BODÓ JUDIT

Egy 20. századi szociális érzékenyítés, avagy IV. Károly gyermeknyaralta tási akciója, 1918

„A nyomor és tudatlanság világában élünk és mindenkinek nyilvánvaló kötelessége, hogy azt a kicsiny szögletet, amelyre befolyást gyakorolhat, valamivel kevésbé nyomorulttá és tudatlanná tegye, mint amilyen volt, mielőtt ő odalépett."
(Thomas H. Huxley)

E tanulmány arra vállalkozik, hogy hiteles és eddig még nem publikált források alapján egy korai gyermeknyaraltatási akciót mutasson be. Kritikusan láttatva a társadalmi lelkiismeret felébresztésének pozitív hozadékait és azokat a negatív vadhajtásait, amelyek nem hozták meg a kívánt eredményt, mintegy „gyermekbetegségei" voltak e nemes kezdeményezésnek. Az 1918-ban megvalósuló IV. Károly-féle gyermekmentésen keresztül pedig szemlélteti a korabeli Vas vármegyei szociális érzékenységet és a gyermekvédelem összefüggéseit is, amelyek megalapozták ezt a humanitárius tevékenységet. Mintát és példát adott a későbbi ilyen indíttatású mozgalmaknak, amelyek középpontjában az 1. világháborút elszenvedő gyermekek sorsa állt.

A szociális érzékenység és a gyermekvédelem összekapcsolódása

A budapesti gyermeknyomor legmélyebb bugyrairól Móricz Zsigmond folyamatosan és tűpontossággal közölt riportokat, például 1923-ban.[1] Tábori Kornél egy kiadványában mindezt ún. szociofotókon örökítette meg, több nyelven is felhívta a figyelmet a háború utáni krízishelyzet veszélyeire.[2]

Természetesen, vidéken, így Szombathelyen is szembesülhettünk olyan emberi és gyermeki sorsokkal, amelyek orvoslásra vártak. Egy korabeli tudósító elment a Nagykar utcába, a Karicsába, amely falu a városban: *„Háromablakos viskó, színehagyott falakkal, tető nélkül, az ember azt hinné kívülről, hogy baglyok tanyája e hely, pedig ha belép az ember, akkor látja, hogy a romok alatt emberek laknak. Egy házaspár. Úgy élnek itt ebben az egyszoba-konyhás odúban, mint a madarak, amelyeknek félig szétrombolták a fészkét, rossz gyermekkezek, korhadt deszkákkal igyekeznek felfogatni a zuhogó esőcsöpeket. Alig merek belépni a romok alá. A lakás feje Berkovits Imre pincér megnyugtat: – Tessék belépni, hisz a bizottság lakhatónak találta e helyet. Nem életveszélyes."*[3]

A jövő szociális feladatai között létfontosságúvá vált a szociális háló kiépítése. A világháború áldozatairól, árváiról való gondoskodás együttes szerepvállalást igényelt, így rajzolódtak ki célok és az ezekhez illeszkedő eszközök is: *„Az egyre fejlődő, népesedő városnak – amelyben nem hiányoznak már a társadalmi nyomok világvárosi szimptomái sem – a legrövidebb időn belül egy szociális ügyosztályra, vagy irodára van szüksége, – amelynek feladatát képezi a társadalmi nyomor gyógyítása, de főként a há-*

1 *Móricz Zsigmond:* Riport a pesti gyermekről. = Az Est, 1923. dec. 14. 5. p.

2 *Tábori Kornél:* Egy halálraítélt ország borzalmaiból. Razzia a budapesti nyomortanyákon. Bp., 1920. 16 p.

3 Nagykar-utca 19. Ahol a romok között emberek laknak. = Nyugati Újság (továbbiakban: NYÚ), 1921. júl. 18. 2. p.

ború áldozatainak istápolása, támogatása s lehetőleg a kenyérkereset mezején megfelelő helyre való elhelyezése."[4]

A legkiszolgáltatottabb és egyben a legérzékenyebb a gyermekvilág volt. Az 1. világháború a gyermekvédelem feladatait kiszélesítette, olyan új kategóriákkal bővítette, mint a hadiárvák, elhagyott gyermekek, fiatalkorú csavargók, bűnözők megjelenése. Ugyanakkor a pénzügyi, személyi háttere a gondoskodásnak csorbát szenvedett. A belügyminiszter 161.000/1914. számú rendelete a hadiárvák és a hadifogságba kerültek kiskorú gyermekeinek védelméről szólt. A férfiak hadba vonulása átalakította az otthoni munkamegosztás megszokott rendszerét, az édesanyák munkavállalásra kényszerültek, s gyermekeik felügyelet nélkül maradtak. Ezen problémát orvosolta a belügyminiszter 72.078/1916. számú rendelete, amely a munkába járó anyák gondozás nélkül maradt 1–3 éves gyermekeinek védelmére előírta a városokban és a községekben a napközi otthonok szervezését. Olyan szélsőséges esetekre is megoldás kellett, ha a hadbavonultak gyermekei veszélybe kerülnek, ezért született meg az a belügyminiszteri rendelet, amely biztosította a felvételüket állami gyermekmenhelyekbe, amelyek saját édesanyjuknak adják ki, így tartásdíjat is kapnának a hadi segítésen kívül.[5] A társadalmi figyelem ébresztésében élen jártak azok az áldozatvállaló nők, asszonyok is, akik korán felismerték a gyermekek szerepét a jövő társadalmában, és keresték a lehetőségeket a gyermekvédelemben.

A nagy háború erősítette a nők hagyományos ápolónői–karitatív vöröskeresztes feladatait is. Ez tükröződik Greisinger Ottóné tevékenységében, aki 1914 végétől a Vöröskereszten belül működő s a vármegyeháza épületében berendezett helyi Városi Népsegítő Irodában vállalt vezető szerepet. A Greisinger házaspár étkezési akciókkal, valamint pénzsegély, ruha és karácsonyi ajándékok kiutalásával kívánt enyhíteni a gyermek nyomoron. Figyelmük az anya- és csecsemővédelemre is kiterjedt. Greisinger Ottóné hozta létre a városban megalakuló gyermekrendőrséget, sőt az alakulatnak egyik parancsnoka lett. Saját korát megelőző tevékenységével a preventív ifjúságvédelem megalapozója vált. A hatékonyabb gyermekvédelem érdekében otthonok felállítását is szorgalmazta. Egész személyiségével, habitusával a helyi kialakuló gyermek- és ifjúságvédelmet, és a rászoruló gyermekek ügyét karolta fel.[6]

A Trianont követő nemzedék felnevelésére és figyelemmel kísérésére 1921-re Szombathelyen már kiterjedt, egymást segítő szociális hálózat áll a rendelkezésre, ennek pillérei a következők voltak: gyermek- és anyavédelmi intézmények, anya- és csecsemővédelmi rendelő, napközi otthon, erdei iskola, vármegyei árvaház, gyermekmenhely, a magyar királyi bábaképző. Mind a társadalom, mind a hatóságok „*kiterjedt gondoskodása fokozott figyelemmel fordul az anya- és csecsemővédelem felé. Ezt a munkát csak a legmélyebb elismerés hangján köszönhetjük, mert ki mások pótolhatnák a nemzet meghökkentő erőfogyatkozását, mint az új hajtások, amelyek azonban szerető gondoskodás nélkül elsenyvednek.*"[7]

4 A jövő szociális feladatai. A társadalmi nyomor gyógyítása. = Szombathelyi Újság (továbbiakban: SZÚ), 1918. febr. 20. 1. p.

5 *Kalocsai Péter:* Gyermekvédelem a dualizmuskori Szombathelyen = Partes Populorum Minores Alienigenae, 2003. 1. sz. Gyerekek a történelemben. 164–165. p.

6 *Kelbert Krisztina:* Greisinger Ottóné Kerecsényi Ilona. Szombathely, 2013. 57–59. p. (Arcképcsarnok Híres szombathelyi nők; 7.)

7 Egy pillantás a gyermekvédelem munkájára. = Magyar Nyugat, 1921. okt. 16. 2–3. p.

A kibontakozó gyermekvédelem a helyi közbeszédben is megjelent, és vitát is indukált. Dr. Ormós Béla a szombathelyi gyermekmenhely igazgató főorvosa a „Vasvármegye" hasábjain „Gyermekvédelmünkről és hiányairól" megjelent cikksorozatát könyvben összegezte. Az értékes gyermekvédelmi munkának az is aktualitást adott, hogy a gyermekmenhelyi gyermekek halandósága magas számot mutatott. A szerző felhívta a figyelmet erre és, hogy a gyermekvédelem ezen intézményei még a kísérletezés stádiumában vannak, de stabil jövőképpel rendelkeznek.[8]

A gyermekvédelem fellendülésével a gyermekirodalom és a gyermek-lapkiadás is éledezett. Az egyik, több korosztályt is megcélzó izgalmas kezdeményezés, a „Jó Pajtás", amelyet Benedek Elek – avagy ismertebb nevén Benedek apó – szerkesztett, a Franklin Társulat kiadásában megjelent nívós gyermeklap. Vas vármegyei lapokban is gyakran reklámozták újabb előfizetőket keresve.[9]

Az állami, vármegyei és városi szinten is megfogalmazódó igény, a jövő nemzedék védelme, az állampogári önkéntesség szintjén is eredményzett szociális akciókat. Ilyen kezdeményezés volt 1918-ban az Új-Ságfalvi vásár és búcsú, amelynek keretében Péter–Pálkor a piaci árnál olcsóbban lehetett létfontosságú árucikkekhez hozzájutni, így kívánták segíteni a szűkölködő családokat. A széles társadalmi bázisra számító kezdeményezés megszólította a vármegye termelőit, iparosait és kereskedőit. A kezdeményezés fő védnökei, a rendezőség élén Szegedy Gina birtokos, dr. Ostffy Lajos főispán és Herbst Géza alispán álltak. A háborús sebek enyhítésére rendeztek gyűjtést, amelynek bevételét a vármegyei hadirokkantak, özvegyek, árvák, csecsemők és anyák, valamint az újságírók segítő alapja között osztottak ki. A vásár és a búcsú színhelye a Szombathelyi Sport Egylet pályája, ahol egy községet építettek fel: házakkal, üzletekkel, a falu főterén pedig körhinta, cirkusz és lovarda várta az ide látogatókat. A gyermekeknek külön játszóteret alakítottak ki. A projekt elnevezése: Új-Ságfalvi vásár és búcsú, tehát egy szójátékot takart. Utalt a mesterségesen létrehozott községre és az újságírók szerepére a kezdeményezésben.[10]

A társadalmi szenzibilitás és a gyermekvédelem ügyének összekapcsolódása meghatározó tényezője lesz majd a IV. Károly-féle gyermeknyaraltatási akció vasi eredményességének is, hiszen a háborús generáció gyermekeinek ügye átlépi az országhatárokat és nyitottá tesz, egy másik nemzet gyermekei felé is.

A befogadó Vas vármegye helyzete 1918-ban

Az 1. világháború alatt a hátország ellátásában komoly gondok keletkeztek, amely az életszínvonal folyamatos romlásához vezetett. Gombamódra jöttek létre olyan háborús gazdasági szerveztek, amelyek a központi begyűjtéssel és elosztással igyekeztek a helyzeten javítani. 1915-től szinte minden élelmiszerre kiterjesztette a kormány korlátozásokat, először a kenyérre, majd a cukorra, végül a legtöbbre. A lisztjegy alapján egy főre 5 dkg nullás-, 30 dkg főző- és 175 dkg kenyérliszt járt jegy ellenében. 1916-ban a hadsereg sertészsír és szalonna szükségletének biztosítására megalakult a Honvédelmi Minisztérium

8 Könyv a gyermekvédelemről. = Vasvármegye, 1911. jún. 14. 3. p.

9 Előkelő vendégek Budapesten. = Vasmegyei Napló (továbbiakban: VmN), 1918. ápr. 12. 2. p.

10 Új-Ságfalvi Vásár és Búcsú Szombathelyen 1918. június 29-én. = VmN, 1918. jún. 13. 1–2. p.

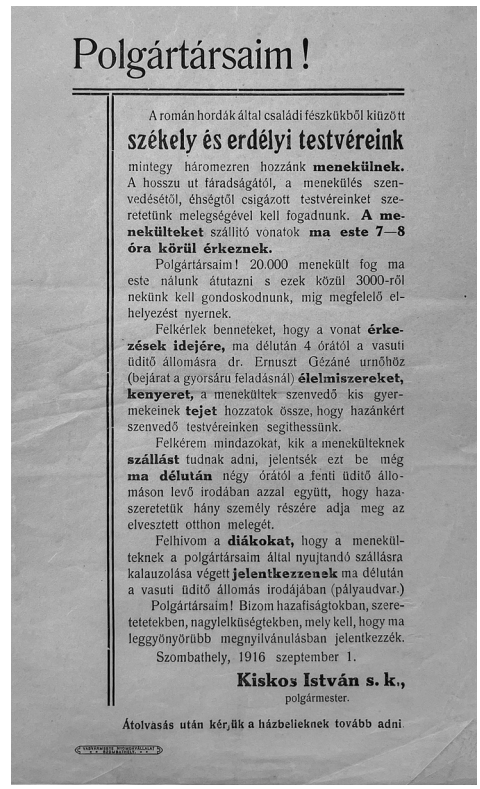
Átvételi Bizottsága, amelynek Vas vármegyei kirendeltsége is működött.[11]

Fokozatosan az összes élelmezési cikket érintette a bejelentési kötelezettség. Az Országos Közélelmezési Hivatal látta el a koordinációt. Fejkvótákat állapított meg, felhívást adott ki a zöldségtermelés növelésére, utasítást adott a fölös készletek zárolására, rekvirálására, a gabonatermések zár alá vételére.[12]

1918-ban ismét megkezdődött a rekvirálás az egész vármegyében. *„A megyére 3000 vaggon*[13] *gabonának beszolgáltatását vetette ki a közélelmezési miniszter. Ebbe beleszámítanak az összes gabonanemek, csöves és hüvelyes termények. Ennek behajtását az alispán kötelességévé tették, akár a fejkvóta leszállításával. a fejkvótát azoknál szállítja csak le, akkik többet használtak fel eddig, mint szabad lett volna. Ostffy Lajos dr. főispán kijelenti, biztosra veszi, ugyan hogy a 3000 vaggon nem fog összejönni, de bízik abban, hogy megfelelő eredményt fognak elérni."*[14]

Szombathely az éhes város, Vas vármegye pedig az éhes megye lett …

A megnövekedett ellátási gondokat még súlyosbította, hogy 1916-tól testközelből találkozhatott a lakosság a menekült jelenséggel is. A román hadsereg Erdélybe történő beözönlésével, a Vas vármegyébe is eljutó erdélyi menekültek elszállásolása és ellátása több hónapon át komoly kihívás elé állította Szombathely vezetését, és a szolidaritás jegyében humanitárius segítségnyújtásra sarkallta a város lakosságát.[15]

Polgártársaim!

A román hordák által családi fészkükből kiüzött

székely és erdélyi testvéreink

mintegy háromezren hozzánk **menekülnek.** A hosszu ut fáradságától, a menekülés szenvedésétől, éhségtől csigázott testvéreinket szeretetünk melegségével kell fogadnunk. **A menekülteket** szállító vonatok **ma este 7—8 óra körül érkeznek.**

Polgártársaim! 20.000 menekült fog ma este nálunk átutazni s ezek közül 3000-ről nekünk kell gondoskodnunk, mig megfelelő elhelyezést nyernek.

Felkérlek benneteket, hogy a vonat **érkezések idejére,** ma délután 4 órától a vasuti üditő állomásra dr. Ernuszt Gézáné urnőhöz (bejárat a gyorsáru feladásnál) **élelmiszereket, kenyeret,** a menekültek szenvedő kis gyermekeinek **tejet** hozzatok össze, hogy hazánkért szenvedő testvéreinken segithessünk.

Felkérem mindazokat, kik a menekülteknek **szállást** tudnak adni, jelentsék ezt be még **ma délután** négy órától a fenti üditő állomáson levő irodában azzal együtt, hogy hazaszeretetük hány személy részére adja meg az elvesztett otthon melegét.

Felhivom a **diákokat,** hogy a menekülteknek a polgártársaim által nyujtandó szállásra kalauzolása végett **jelentkezzenek** ma délután a vasuti üditő állomás irodájában (pályaudvar.)

Polgártársaim! Bizom hazafiságtokban, szeretetetekben, nagylelkűségtekben, mely kell, hogy ma leggyönyörübb megnyilvánulásban jelentkezzék.

Szombathely, 1916 szeptember 1.

Kiskos István s. k.,
polgármester.

Átolvasás után kér,ük a házbelieknek tovább adni.

Polgártársaim. Felhívás (Magángyűjtő tulajdonában)

Kiskos István polgármester 1916. szeptember 1-jei felhívásában, éppen egy a városon átutazó, erdélyi menekültcsoport érkezésére készítette fel a lakosságot, segítségüket kérve, hazafiságukra, nagylelkűségükre apellálva arra, hogy az a *„leggyö-*

11 *Kövér István:* Vas vármegye Trianon előtt és Trianon után. 1. köt. Szombathely, 2020. (továbbiakban: Kövér, 2020.) 475–476. p.

12 Kövér, 2020. 479–480. p.

13 Tömegmértékegység. 1 vagon – vagy súlyvagon – általában 10 t.

14 A rekvirálás és a megye ellátása. = VmN, 1918. jan. 10. 1. p.

15 *Melega Miklós:* Menekültlakások építése Szombathelyen, 1922. In: Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után. Szerk. Ablonczy Balázs. Bp., 2020. (továbbiakban: Melega, 2020.) 81. p. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Trianon dokumentumok és -tanulmámyok; 7.)

nyörübb megnyilvánulásban jelentkezzék."[16] Nyilván a polgármester arra gondolhatott, hogy az adományozó számára még nagyobb az öröm, hogy adhatott … Külön érdeme a proklamációnak, hogy a pragmatikus módon, a hasznosság oldaláról segítette a felajánlót, rendkívül finom utalásokkal, hogy mire lehet szüksége a családoknak.

1918-ban is vannak még Erdélyből jött menekültek Szombathelyen, a belügyminiszter Vas vármegye alispánjának címzett táviratában éppen a 16 Csík vármegyéből jött erdélyi menekült visszatelepítését kezdeményezi, számukra a visszatéréshez vagonokat biztosítva.[17]

A menekültek Szombathelyre, a Nyugat-Dunántúl legnagyobb vasúti csomópontjára vagonokban érkeztek, sőt előfordult, hogy üres lakások hiányában maguk a hatóságok utaltak ki számukra vagonokat. A helyi sajtó gyakran cikkezett az egyszerűen csak „vagonlakók" névvel illetett családok életkörülményeiről, nehézségeiről. 1921 tavaszán még 50–60 menekült élt a szigetelés nélküli kocsikban, nyáron a hőségtől, télen a hidegtől szenvedve.[18]

A vármegyei és a városi büdzse kiadásait a felsorolt tényezőkön kívül még további be nem kalkulálható események is nehezítették, mint például az árvíz. 1918 augusztusában, amikor több napos esőzést követően a Strém patak kilépett medréből. *„Elöntötte a németújvári* [ma: Güssing, Ausztria] *dombtető lábainál a völgyben fekvő házakat, elárasztotta Orbánfalu* [ma: Urbersdorf, Güssing településrésze, Ausztria] *és Strém községeket, úgy hogy az egész Orbánfalu, Németújvár és Strém* [ma: Strem, Ausztria] *község egy tenger alatt áll."*[19]

1918 szeptemberében a Németújvári járást ért természeti csapás egyéb, ellátást is veszélyeztető következményekről is beszámolt a helyi sajtó: *„Mi lesz a néppel, melynek egész kapás termése – tehát a második kenyere oda van, de állatállományát kiteleltetni se lesz képes … De a csempészés miatt ugyis eléggé meg van e nép büntetve. Csendőrség és katonaság ül a nyakán, akik úton-útfélen még a sétáló közönséget is kikutatják, átvizsgálják – darab kenyereket, vajat, utazási élelemre szolgáló süteményt elvesznek tőlük a határon."*[20]

A vezércikk szerzője a Németújvári járás felelős vezetőit szembesíti azzal a ténnyel, hogy ha nincs termés és állatállomány, akkor a kiadott és teljesítendő vagonkontingensnek se tudnak megfelelni. Ugyanakkor a nagybani csempészetből sokan, hamar meggazdagodnak, míg a kisembereket csak zaklatják a hatóságok.

A nevezetes 1918. év azonban még nem fejeződött be, érkezett egy bibliai hetedik csapás is, a spanyolnáthajárvány, amely érintette a vármegye lakosságát is.

A város közegészségügyi bizottsága, dr. Újváry Ede polgármester vezetésével úgy döntött, a megjelent orvosokat és iskolaigazgatókat is meghallgatva, hogy súlyos a helyzet, ezért járványkórházat állítanak fel. A közönségtől pedig azt kérték, hogy mindazokat a rendszabályokat tartsák be, amelyek a járvány esetén szükségesek.[21] Októberre újabb krízishelyzet állt elő: *„A titokzatos kór, a spanyoljárvány, amely veszedelmesebb bármely epidémiánál, mivel nem ismerik az ellene való védekezés módját, ma már teljesen elharapódzott Szombathelyen, úgyhogy hivatalos megállapítás szerint 3000-nél több a spanyolbetegek száma."*[22]

16 Polgártársaim! Szombathely, 1916. (Magángyűjtő tulajdonában.)
17 Az erdélyi menekültek hazaszállítása Szombathelyről. = SZÚ, 1918. ápr. 20. 3. p.
18 Melega, 2020. 83. p.
19 Árvíz Vasmegyében. = VmN, 1918. aug. 11. 2. p.
20 Vasmegye árvízsújtotta népe. = SZÚ, 1918. szept. 5. 1. p.
21 Veszedelmes méreteket ölt a spanyolnáthajárvány Szombathelyen. = VmN, 1918. szept. 29. 1–2. p.
22 3000 spanyolbeteg Szombathelyen. = VmN, 1918. okt. 5. 1. p.

1918. augusztus végén, szeptember elején ütötte fel a fejét nálunk, az amerikai katonák által behurcolt spanyolnátha, amely a világ egyik legpusztítóbb járványa volt. Egyesek szerint 20, mások szerint 100 millióan haltak bele. IV. Károly király is e betegség áldozata lett.[23]

Vas vármegye 1918-ban komoly nehézségekkel küzdött, szinte egy humanitárius katasztrófa küszöbén állt: saját lakosságának az ellátása is komoly gondot okozott, jegyrendszer, rekvirálások, ennek hatására a csempészet is felütötte a fejét. Azaz, a háborús gazdaság minden szimptómája kimutatható. Ehhez járult, a különböző menekültcsoportok időleges vagy állandó segélyezése, árvízveszély a Németújvári járásban, és végezetül hatékony védekezés, fellépés a támadó spanyolnáthajárvány ellen.

Joggal kérdezhette a lakosság, hogy legyünk így befogadóak, hogyan segítsünk jól, a nálunknál is esendőbbeken, középpontba állítva a háborút megélt gyermekeket, itt valahol Európában? A válasz az itteni „Vasi Magyaroktól" érkezett IV. Károly király gyermeknyaraltatási felhívására, amely szíveket és házak kapuit megnyitó lelkes befogadásra talált.

A IV. Károly-féle gyermeknyaraltatási akció kezdeményezői

Az 1. világháborút követő átmeneti időszakban egy új segélyezési modell alakult ki, amely három dimenziót foglalt magában. A programok működtetésére létre kellett hozni egy új gazdasági keretet, kezelni az új jogi dilemmákat, és összehangolni a segélyezést a helyi és a nemzetközi politikai fejleményekkel. A háború végéig a segélyezés önkéntességi alapon, civil és egyházi szinten szerveződött, és elsősorban a hadifoglyokra, háborús sebesültekre és áldozatokra koncentrált. A háború után azonban megjelent a profi üzletemberek által koordinált, szállítmányozási, táplálkozási és gyermekgondozási szakembereket bevonó privát és állami forrásokat is megmozgató, határokon átívelő humanitárius segélyezés. A fegyverszünetet követően a háborús áldozatok – például megcsonkított emberi testek, éhező gyerekek, szétszakadt családok – iránti szimpátiát kiegészítette egy új jogi narratíva az áldozatok jogairól. Megoldásra várt a háború idején született gyermekek kérdése.[24]

IV. Károly gyermeknyaraltatási akciója 1918-ban az egyéni szinten megmutatkozó szolidaritás példájaként jelentkezett és azzal a nem titkolt céllal is, hogy a Monarchia két meghatározó nemzetét közelebb hozza egymáshoz.

Az 1916-ban trónra lépő IV. Károly életében számos olyan momentum volt, amely szociális érzékenységére utalt. Gyermekkorát a szolgáló szeretet megannyi szép példája jellemzi. Új játékait nem sokáig élvezte, továbbadta inkább, hogy azokkal másoknak örömet szerezhessen. Otthon ugyan mindent megkapott, mégis perselyt tartott, és abba filléreket gyűjtött, hogy időről időre adakozhasson belőle. A ruháit a környék szegényeinek adta olyan buzgalommal, hogy mélyen vallásos ír nevelője már büntetéssel fenyegette, mert egyik reggel nem tudott mit ráadni. Ettől kezdve csak az ő engedélyével jótékonykodhatott, mire a 4 éves kisfiú kitalálta, hogy hogy dolgozni fog. … Munkavállalási kérelme hivatalosan nem járt sikerrel, de a kerti munkákba bekapcsolódhatott, és az általa nevelt virágok

23 Kövér, 2020. 362. p.

24 http://trianon100.hu/gallery/letoltesek/Glant-Juhasz-Ablonczy_Nemzetkozi_segely-_es_segitoakciok_a_volt_Osztrak–Magyar_Monarchia_területen_1918–1923.pdf (Megtekintve: 2022. február 28.)

Tábori levelezőlap: A Háború emlékére (Bodó Judit magángyűjteménye)

árából befolyt összeget felhasználhatta arra, hogy enyhítse mások szenvedését.[25]

Uralkodói image-nek kialakításában is fontos hangsúlyt kapott, hogy ő nem az agg Ferenc József: „mindent meggondoltam és megfontoltam" követője, de nem is az a II. Vilmos német császár, aki viszont azt ígérte, hogy „mire a falevelek lehullanak, győztes katonáim itthon lesznek". Ő nem egy szintén harcba menetelő király, hanem a „Béke királya" akarat lenni, aki lehajol a szenvedő katonákhoz, és a háborús kórházakat látogatja, mint ezt egy korabeli képeslapon is láthatjuk.[26]

A helyi sajtó is több alkalommal így mutatta be jellembeli tulajdonságait, Szent István király méltó utódjának tartva őt: „*Ifjú királyunk daliás alakját azonban nemcsak a csatatereken látjuk elől, hanem mindenütt, ahol jót, hasznosat tehet a haza és a polgárok javára. A jótékony adakozásban éppúgy elől látjuk, mint minden nemes mozgalomban. De különösen kimagaslik hadikölcsön jegyzésével. Eddig minden egyes magyar hadikölcsönre több milliót jegyzett, a legutóbbinál pedig úgy rendelkezett, hogy magán- és házipénztára terhére 12 millió korona névértékű magyar hadikölcsön jegyeztessék. Legfelsőbb urunknak olyan újabb tényével állunk szembe, mely előtt meghatottság nélkül nem haladhatunk el.*"[27]

A IV. Károllyal kapcsolatos nemzeti elvárásokat jól összegezte 1918-ban, a 31. születésnapja kapcsán megfogalmazott kívánság: „*Milliók szívéből szállt égbe az esdő ima a szeretett uralkodó életéért és az áldott békére való törekvésének mielőbbi teljesüléséért. Adja isten, hogy a jövőben már békés munkában serénykedő népei között teljesíthesse népboldogító, reményteljes uralkodói tevékenységét.*"[28]

A nemzet és a király között így létrejövő új harmónia jó esélyt adott a nemzeti törekvések támogatására, és alkalmat teremtett az országátalakító reformok realizálására is. A háború következményei miatt a magyar közéletnek ugyancsak új feladatokkal és új kihívásokkal kellett szembesülnie.[29] Országainak szociális gondjaira reagálva, főként a jövő nemzedékét állította középpontba a gyermeknyaraltatási akcióval.

Kezdeményezését motiválhatták gyermekkori tapasztalatai, az ifjú főherceg miként újszülött korában, úgy később is

25 *Kovács Gergely:* Zita és Károly. Akik egymást segítették az égbe. Veszprém, 2017. (továbbiakban: Kovács, 2017.) 6–7. p.

26 Tábori levelezőlap, 1914. szeptember 5. (Magángyűjtő tulajdonában.)

27 A király példája. = VmN, 1918. júl. 14. 1. p.

28 Királyunk születésnapja. = Rábavidék (továbbiakban: Rv.), 1918. aug. 18. 4. p.

29 *Gerő András:* Hit, illúziókkal. Bp., 2019. 157. p.

gyenge fizikuma miatt külön odafigyelést igényelt. Hosszabb felerősítéssel, gyógykezeléssel, minél több természetben eltöltött idővel, mozgással, sportolással tudták rekreációját megoldani.[30]

Mindez egybeesett a 20. század elején hódító reformpedagógiai törekvésekkel.[31]

Az uralkodó missziónak tekintette, hogy a háborús nemzedék gyermekeit, különösen a nehéz szociális helyzetben lévőket kiemelje az egészségtelen környezetből, és a nyári vidéki csereüdültetéssel egy új lehetőséget adjon testi és lelki fejlődésüknek. A Néptanítók Lapjában így méltatták kezdeményezése jelentőségét és céljait: „*Ennek a gyermeknyaraltató mozgalomnak állott élére királyi elhatározással IV. Károly. A magyar társadalom nagyarányú adakozásából magyar gyermekeket visznek üdülni, az osztrák társadalom áldozatkészsége Ausztria szegény gyermekeinek szerzi meg az üdülés lehetőségét. Hogy a gyermekeket kölcsönösen kicserélik, hogy a mieinket a Lajtán-túlra, az osztrákokét magyar földre küldik, azon senki se ütközzék meg. Ellenkezőleg, lássuk be, hogy ennek a cserének mélyreható társadalompolitikai és paedagógiai jelentősége van. A csere a felnőttekkel éreztetni fogja a testvéri szövetség melegét a szolidaritás, az együvétartozódanság fölemelő érzését, amelyet annyi harctéren vérrel pecsételtünk meg. A gyermekeknek pedig lehetővé teszi, hogy idegen földet lássanak, idegen nyelvet halljanak, önállóságukat megedzzék és a távolban is jóleső gondoskodást, barátságot, szeretetet tapasztaljanak.*”[32]

IV. Károly célkitűzései rendkívül árnyaltan fogalmazzák meg a gyermek nyaraltatási program rövidebb és hosszabb távú elképzeléseit. A 4 éves háborúban a Monarchia két alkotó nemzetének gyermekeit és népeit közelebb hozza a kölcsönös szolidaritás elvére építve, a háború utáni együttműködés lehetőségeit kiszélesíti egyfajta gyermekdiplomácia révén. Másrészt az sem elhanyagolható, hogy a szülők legféltetebb kincseiket felerősítve és új impulzusokkal, benyomásokkal gazdagítva kapják vissza.

Az akció gyakorlati lebonyolítása se váratott magára sokáig: „*Károly király kezdeményezése folytán a magyar kormányzat a gyermeknyaraltatás ügyét külön kormánybiztosra bízta s a költségek fedezésére külön alapot létesített. Ez a szép és reményteljes vállalat a Károly király gyermeknyaraltatása, melynek érdekében Vadnay Tibor kormánybiztos már hónapok óta lelkes buzgalommal működik.*”[33]

Vadnay Tibor kormánybiztos személyét az uralkodó és az akcióban résztvevő hivatalos szervek is garanciának látták, hogy egy sikeres és hatékony gyermekmentés jöjjön létre. Ki is volt és honnan került ebbe a pozícióba? Minden esetre, életpályájában nem előzmények nélküli, hogy egy ilyen szociális kérdést érintő ügyben munkálkodott.

A „Révai Kis Lexikona” így foglalta összesze tevékenységét: „*Vadnay Tibor, 1869., közigazgatási és szociológiai szakíró, nyugalmazott államtitkár. A háború folyamán a nagyszabású magyar-német cseregyerek nyaraltatási akciót vezette. Magyar Jövő című művében a háború utáni Magyarország talpraállásának módját tárgyalta.*”[34]

30 *Kovács Gergely:* Fogadd a koronát! Károly magyar király hitvalló élete. Bp., 2004. 14. p.

31 Elsősorban az angliai „New School”-mozgalom és ennek hatására kialakult különböző nemzeti pedagógiai reformirányzatok: Abbotsholme, Ecole des Roches, Landerzeihungsheim, reformiskola, Parker-iskola, munkaiskola, szlöjd, reformiskola, erdei iskola, cserkészet. http://real.mtak.hu/36276/1/2011_0001_542_06_A_magyar_nevelestudomany_fejlodestortenete%20%281%29.pdf # page161 (Megtekintve: 2022. március 1.)

32 Károly király gyermeknyaraltatása. = Néptanítók Lapja, 1918. ápr. 11. 2. p.

33 Gyermeknyaraltatás = VmN, 1918. máj. 5. 1. p.

34 Révai Kis Lexikona. A–Z. Bp., 1936. 1029. p.

A szócikkben tévesen magyar–német cseregyerek nyaraltatási akcióként került említésre a magyar–osztrák akció.

Egy másik kiadvány arra utal, hogy: *„Ez a Vadnay Tibor mint képzett közgazdász, a harmincas években Borsod megye felsőházi tagja, küldötte lett. De már ő is fővárosi ember volt."*[35]

Programadó műve „Népesedési politika" alfejezetében felhívta a figyelmet a csecsemő-egészségügy és az anyavédelem államilag kiemelt kérdésére, utalva a csecsemőhalandóságra és tüdőbajra, mint két kezelendő problémára. Megjelölte az eszközöket és megoldásokat is talált, pl. az orvosképzés, a vidéki felvilágosító munka, a bábák és anyák kioktatása és a Stefánia Szövetség szerepére.[36] Eljutva arra a végső következtetésre is, hogy: *„A nemzetek most folyó küzdelme a tanúbizonyság arra, hogy az állam szempontjából legnagyobb érték az ember. De még nagyobb lesz az ember értéke akkor, amikor elérkezik az ideje, hogy a háború pusztításait helyreállítsuk."*[37]

Vas vármegye közgyűlésének jegyzőkönyveiben először 1918. május 21-én olvashatunk a „Károly király gyermek nyaraltatás" címén megindult mozgalomról. A jelenlévők megértő hozzájárulásukról biztosították az uralkodót: *„Vas vármegye törvényhatósági bizottsága örömmel üdvözli azon mozgalmat, amely Ő felsége koronás királyunk legmagasabb fővédnöksége alatt »Károly király gyermek nyaraltatás« címén megindult és a maga részéről is ezen mozgalmat, úgy a kiküldött kormánybiztost üdvözölvén a legteljesebb mértékben támogatja. Utasítja a vármegye alispánját, hogy ezen mozgalmat úgy a kiküldött kormánybiztost támogassa, az alárendelt hatóságokat megfelelően utasítva és az osztrák gyermekeknek a vármegye egyes községeiben tervbe vett elhelyezését mozdítsa elő. – Miről megfelelő további eljárás céljából a vármegye alispánja és átiratilag Vadnay Tibor kormánybiztos budapesti lakos értesíttetnek."*[38]

Az Országos Stefánia Szövetség Tejkonyhája 200 grammos üvege és annak Országos Stefánia Szövetség köriratú, Károly keresztet ábrázoló porceláncsatos lezárója (Fülöp Tibor magángyűjteménye)

A vármegye gépezete tehát beindult, a szokásos hivatali utat betartva: főispán, alispán, járások szolgabírói. Másnap már a vármegyegyűlésen is ismertették Károly király gyermeknyaraltatási ügyét, amely újabb nehézségek elé állította az akkor Ostffy Lajos főispán irányította vármegyét és járásait a világháború utolsó évében.[39]

35 *Sivák László:* Vadna és Sajógalgóc történetéhez. In: Első lépések a történelembe. Válogatás a Kós Károly Építőipari Szakközépiskola és a Molnár Béla Ifjúsági- és Úttörőház helytörténeti szakkörének anyagából, 1977–1987. Vál., szerk. Kárpáti Béla. Miskolc, 1988. 46. p.

36 *Vadnay Tibor*: A Magyar Jövő. Közgazdaság- és szociálpolitikai tanulmány. Bp., 1918. (továbbiakban: Vadnay, 1918.) 174–175. p.

37 Vadnay, 1918. 176. p.

38 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL VaML) Vas vármegye Törvényhatósági Bizottságainak iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (továbbiakban: ThB Közgy. jkv.), 1918. május 21. 172–173. p.

39 Megyegyűlés. Választások a vármegyén. = VmN, 1918. máj. 22. 1. p.

Vas vármegyei gyermekek a tengerparton?

IV. Károly neveltetésében, különösen az elemi iskolai tanulmányai idején, nevelői a szabad levegőn történő ismeret elsajátítást támogatták, amikor csak lehetett. Ebben a vonatkozásban a főherceg taníttatása messze megelőzte saját korát, és rokonságot mutatott a 20. század végén kibontakozó reformpedagógiai törekvésekkel.[40]

Így, nem véletlen, hogy a gyermeknyaraltatásban résztvevő magyar gyermekek számára is, a legideálisabb, legegészségesebb környezetbe való áthelyezésre gondolt, ellensúlyozva a háború és nélkülözés okozta szenvedéseket.

„Örülhet sok szegény gyermek az idei nyárnak, az ezernyi sápadt, fehérvérű, nagy betegség után lábadozó, napsütésre szorult, vagy az alpesi lég ózonjától fölüdülést reménylő növendék fiúk és leánykák serege. Fiatal királyunk atyai szeme feléjük fordult és emberszerető érzése gondoskodott róla, hogy ők az iskolai szünet alatt néhány hétig a dalmát tengerpart sós légkörében, vagy a stájer és tiroli fenyvesek balzsamillatában üdülhessenek. … Legalább 20.000 fiú és leányka nyaralásáról fognak gondoskodni a király nevét viselő vállalat terhére. E 20.000 növendék fele a terv szerint a fővárosból, negyedrésze pedig a Budapest környékbeli gyárvárosokból való lesz, mert ezeknek van legnagyobb szükségük a lég- és környezetváltoztatásra, hogy a nyári szünet alatt testben és lélekben igazán megüdülhessenek. Marad így is a nyaralásra szántakból egy negyedrész, kerek számban 5000 gyermek, kiket a vállalat az ország vidékéről válogat a legközelebbi hetek alatt.”[41]

A fenti sorokat olvasva felvetődhet, hogy a meghirdetett keretszámok le tudták-e fedni a rászorultakat? Nyilván nem. Másrészt, aránytalanság érezhető a budapestiek magasabb létszámában is. Ez tudatos elosztásnak tekinthető, hiszen az iparosodottabb, zsúfoltabb városok gyermekei érthető módon előnyt élveztek a vidéki, természetközelibb közegben élőkkel szemben.

A csereprogram aránytalanságát jelzi, hogy eredetileg 100.000 osztrák és 20.000 magyar gyermek nyaraltatását tervezték. Tehát ötször annyi osztrák fiatalt akartak hazánkba küldeni, mint amennyi magyart fogadtak volna. A végső mérlegnél ez a ráta még romlott is, hiszen a 75.000 osztrákkal (70.000 gyermek és 5000 kísérő) szemben csak 8400 (8000 gyermek és 400 kísérő) magyar üdült.[42]

A Vas vármegyei gyermekek toborzása június második felében kezdődött meg, a fő szempont a rászorultság, a szociális helyzet volt. Olyan 6 és 12 év közötti gyermekek jelentkezését javasolták, akik igazoltan nem betegek, hanem szervezetük csak felfrissülésre, megerősítésre vár. Szombathelyen a csoportokat az iskolák szervezték. Akik esetleg kimaradtak, azok az állami gyermekmenhelyeken tudtak feliratkozni. A nyaralás, az előzetes tervezet szerint augusztus első hetében valósult volna meg. A szülők megnyugtatására kitértek arra is, hogy: *„Már előre biztosított jó ellátás mellett, szállodákban és szanatóriumokban lesznek elszállásolva és az egész napot a tengerparton töltik, megfelelő időjárás mellett a tengerben fürdenek, csónakáznak és hajókáznak. A vasúti utazás Fiuméig* [ma: Rijeka, Horvátország], *vagy Triesztig* [ma: Trieste, Olaszország] *fog tartani, onnan a tengeren hajón utaznak a kijelölt fürdőhelyre. Teljesen alap-*

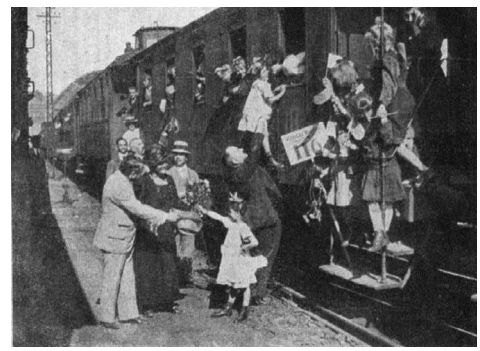
40 Kovács, 2017. 12. p.

41 Gyermeknyaraltatás. = VmN, 1918. máj. 5. 1. p.

42 *Kührner Éva*: Osztrák gyermekek Szabolcs megyében 1918 nyarán. = Szabolcsi Szemle, 2019. 1. sz. (továbbiakban: Kührner, 2019.) 31. p.

talan sokak aggodalma, hogy a gyermekek »hadi területre« kerülnek és így életök veszélynek van kitéve, mert a nyaralásra kijelölt helyek (Abbázia [ma: Opatija, Horvátország], *Lovrana* [ma: Lovran, Horvátország], *Volosca* [ma: Opatija része, Horvátország], *Portorose* [ma: Portorož, Szlovénia]*) az olasz háború eleje óta nem voltak sem az ellenséges vízi, sem pedig légi flotta támadásának kitéve ... Az üdülőhelyen orvosok, orvosnők, tanítónők irányítják a nyaralás egész ügyét, fenntartva az állandó összeköttetést a gyermekek és szüleik között."*[43]

A szervezés augusztus 20-án ért el a az előkészítés befejező szakaszába, kiderült a várható indulási időpont is: „*Szeptember első napjaiban kezdődik a vidéki nyaraló gyermekek Adriára való szállítása. Szombathely környékéről Port-Roseba kerülnek a gyermekek. Illetékes tényezők már mindent megtettek, hogy a gyermekek elhelyezése kívánni valót ne hagyjon maga után. A kezdeti nehézségek már lelettek győzve, gyermekeink semminek nem fogják hiányát érezni. A szombathelyi gyermekek kiválasztása a napokban fog megtörténni. ... A gyermekekből 30-as egynemű csoportok alakíttatnak, melyekre 1-1 felügyelőnő ügyel fel. A felügyelő segédje 13-15 éves fiú vagy leány, a harmincas létszámban bennfoglaltatik. ... A gyermekek közvetlenül elutazásuk előtt is orvosi vizsgálatban részesíttetnek. A vizsgálat arra is ki fog terjedni, hogy nincs-e a családban fertőző betegség, különösen kanyaró. Csakis erkölcsileg teljesen megbízható gyermekeket lehet elküldeni, fegyelmezetlen, hazudozó, tolvajlásokat elkövető gyermekek a legelső ilyen csín elkövetésénél azonnal visszaküldetnek."*[44] Minden gyermek számára készült

Károly király gyermeknyaraltatás első csoportjának elutazása Budapestről (Vasárnapi Újság (továbbiakban: VÚ), 1918. júl. 21. 437. p.)

egy lista, hogy milyen felszereléssel induljanak az útra. Még azt is fontosnak tartották, hogy elutazás előtt a szülők fürösszék le gyermekeiket, mossák meg a hajukat, a fiúk esetében géppel nyírják le és körmeiket vágják le.

Nyilvánvaló, hogy ezen előírások hozzátartoztak a korabeli, megkívánt higiéniához, a háborús körülményekhez, kizárva a fertőző betegségek további terjedését.

A minden részletre kiterjedő, precíz helyi szervezés ellenére azonban a második csoport, amely a vidéki, köztük aa Vas vármegyei gyermekek kiutazását tette volna lehetővé, már nem indult el. A kormány a közlekedési nehézségekkel és az egészségügyi személyzet más irányú elfoglaltságával próbálta megindokolni ezt az intézkedést, de nyilvánvalóvá vált, hogy a kudarcot más okozta.[45]

Az akciót voltaképpen a Népjóléti Központ és a Munkások Gyerekbarát Egyesülete szervezte, a nyaraltatást külön kormánybiztosság intézte, de a tervezésben, lebonyolításban mindvégig nagy szerepet

43 Vasi gyermekek tengerparti nyaralása. = SZÚ, 1918. jún. 23. 1–2. p.

44 A magyar gyermekek nyaralása. A környékbeli gyermekek szeptember elején indulnak. = SZÚ, 1918. aug. 20. 1. p.

45 Abbahagyják a gyermeknyaraltatást. = VmN, 1918. aug. 30. 2. p.

Abbáziában nyaraló magyar gyermekek színházat játszanak (VÚ, 1918. aug. 25. 493. p.)

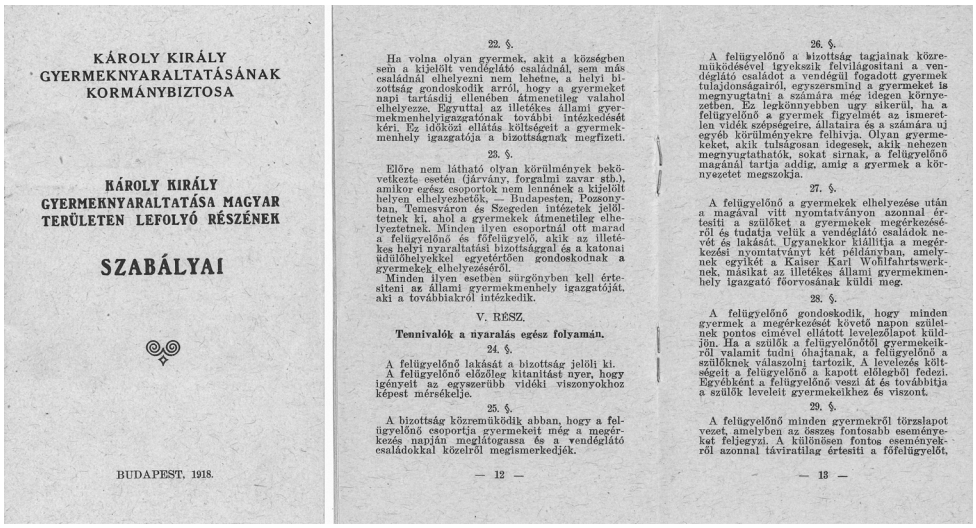
vállaltak a szociáldemokrata szervezetek, s így a balsiker ódiuma is rájuk hárult.[46]

Minden ellenzéki lap foglalkozott a botrányos körülményekkel. Dr. Berend Miklós, akire a tengerparti nyaralás felügyeletét bízták, több tényezőt is kiemelt, amelyekkel közvetlenül odaérkezésekor szembesült: *„Rendetlenség, pontatlanság, előre nem látás, magénérdekek mindenfelé. … Jórészt az ő szívós és bátor buzgalmának köszönhetjük, hogy nagyobb bajok nem történtek. … Abbáziában és Lovranában nem volt elegendő szállás a gyerekek számára, nem volt elegendő ágy, lepedő, nem teljesítették a legszükségesebb elővigyázati rendszabályokat sem."*[47] Létezett még egy nem elhanyagolható tényező, ez pedig a horvát lakosság hangulata az egész akcióval szemben. *„Mert az egész tengerpart hónapok óta nyomorog és a kenyeret csak hírből ismeri. … Hogy ilyen koplalás közepette a mi gyermekeink szerény, relatív bősége is irigységet kelt, ki vehetné rossz néven?"*[48] Vadnay Tibor kormánybiztos lojális cáfolata ellenére is, nyilvánvaló, hogy a magyar gyermekek egy rendkívüli, konfliktusokkal terhelt időszakban érkeztek. A korabeli horvát lapok is nehezményezték, hogy amikor a tengerparti lakosság gyermekeinek sincs kenyere, miért küldenek oda pestieket, a szűkös készleteket tovább fogyasztani. A kormánypárti és az ellenzéki lapok – Az Est, Világ – egyaránt foglalkoztak a botrányos körülményekkel. Mindez elég volt ahhoz, hogy sok szülő meggondolta magát. A bizonytalan körülmények miatt nem kockáztatták meg, hogy gyermekeiket a tengerpartra küldjék.[49]

A Jászi Oszkár tollából származó írás, megragadja mindazokat a kritikus pontokat, amelyek rossz szájízként maradtak meg a közvetlen, és a későbbi utókorban. Elsősorban az organizációs, szervezeti kérdések hiányosságait hangsúlyozza, de kitér a horvát lakosság ellenséges fogadtatására is. Egy érdekes epizódja az abbáziai gyermeknyaraltatásnak, hogy a nyomor elől menekülő József Attila és József Eta is a csoporttal utazott. A testvéreknek az otthoni sorsukhoz képest, ez az abbáziai botrányos 5 hét is jónak tetszett. Attilának nagy élményt jelentett pl. a tenger megismerése. Szállásukon, az Ayra nevezetű panzióban nagy szabadságot kaptak a hiányos felügyelet miatt. Jolán szerint a „Molnár és gyermeke" című darabot is előadták, s más tréfás előadásokat rendeztek. Attila verseket szerzett, és elképzelhető, hogy az ő műve az a négysoros dalocska, amelyet hazafelé a gyerekek énekeltek: *„A gyerekek úgy szeretik, / Hogy csak mesékkel etetik. / Vége van sej, vége van a szép nyárnak, / Vége van a gyermek-koplaltatásnak."*[50]

A Vas vármegyei gyermekek még ezt az élményt se élhették át, bár a döntésben egy jó momentum is volt, hiszen a közelgő spanyolnátha ekkor már elérte Fiumét, így ez némi vigaszt nyújtott az elmaradt útért.

46 *Szabolcsi Miklós:* Egy fejezet József Attila életéből. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 5. sz. (továbbiakban: Szabolcsi, 1960.) 525. p.
47 *Jászi Oszkár:* Epilóg a gyermeknyaraltatáshoz. = Világ, 1918. aug. 7. 7. p.
48 Uo.
49 Kührner, 2019. 34. p.
50 Szabolcsi, 1960. 526–527. p.

KÁROLY KIRÁLY
GYERMEKNYARALTATÁSÁNAK
KORMÁNYBIZTOSA

KÁROLY KIRÁLY
GYERMEKNYARALTATÁSA MAGYAR
TERÜLETEN LEFOLYÓ RÉSZÉNEK

SZABÁLYAI

BUDAPEST. 1918.

22. §.

Ha volna olyan gyermek, akit a községben sem a kijelölt vendéglátó családnál, sem más családnál elhelyezni nem lehetne, a helyi bizottság gondoskodik arról, hogy a gyermeket napi tartásdíj ellenében átmenetileg valahol elhelyezze. Egyuttal az illetékes állami gyermekmenhelyigazgatónak további intézkedését kéri. Ez időközi ellátás költségeit a gyermekmenhely igazgatója a bizottságnak megfizeti.

23. §.

Előre nem látható olyan körülmények bekövetkezte esetén (járvány, forgalmi zavar stb.), amikor egész csoportok nem lennének a kijelölt helyen elhelyezhetők, — Budapesten, Pozsonyban, Temesváron és Szegeden intézetek jelöltetnek ki, ahol a gyermekek átmenetileg elhelyeztetnek. Minden ilyen csoportnál ott marad a felügyelőnő és főfelügyelő, akik az illetékes helyi nyaraltatási bizottsággal és a katonai üdülőhelyekkel egyetértően gondoskodnak a gyermekek elhelyezéséről.
Minden ilyen esetben sürgönyben kell értesíteni az állami gyermekmenhely igazgatóját, aki a továbbiakról intézkedik.

V. RÉSZ.

Tennivalók a nyaralás egész folyamán.

24. §.

A felügyelőnő lakását a bizottság jelöli ki.
A felügyelőnő előzőleg kitanítást nyer, hogy igényeit az egyszerűbb vidéki viszonyokhoz képest mérsékelje.

25. §.

A bizottság közreműködik abban, hogy a felügyelőnő csoportja gyermekeit még a megérkezés napján meglátogassa és a vendéglátó családokkal közelről megismerkedjék.

— 12 —

26. §.

A felügyelőnő a bizottság tagjainak közreműködésével igyekszik felvilágositani a vendéglátó családot a vendégül fogadott gyermek tulajdonságairól, egyszersmind a gyermeket is megnyugtatni a számára még idegen környezetben. Ez legkönnyebben ugy sikerül, ha a felügyelőnő a gyermek figyelmét az ismeretlen vidék szépségeire, állataira és számára uj egyéb körülményekre felhivja. Olyan gyermekeket, akik tulságosan idegesek, akik nehezen megnyugtathatók, sokat sirnak, a felügyelőnő magánál tartja addig, amig a gyermek a környezetet megszokja.

27. §.

A felügyelőnő a gyermekek elhelyezése után a magával vitt nyomtatványon azonnal értesiti a szülőket a gyermekek megérkezéséről és tudatja velük a vendéglátó családok nevét és lakását. Ugyanekkor kiállitja a megérkezési nyomtatványt két példányban, amelynek egyikét a Kaiser Karl Wohlfahrtswerknek, másikat az illetékes állami gyermekmenhely igazgató főorvosának küldi meg.

28. §.

A felügyelőnő gondoskodik, hogy minden gyermek a megérkezését követő napon szüleinek pontos cimével ellátott levelezőlapot küldjön. Ha a szülők a felügyelőnőtől gyermekeikről valamit tudni óhajtanak, a felügyelőnő a szülőknek válaszolni tartozik. A levelezés költségeit a felügyelőnő a kapott előlegből fedezi. Egyébként a felügyelőnő veszi át és továbbitja a szülők leveleit gyermekeikhez és viszont.

29. §.

A felügyelőnő minden gyermekről törzslapot vezet, amelyben az összes fontosabb eseményeket feljegyzi. A különösen fontos eseményekről azonnal táviratilag értesiti a főfelügyelőt,

— 13 —

IV. Károly király gyermeknyaraltatás szabályzata (MNL VaML SZJF Közig. ir. 7042/ 1918.)

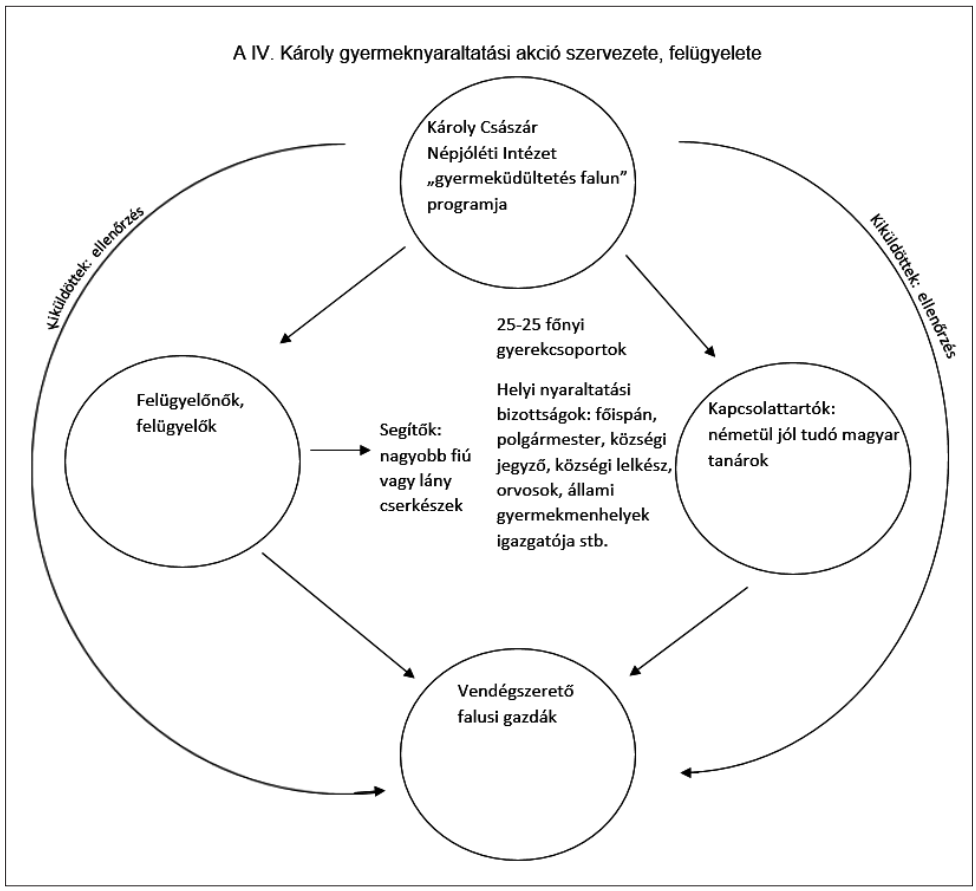
Az osztrák gyermekek befogadása: egy sikertörténet

A feldolgozott események a helytörténet kutatásban is elsőként publikált forrásokon alapulnak, hiszen Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltárában, a Szombathelyi járás főszolgabírájának iratai között, egy komplett anyagra bukkantam: Károly király gyermek nyaraltatási akció néven.

Az itt talált közigazgatási iratok pontos logisztikáját adják ennek a minden momentumában szabályozott, rendkívül precíz eljárásnak. Szerepel az anyagban egy, a Károly király gyermeknyaraltatásának kormánybiztosa által kiadott szabályzat is, amely minden felmerülő kérdésben eligazítást nyújt, egyben mintája lehet későbbi gyermeknyaraltatások menetének is. Szerzője az a Vadnay Tibor, akinek érdemei vitathatatlanok abban, hogy egy sikertörténet lett az osztrák gyermekek nyaraltatása. Egy ilyen katasztrófális gazdasági és politikai helyzetben is, a legjobbat tudták kihozni ebből a humanitárius ügyből. A program országos feldolgozottsága is szerény, L. Juhász Ilona a komáromi Fórum Kisebbségkutató Intézet munkatársa 2014-ben kétrészes tanulmányban foglalta össze a Felvidéken lezajlott üdültetést.[51] Kührner Éva pedig 2018-ban adta közre írását, amely a Szabolcs-Szatmár Bereg megyei honismereti pályázaton első díjat nyert.[52]

Most harmadikként csatlakozom, hogy ezen nemes célzatú mozgalmat népszerűsítsem és megismertessem. A kutatást inspirálta az az időszaki kiállítás, amely a Budapesti Történeti Múzeumban 2021. december 10-től 2022. március 31-ig fogadta a látogatókat. Az „Úti cél: Remény" című tárlat a nemzetközi gyermekvonat-akció két világháború közötti részét reprezentálta.[53] Mintegy a másik pólusaként, a mi szociális érzékenységünkről tanúskodhat, amikor egy háborútól megviselt ország válik szolidárissá és kinyitja kapuit az osztrák gyermekek előtt.

51 Kührner, 2019. 33. p. 17. lábjegyzet.
52 Kührner, 2019. 29. p.
53 https://www.varmuzeum.hu/gyermekvonatok.html (Megtekintve: 2022. március 15.)

IV. Károly-féle gyermeknyaraltatási akció szervezete, felügyelete

A „Károly király gyermek nyaraltatás" akcióról a vármegyei közvéleményt 1918. május 21-én tájékoztatták először, mint már említettem, ezen esemény kedvező fogadtatásban részesült, a vármegyei közgyűlésen.[54] Ezt követően minden helyi, vármegyei és városi sajtóorgánum folyamatosan publikálta a gyermeküdültetés aktuális feladatait, történéseit és hatásukat a helyi társadalom életére.

A befogadó 39 vármegyében átlagosan 2500 gyermeket kívántak elhelyezni, de legalább 1920 főt. Nyilván a vármegyék területe, lakossága arányában, illetve a befogadókészség, az akció iránti szimpátia ismeretében. Az országos arányszámokat tekintve Békésben 4150, Esztergom vármegyében 1475, ebből Esztergom városban 850, Tolna és Baranya vármegyében 2800, Egerben 1400, Hajdúböszörményben 500, Szabolcsban 4000 ebből a 40.000-es egyházán 2000 gyermeket vártak. Az utazás

54 MNL VaML ThB Közgy. jkv., 1918. május 21. 172–173. p.

közeledtével a létszámok mérséklődtek, felmérve a reális helyzetet.[55]

Vadnay Tibor kormánybiztos hozzáértésének eredményeképpen egy olyan lépcsőfokokra lebontott szervező munka bontakozott ki, amely figyelembe vette a Monarchiabeli Magyarország óramű pontosságú közigazgatását: a fő- és alispánokat, a polgármestereket és mozgósították a civil szervezeteket, önkénteseket minden korosztályból, és még a cserkészeket is bevonták. Természetesen, a szakmai kérdések profi kezelésére rendelkezésre álltak a gyermekmenhelyek helyi igazgatói, az orvosok, orvostanhallgatók, akik felügyelete a korabeli járványügyi helyzetben is elengedhetetlen volt. A járási elöljáróságokon pedig megalakultak a nyaraltatási bizottságok, amelyek a városok megbecsült polgáraiból verbuválodtak, és sokrétűen gondoskodtak az elhelyezett fiatalok mindennapjairól. Az egész folyamatot kívülről is ellenőrizték, független kiküldöttek révén, hogy elejét vegyék mindenfajta visszaélésnek, korrupciónak.[56] Az akció szervezési logisztikája egy saját készítésű folyamatábrán is megjelenítettem, így még áttekinthetőbben bemutatva az üdültetés hierarchiáját.

A Vas vármegyére vonatkozó osztrák gyermek elhelyezési számról, valamint a nyaraltatás során figyelembe veendő főbb alapelvekről 1918. július 18-án tájékoztatták a főszolgabírákat: *„Ő császári és apostoli királyi felségének kezdeményezéséből megindult és legmagasabb fővédősége alatt álló »Károly Király gyermeknyaraltatása« mozgalom Vas vármegye területén is megfelelő eredménnyel járt amennyiben nagyszámban jelentkeztek vendéglátó családok önzetlen gyermek- és vendégszeretete folytán a vármegye területének kiszemelt községeiben sikerült 2838 gyermek elhelyezését biztosítani. … A gyermeknyaraltatás részletes szabályozását tartalmazzák a kormánybiztos Úr által 938/1918 szám alatt kiadott szabályok mely szabályokat tartalmazó füzetet megfelelő számú példányokban kiadom azzal, hogy azokat sürgősen tegye tanulmány tárgyává és erre az ez ügyben eljárni hivatott egyéb tényezőket is kérje illetve hívja fel. A gyermeknyaraltatási akció sikeres és eredményes végrehajtása nagy részben a megalakítandó helyi nyaraltatási bizottságok ügybuzgó és pártoló közreműködésétől függ. Nem kétlem, hogy az összes arra hivatott hivatalos és társadalmi tényezők kiveszik részüket, hogy a vendéggyerekek elhelyezése, ellátása és felügyelete a távollévő szülőket mindenben megnyugtathatja és, hogy a szülőket a nyaraltatás és gyermekük viszonlátása után iránt unk a hála érzelmei majdan eltöltsék.”*[57]

A Vas vármegyei vállalás, 2838 gyermek fogadása, mindenképpen dícsérendő, és messze meghaladta az országos elvárásokat. Érdemes azt is tovább elemezni, hogy járásonként és városonként hogyan alakultak az arányok. Az alábbi táblázatból kiderül, hogy az élbolyban messze az első Szombathely 650 fővel; ezt követi Rohonc (ma: Rechnitz, Ausztria) nagyközség 200, majd Sárvár nagyközség 137, Vép 114; illetve 100-as nagyságrendben Gyanafalva (ma: Jennersdorf, Ausztria), Nagyfalva (ma: Mogersdorf, Ausztria) és Nagyszentmihály (ma: Grosspetersdorf, Ausztria). A Németújvári járás viszonylag alacsony keretszámai, valószínűleg összefüggnek a térséget sújtó árvízveszéllyel is.

Ostffy Lajos főispán is figyelemmel kísérte a befogadási hajlandóságot, és bár,

55 Kührner, 2019. 32. p.

56 MNL VaML A Szombathelyi járás főszolgabírájának iratai. (továbbiakban: SZJF Közig. ir.) 7042/1918. Ezen belül: Károly király gyermeknyaraltatás magyar területén lefolyó részének szabályai (továbbiakban: Szabályzat) 8–9. p.

57 MNL VaML SZJF Közig. ir. 7042/1918. Ezen belül: 15800/1918. sz.

Vendéglátó városok, községek járásonként					Befogadott gyermekek száma
1. Szombathely város					650
2. Kőszeg					60
3. Szombathelyi járás					
	Táplánfai körjegyzőség				
		Gyöngyösszentkereszt (ma: Táplánszentkereszt)			30
		Zarkaháza (ma: Szentkirály, Szombathely része)			8
		Dömötöri (ma: Sorkifalud)			59
	Acsádi körjegyzőség				
		Acsád		össz:	25
		Salfa (ma: Salköveskút)		334	25
		Köveskút (ma: Salköveskút)			
	Toronyi körjegyzőség				
		Olad (ma: Szombathely)			25
	Söptei körjegyzőség				
		Nagygencs (ma: Gencsapáti)			20
	Vépi körjegyzőség				
		Vép			114
	Vasszécsenyi körjegyzőség				
		Vasszécseny			28
4. Kőszegi járás					
	Lékai körjegyzőség				
		Rőtfalva (ma: Rattersdorf, Ausztria)			30
		Rendek (ma: Liebing része, Ausztria)			
	Rohonc nagyközség (ma: Rechnitz, Ausztria)				200
5. Sárvári járás					
	Sárvár nagyközség				137
	Sárvár vidéki körjegyzőség				
		Rábasömjén (ma: Sárvár városrésze)			27
	Hegyfalui körjegyzőség				
		Hegyfalu			50
	Répcelaki körjegyzőség				
		Répcelak			30
		Nick			35
	Uraiújfalui körjegyzőség				
		Várnoscsalád			25
6. Celldömölki járás					
	Ostffyasszonyfai körjegyzőség				
		Ostffyasszonyfa			
	Vönöcki körjegyzőség				36
		Vönöck			53
	Jánosháza nagyközség				100
		Jánosháza			
	Jánosháza vidéki körjegyzőség				
		Nemeskeresztúr			54
	Kisköcski körjegyzőség				
		Borgáta			25
	Bobai körjegyzőség				
		Boba			15
7. Vasvári járás					
	Győrvári körjegyzőség				
		Győrvár			6
	Vasvár nagyközség				90
	Rumi körjegyzőség				
		Rum			25
8. Körmendi járás					
	Körmend nagyközség				42
	Horvátnádaljai körjegyzőség				
		Vasalja			20
	Nagycsákányi körjegyzőség				
		Nagycsákány (ma: Csákánydoroszló)			50
	Egyházasrádóci körjegyzőség				
		Egyházasrádóc			20
9. Szentgotthárdi járás					
	Gyanafalvai körjegyzőség				
		Gyanafalva (ma: Jennersdorf, Ausztria)			100
	Nagyfalvai körjegyzőség				
		Nagyfalva (ma: Mogersdorf, Ausztria)			100
	Őriszentpéteri körjegyzőség				
		Őriszentpéter			5
10. Németújvári járás					
	Németújvár vidéki körjegyzőség				
		Borosgödör (ma: Inzenhof, Ausztria)			26
		Újtelep (ma: Neustift bei Güssing, Ausztria)			52
		Sándorhegy (ma: Tschanigraben, Ausztria)			22
	Strémi körjegyzőség				
		Strém (ma: Strem, Ausztria)			30
11. Felsőőri járás					
	Felsőőr nagyközség (ma: Oberwart, Ausztria)				55
	Felsőőri körjegyzőség				
		Alsólövő (ma: Unterschützen, Ausztria)			15
		Felsőlövő (ma: Oberschützen, Ausztria)			25
	Pinkafő nagyközség (ma: Pinkafeld, Ausztria)				52
	Pinkafő vidéki körjegyzőség				
		Rödöny (ma: Riedlingsdorf, Ausztria)			41
	Sámfalvai körjegyzőség				
		Sámfalva (ma: Hannersdorf, Ausztria)			48
		Velege (ma: Welgersdorf, Großpetersdorf településrésze, Ausztria)			28
	Nagyszentmihályi körjegyzőség				
		Nagyszentmihály (ma: Großpetersdorf, Ausztria)			100
	Vasvörösvári körjegyzőség				
		Vasvörösvár (ma: Rotenturm an der Pinka, Ausztria)			25
					2838

Kimutatás azon városokról, községekről, ahonnan a Károly király nyaraltatási programjához vendéglátó családok jelentkeztek

mint írta, nem akarta a hatóságok munkáját növelni, de pár község vállalásával elégedetlen volt, főleg a Szombathelyi járásban: Vép, Vasszécseny, Táplánfa (ma: Táplánszentkereszt), Acsád, Nemesbőd, Torony, Söpte esetében. Ezért kérte a főszolgabíró urakat, hogy lépjenek kapcsolatba, a helyi elöljárókkal, valamint bizalmi egyénekkel, hogy a tervbe vett számú gyerekeket a községekben majd fogadni tudják. A táblázatban megjelölt létszámok, már a sikeres főispáni beavatkozás eredményének tekinthetők.[58]

Konklúzióként elmondható, hogy Vas vármegyében inkább azt az alapelvet követték, hogy minél több járás, város vagy nagyközség, ha kevesebb létszámot is, de fogadjon.[59]

Az osztrák gyermekek fogadását, szétosztását és mindennemű ügyes–bajos dolgaikban való segítségnyújtást a helyi nyaraltatási bizottság intézte. A helyi bizottságot a polgármester, illetőleg a községi jegyző alakította meg, úgy, hogy tagként beválasztották a községi lelkészeket, orvosokat, tanítókat, a helybeli vasúti állo-

58 MNL VaML SZJF Közig. ir. 7042/1918. Ezen belül: ad.101/1918. res. sz.

59 MNL VaML SZJF Közig. ir. 7042/1918. Ezen belül: 5800/1918. sz.

más főnökét, és a főispánok által felkért bizalmi egyéneket. A bizottság elnöke a polgármester, illetve a községi jegyző, helyettesét a bizottság választotta.[60]

A főszolgabíróság iratai között megtalált bizalmi egyének névsora segít az eligazodásban, hogy kik pártolták és pártfogolták leginkább a gyermeküdültetés ügyét, kik játszottak ebben főszerepet. Egy–két kiragadott példával illusztrálva: Pankaszon Hodossy Lajos református tanító; Pinkamindszenten Lelovich Gyula plébános; Táplánfán özv. Rosenberg Gyuláné földbirtokos; Gyöngyösszentkereszten (ma: Táplánszentkereszt) ifj. gróf Széchényi Jenőné; Acsádon Szegedy Gina; Vámoscsaládon, Földes Miklós nagybérlő; Vasváron Barabás István igazgató; Felsőlövőn (ma: Oberschützen, Ausztria) Németh Sámuel, főgimnáziumi igazgató; Vasvörösváron (ma: Rotenturm an der Pinka, Ausztria) Erdődy Lajos gróf; Alsólövőn (ma: Unterschützen, Ausztria) Seregély Béla ágostai evangélikus lelkész. A felsorolt nevek igazolják, hogy a bizalmi egyének – a tanítók és a lelkészek soraiból – kerültek ki, de nyilvánvalóan egy–két történelmi, nagymúltú család is szívesen adta nevét és hatékony hozzájárulását egy ilyen IV. Károly királyhoz kötődő humanitárius ügyhöz. [61]

Az akció költségeit az uralkodó társadalmi adakozásból akarta előteremteni és önkéntesekkel szerette volna megoldani a szervezést. Az összegyűjtött pénzt, az e célra alakult Kaiser Karl Wohlfahrtswerk Kinder aufs Land pénzalapja kezelte, ez inkább egy reprezentáló szerv volt. A kormánybiztos, Vadnay Tibor kezelte azt a 6,2 millió koronát, amelyet ő a vendéglátók költségeire szántak. Ehhez még hozzáadódott a társadalom tehetősebb rétegeinek pénzadománya, és a háborúban megsemmisült települések helyreállítását fedező „A Háborúban Feldúlt Tűzhelyeket Újrafelépítő Országos Bizottság" pénzügyi forrásai.[62]

Mit is várhattak, mire számíthattak a résztvevő osztrák gyermekek? Az elvárásokat, a követendő célokat, a fejlesztendő területeket is hajszál pontosan megfogalmazta a Károly király-féle gyermeknyaraltatási szabályzat: „*A felügyelőnők (felügyelők) és a főfelügyelők rendszeres kitanításban részesülnek azokra a tennivalókra, amelyek rájuk az elutazást megelőzően, az utazás alatt és a nyaralás egész folyamán hárulnak. E kitanítások alapján az összegyűlt szülőket különösen behatóan tartoznak arról felvilágosítani, hogy a gyermekek túlnyomó nagy része egyszerű, vendégszerető falusi gazdához kerül. Ennek folytán a gyermekek csak jó levegőre, jó akaratú bánásmódra, a viszonyoknak megfelelő jó táplálkozásra és a vidéki élet változatosságára számíthatnak, semmi esetre sem szabad azonban a lakást, élelmezést és egyéb viszonyokat a nagyvárosi igényekhez mérni.*"[63]

A bizalmi viszony kialakításának kulcskérdése, hogy a mind a befogadó fél, mind pedig az osztrák gyermekek és szüleik számára, hogy tisztában legyenek azzal, hogy milyen előnyökkel jár a gyermeküdültetés. Ezért tartotta fontosnak Vadnay Tibor kormánybiztos ezt a felvilágosító munkát.

A háborútól megviselt gyermekeket igyekeztek egészséges környezetbe eljuttatni, amely közel állt a korabeli reformpedagógiák és erdei iskolák koncepciójához. A levegő és napfürdő fontosságára, valamint lehetőség szerint a fürdés, úszás beépítésére is biztatták a vendéglátókat.[64]

60 MNL VaML SZJF Közig. ir. 7042/1918. Szabályzat 8–9. p.
61 MNL VaML SZJF Közig. ir. 7042/1918.
62 Kührner, 2019. 32. p.
63 MNL VaML SZJF Közig. ir. 7042/1918. Szabályzat 5–6. p.
64 MNL VaML SZJF Közig. ir. 7042/1918. Szabályzat 10. p.

Osztrák leányka egy családnál
(VÚ, 1918. aug. 25. 491. p.)

Az üdülés eredeti időpontja 1918. július 15. és augusztus 28. közötti időszak lett volna, de ez későbbre tevődött át, 2–3 hét csúszással érkeztek az első kis osztrák vendégek. Július 25. és augusztus 14. között, naponta kettő–hat különvonat (összesen 70) és a Dunán kilenc hajó szállította a gyermekeket.[65]

Vasban az első híradások a vendégek érkezéséről, először a „Rábavidék" című helyi orgánumban jelentek meg: „*Vasárnap folyó hó 8-án érkezik Vasvármegyébe az osztrák gyerekek első csoportja. Még pedig: Gyanafalvára háromnegyed tíz órakor, Nagyfalvára 10 órakor, Nagycsákányra* [ma: Csákánydoroszló] *háromnegyed 11 órakor, Strémre 6 órakor. Németújvárra d. u. 6 óra 32 perckor, Körmendre d. e. 11 órakor Szombathelyre déli 12 órakor. Mindenütt helyi bizottságok fogadják és gondoskodnak a családok közti elosztásukról. A gyermekekkel együtt érkeznek élelmiszerek is, még pedig fejenként 10 kgr. liszt és 1 kgr. cukor és szappan. Ahová zsír nem jut, ott dohánnyal és hasonlóval recompensálják a vendéglátó családokat.*"[66]

A hírlapi cikkből kiviláglik, hogy a szervezők érdekeltté kívánták tenni a befogadó családokat, ezért kaptak a pénz mellé természetbeni juttatást is. Célként fogalmazódott meg, hogy minél több gyereket családoknál helyezzenek el, akinél ez nem sikerült, annak maradt a csoportos iskolai szállás. A gyermekek vendéglátói választhattak, hogy hány főt és milyen nemű gyereket vesznek magukhoz. Az osztrák kísérők értelmiségi családoknál szálltak meg, akik kompenzációban részesültek.[67]

Ritkán, de előfordultak kisebb visszaélések is, amelyek nem vetettek jó fényt a vendéglátókra, de az akciót figyelő szemek és ellenőrző szervek, a nyaraltatási bizottságok hamar utánajártak az ilyen eseteknek, mint például Szombathelyen is: „*Azok a vendéglátók, akik idő közben a náluk elhelyezett gyermekeket visszahozták s más gyermeket nem vittek magukkal, amennyiben a gyermekek után élelmicikkeket átvették, kötelesek ezt oda, ahol az élelmicikket átvitték, visszaszállítani, illetve a még be nem váltott utalványokat a központi elemi iskolába (Szily János-utca) visszaszolgáltatni, mert minden visszaélés szigorúan büntetve lesz.*"[68]

Egy másik vetület, hogy az osztrák gyermekek is hasonló ellátási gondokkal küzdő családokból érkeztek. Erről tudósított 1917-ben a Császári és Királyi 4. Hadsereg Tábori Újsága, amely az élelmezési viszonyok javulásáról adott ugyan hírt, ugyanakkor döbbenetes kis fejadagokat említett: „*A rendelet értelmében a nehéz munkát végzők 300 gramm lisztet, a gazdasági munkások 366 gramm gabonát, a többi lakosság pedig 200 gramm lisztet kap fejenként egy napra.*"[69]

65 Kührner, 2019. 32. p.
66 Vasba is jönnek már a nyaraló osztrák gyermekek. = Rv., 1918. júl. 28. 3. p.
67 Kührner, 2019. 37. p.
68 Osztrák gyermekek nyaralása. = SZÚ, 1918. júl. 31. 2. p.
69 Az élelmezési viszonyok javulása Ausztriában. A lisztadag emelése. = Feldzeitung der K.u.K 4. Armee. A Császári és Királyi Hadsereg Tábori Újsága, 1917. aug. 16. 1. p.

Az akció alapvető célja éppen a legyengült szervezetű gyermekek feltáplálása volt, ezért jogosan tehetjük fel a kérdést, hogyan tudták megvalósítani országosan – és itt Vas vármegyében is – ezt a nemes célkitűzést a vendéglátók?

Erre vonatkozóan csak szórványos utalásokat találtam. Kührner Éva viszont közölt egy olyan étlapot, amelynek fogásai megjelenhettek a Vasban vendégeskedő gyerekeknél is, mutatva a háborús viszonyok lehetőségeit.

Főleg a főzelék dominált, amelybe a feltétként kerülő húsok – marha vagy sertés, elvétve baromfi – a levesben főttek. Többször fogyasztottak pörköltet (gulyás néven) burgonyával, az érkezés napján kenyérrel. Az étrendben még szerepelt tésztaféle, többnyire sült tészta formájában, lekvárral vagy túróval tálalva. Reggelire, hetente négy alkalommal kaptak rántott levest, amely nyilván energiatartalommal is bírt. Gyakorta ettek ún. álleveseket, pl. a hamis gulyáslevest.[70]

A történelmi rekonstrukció miatt egy 1915. évi Főzőkönyvből adnám közre azt a receptet, amely szerepelhetett abban a menüsorban, amelyet ajánlott mintaként kaptak a vendéglátók. *„5 deka füstölt szalonnát apró kockára vágva megpirítunk, fél fej hagymát, paprikát párolunk benne, (10 percig) beleteszünk sárgarépát, kevés zellert, petrezselymet, egy fél kg. kockára vágott burgonyát, másfél liter vízzel feltöltjük, egy fél óráig főzzük. 10 deka kukoricalisztből 1 tojással kevés vízzel tésztát gyúrunk, csipetkének szaggatva, befőzzük. (A kukoricalisztet először leforrázzuk.)”*[71]

A kukoricaliszt alkalmazása szintén a hiánygazdaságra utal, így gyakorta feltűntek a puliszkareceptek, mind édes, mind sós variációban, de „zsemlyemorzsa pótlóként” is. Rácsodálkozhatunk, hogy a mostanság kialakult vegán- és paleo étrend is hasonló anyagokat javasol.[72]

A helyi lakosságot és a „befogadó szülőket” arra is felkészítették, hogy: *„Talán felesleges külön is kérni a vendég fogadó és ellátó családokat, hogy a gyermekekkel olyan bánásmódot tanúsítsanak, hogy majd a legjobb emléket vigyék el magukkal és városunk jóhírére árnyék ne boruljon.”*[73]

A legtöbb, osztrák gyermeket befogadó Szombathely is rendkívül felkészülten várta a kis vendégek érkezését, mozgósítva a civil szervezeteket, nőegyleteket, cserkészeket egyaránt. Megmutatva, hogy az üdültetésben milyen nagy szerepe van az önkéntességnek, a szolidaritásnak.

1918. július 29-én érkezett meg a szombathelyi pályaudvarra a gyermekeket szállító szerelvény: *„A kedélyesen pöfögő vonat ablakaiból 650 osztrák gyermek kis keze intett üdvözletet Szombathely népének mely tekintélyes számban várta a pályaudvaron kis vendégeit. A kis jövevényeket 2 osztrák felügyelőnő és egy felügyelő szedte le kocsikról és sorakoztatta a pályaudvaron. »Éljen« csengett a kis gyermekek ajkán s magyar zászló lobogott a vezető cserkészfiú kezében, mikor a gyermekvonat berobogott. Az állomáson a kis vendégek fogadására megjelent a polgármester és helyettese a menhely igazgatója és gondnoka. dr. Mészáros Hugó közgyám, aki a város részéről az elhelyezés munkáját végezte s szerető gondoskodással várta ott kis pártfogoltjait Szombathely tanítóságának az a derék csapata, mely minden emberbaráti feladatokban oroszlánrészt vállal és végez. A kis csapat a vasúti üdítő*

70 Kührner, 2019. 42. p.

71 http://real-eod.mtak.hu/4027/1/Haborus_fozokonyv.pdf (Megtekintve: 2022. március 12.)

72 https://www.nosalty.hu/ajanlo/szakacskonyv-receptek-vilaghaboru-tortenelem (Megtekintve: 2022. március 14.)

73 Az osztrák gyermekek nyaraltatása. = Rv., 1918. júl. 28. 3. p

állomás berendezett nyitott barakkjában kapott pompás ebédet. 650 gyermek étvágya nyert itt kitűnő kielégítést. Ennek a vendéglátásnak minden gazdag asztala özv. Ernuszt Gézánénak az üdítő állomás lelkes vezetőjének páratlan jószívét és kitűnő képességét dícsérte. A megvendégelt gyermeksereg a tanítóság fáradhatatlan gárdájának vezetése mellett vidám kedvvel vonult az I. ker. elemi iskolába, ahol Szombathely nemes szívű publikuma várta a kis jövevényeket, hogy hat hétre édes otthont nyújtson a szerencsétlen kis vendégeknek."[74]

Szombathely „népe", tehát szívügyének tekintette az osztrák gyermekek 6 hetes üdültetését. A korabeli fogadtatás leírása egyben rávilágít arra is, hogy milyen előzetes logisztikai egyeztetés, szervezés kellett ahhoz, hogy Szombathely városa szinte anyagi lehetőségein felül ilyen „pompás" módon várja a kis vendégeket. A polgármester, a helyettese, a vasútállomás főnöke, a menhely igazgatója, gondnoka, a közgyám, a tanítóság, a nőegylet, a cserkészek együttes, összehangolt és lelkes tevékenysége adta e vállalkozás mozgatórugóját.

A következő napon már arról számoltak be a híradások, hogy a nyaraló gyermekek kivétel nélkül elhelyezést nyertek. A felügyelőnők a gyermekeket naponta meglátogatták. Az orvosi kontroll, ellenőrzés is kiemelt fontosságú volt a programban, hiszen a gyermekek szintén háborús országból érkeztek, a járványveszély lehetősége fennállt. Ezért figyeltek arra: *„Ha a nyaraló gyermek a vendéglátó családnál megbetegszik, a gyermek bármely orvossal kezeltethető. Az orvos költségeit s a gyógyszerek árát, amely az illető orvossal igazoltatandó a gyermekmenhely igazgató főorvosa a bemutatandó számla ellenében a vendéglátó családoknak visszatéríti."*[75]

A vendéglátók tartalmas, gyermekbarát programokat is szerveztek, ennek példája a szombathelyi nyaraltatási bizottság játékdélutánja, ahol szintén számítottak a helyi lakosság felajánlásaira: *„A nyaraló osztrák gyermekekkel, mielőtt otthonukba távoznának, a nyaraltatási bizottság játékdélutánt rendez a sporttelepen, amelyre tervbevette a gyermekek megvendégelését is. A játékdélután szeptember 7-én (szombaton) délután 5 órakor kezdődik a következő műsorral: 1. Felvonulás fuvola és dobszóval. 2. Magyar Himnusz, éneklik a gyermekek. 3. osztrák Himnusz, éneklik a gyermekek. 4. Füzérek. 5. Üdvözlő dal. 6. Játékok. ... A befolyt jövedelem a nyaraltatás költségeinek fedezésére szolgál. Egész idő alatt cigányzenekar játszik. ... Ugyanekkor jótékony adományokból tervbe vette a nyaraltatási bizottság a gyermekek megvendégelését a sporttelepen. Felkéri ennélfogva a jószívű közönséget, hogy aki teheti, erre a célra adakozzék gyümölcs, lekvár, kalács, kenyér és sütemény féléket ... Hisszük, hogy a közönség pártfogásába veszi az akciót s módot nyújt arra, hogy a kis jövevények a magyarság meleg szeretetével búcsúzhassanak tőlünk."*[76]

Szép és felemelő gesztusként mindkét Himnuszt elénekelték, ez egyébként a gyermeknyaraltatás során megszokottá vált, így is közelítve egymáshoz a vendéglátókat és a vendég gyermekeket.

Az egymás kultúrájának, szokásainak megismerése a gyermeknyaraltatás kiemelt céljának tekintették, hiszen a háború utáni további együttélésben is ez létkérdésnek számított. Vas vármegye magyarjai nyitott szívvel fogadták az osztrák gyermekeket és

74 Szombathely vendégei. Megjöttek az osztrák gyermekek. = SZÚ, 1918. júl. 30. 1. p.

75 Osztrák gyermekek nyaralása. = SZÚ, 1918. júl. 31. 2. p.

76 A nyaraló osztrák gyermekek játékdélutánja. = VmN, 1918. aug. 31. 2. p.

a katasztrófális, fekete év, 1918 lehetőségeihez képest várták és látták el a kis vendégeket szeretetből, emberségből.

Hála és a gyermeknyaraltatás utóélete

Mi lehetett a vendéglátó Vas vármegyei családok számára a legnagyobb öröm? Talán az, hogy látták, amit a szombathelyi befogadó családok is: „*A kis jövevények nehezen búcsúztak, mert jó dolguk volt köztünk s bizony nem tudni, lesz-e ilyen jó otthon is. A nyaralás mindegyik gyerekre kitűnő hatással volt, kövéren és pirospozsgásan búcsúztak a kis osztrákok Szombathelytől, amelyre mindig hálásan fognak gondolni.*”[77]

A megható elválások között volt a grazi gyermekek távozása is, amely meglepetéseket tartogatott a rohonci vendéglátóik számára: „*Közel 200 grazi gyermek élvezte Rohonc népének vendégszeretetét az elmúlt 6 hétben. Jól érezték magukat s hogy hálájukat kifejezzék, kísérő hölgyeik irányítása mellett nagyszerű búcsúzóünnepélyt rendeztek f*[olyó] *hó 8-án, vasárnap délután. Kicsinek bizonyult a szépen díszített terem, s mikor a kicsinyek megjelentek a színpadon, észrevehető volt szemeikben az az öröm, mellyel ezt az ünnepséget jótevőik számára rendezték. Nevükben Schipinger kisasszony, a kísérő hölgyek egyike, mondott költői lendületű beszédet az ünnepség megnyitásaképen, melyben köszönetét fejezte ki mind az elöljáróságnak, mind a családoknak, akik a gyermekeket eltartották. Beszéde végén felolvasta annak a táviratnak a szövegét, melyet a gyermekek Őfelségéhez intéztek, kinek akciója számukra e boldog nyaralást lehetővé tette.*”[78] A továbbiakban a hálás résztvevők énekeltek, zenéltek majd „*két elkülönített csoport kedves humorral mutatta be egy duett keretében a falusi élet fölényét a városi mellett. … A két szavalat között a Gotterhalte-t énekelte az énekkar. Egy ügyesen rendezett füzérrel és egy alkalmi színdarabbal fejeződött be az ünnepély, melynek végén a gyermekek szeretetük és hálájuk jeléül csokrot nyújtottak át a község bírójának, jegyzőjének, pénztárosának, orvosának, esperésének, és gyógyszerészének.*”[79]

A nyaraltatási akció fontos hozadékaként a grazi városi gyermekek közelebb kerültek a falusi élethez, élvezve annak előnyeit, mint a műsoruk egyik számában is beépítették az itt tanultakat. Természetesen, a családok között is kiépültek kapcsolatok, amelyek, ha másképp nem, de bevésődtek a családi emlékezetbe, hogy járt itt nálunk egy osztrák kisfiú vagy kislány, de fenn is maradhattak egy ideig még, kölcsönös látogatások formájában.

A gyermeknyaraltatási akció sikerét méltatta Ostffy Lajos főispán is a törvényhatósági bizottság rendes közgyűlésén, 1918. szeptember 16-án: „*Megemlékezett a főispán ezután a király gyermeknyaraltatási akciójának sikeréről. A vármegye közönségének egyrésze a király hűségnek oly tiszteletre méltó tanújelét adta, amelyért a főispán úr e helyen is elismerését és köszönetét nyilvánítja.*”[80]

Vas vármegyében IV. Károly király és Zita királyné kultusza továbbfolytatódott és 1925-ben újabb vonásokkal bővült a IV. Károlyról kialakult kép. Bezerédj István egykori főispán a Püspökvár emléktáblájának és a királyi párról készült két reprezentatív festmény avató ünnepségén kiemelte: „*Utolsó koronás királyunk méltatása nehéz és kényes feladat, hisz az ő élete*

77 A nyaraló osztrák gyermekek távozása. = SZÚ, 1918. szept. 13. 3. p.

78 A grazi gyermekek búcsúja Rohoncról. = SZÚ, 1918. szept. 10. 3. p.

79 Uo.

80 MNL VaML ThB Közgy. jkv., 1918. szeptember 16. 303. p.

A királyi pár képe (DE, 1925. jún. 17. 1. p.)

annyira bővelkedett a sorsnak változatos és váratlan feladataiban, hogy azokon végigtekintve, szinte Sekszpirnek egy királydrámáját véljük szemünk előtt megelevenedni. – A sarajevói gyilkosság, amely a világháborút kirobbantotta, az ő sorsát is eldöntötte. A háború alatt került trónra és mindjárt meglátszott, hogy kettős célja van: a háború céltalan öldöklésének befejezése és a monarchia népei nemzeti aspirációinak teljes méltánylása."[81] Ezek a gondolatok pontosan rámutatnak IV. Károly uralkodásának nehézségeire, annak eleve adott gátló tényezőire. Ugyanakkor a béke iránti hajlama tagadhatatlan, illetve az a rendkívül fogékony szociális érzékenysége is, amely ezt a gyermek nyaraltatási akciót elindította, gondolva a jövő nemzedék egészséges fejlődésére. Vas vármegye az uralkodói párról készített páros alkotásban fejezte ki tiszteletét és szeretetét. Szombathely város képviselő-testülete 1923. április 5-én szavazta meg „*IV. Károly apostoli királyunk őfelsége emlékének megörökítése céljából festendő arckép költségeire és a létesítendő vármegyei alapítvány céljára 10.000 kor., azaz Tízezer koronát …*"[82]. A két festmény a vármegyeházán került elhelyezésre. Éder Gyula

81 A királyi pár arcképének ünnepélyes leleplezése a megyeházán. = Dunántúli Estilap (továbbiakban: DE), 1925. jún. 17. 1. p.

82 Szombathely város képviselő-testületének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek 88/1923.

(1875–1945) alkotása az uralkodót csukaszürke egyenruhában, egy oszlopnak támaszkodva ábrázolta, Zita királynét pedig, fekete ruhában, rózsaszínű karszéken nyugtatva a kezét.[83] Az általam felfedezett mindkét festmény sorsa ismeretlen és ugyan említésre került egy Éder Gyula munkásságát feldolgozó kiadványban, de a képanyagban nem található.[84] Szombathely és a vármegye királyhűségét és háláját nem csupán a két festmény reprezentálta, hanem Szombathelyen a róla elnevezett IV. Károly út (ma: Király utca) is.[85]

Úgy gondolom, a háborús karitatív cselekedet minden más jótékonykodást felülír. A bemutatott eset is példaként szolgál arra, hogy a vasi „magyarok" erejükön felül próbáltak gondtalan, boldog nyarat biztosítani a 2838 osztrák gyermeknek. E tapasztalást aztán tovább viszik, hiszen 1921-től budapesti nehéz sorsú gyermekek érkeztek hozzánk, hogy testileg és lelkileg megerősödjenek. Gerlits Sándor, az Árvaház igazgatója vette pártfogásába őket.[86]

A gyermeknyaraltatás végigkísérte a két világháború közötti időszakot, 1926-ban Sárvár fogadott szalézi papokkal érkező gyermekeket.[87]

De nem csak a magyarok váltak érzékennyé a gyermek szegénység iránt, hanem 1920-tól 1926-ig Magyarországról indult el 60.000 gyermek Hollandia, Belgium, Svájc és Svédország felé egy nemzetközi gyermeküdültetési program keretében.[88]

A gyermeknyaraltatási programok szép példái a nyitottságnak, a befogadásnak, és azt is nyomatékosították, hogy legfőbb értékünk a gyermek. Széchenyi Jenőné, a szombathelyi gyermekvédő telepbizottság elnöknője precízen és érzékenyen ezt így fogalmazta meg: „*Szeretném minden magyar szívbe belevésni azt a gondolatot, hogy Magyarország egész jövője, feltámadása, vagy halála a gyermekvilágból nőtt jövő nemzedék száma, testi és lelki életképességén, karjukban feszülő, alkotó munkára képes erejükön s szíveikben acélvárrá vert hazafias gondolkodásukon fordul meg.*"[89]

***

Köszönöm Horváth József helytörténeti kutatónak, hogy felhívta a figyelmemet a IV. Károly-féle gyermeknyaraltatási akcióra, mint eddig nem publikált témára. Kutatói munkám eredményességéhez hozzájárultak még a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltárának munkatársai.

83 A királyi pár arcképének ünnepélyes leleplezése a megyeházán. = DE, 1925. jún. 17. 1. p.

84 *Somogyi Gábor:* Éder Gyula, az ember és a művész. Sátoraljaújhely, 2005. 84. p.

85 *Feiszt György:* Szombathely utcanevei és utcanévváltozásai. Szombathely, 1995. 9., 40. p. (Acta Savariensia; 11.)

86 Gyermeknyaraltatás Szombathelyen. = Hír, 1921. júl. 9. 1. p.

87 Egy fővárosi intézet gyermeknyaraltatási akciója. = Hír, 1926. júl. 20. 1. p.

88 *Réthelyi Orsolya – Perényi Roland:* Úti cél: remény. A nemzetközi gyermekvonat-akció a két világháború között. Bp., 2022. 9. p.

89 A gyermekekért. = NYÚ, 1924. nov. 17. 4. p.

Magyarics István

A szentgotthárdi cisztercita apátság alapítása és előzményei

2. RÉSZ

A királyi udvarház

III. Béla szinte egyidőben több cisztercita monostort is alapított, így Egrest (ma: Igriş, Románia) Zircet, Pilisszentkeresztet, Pásztót, Szentgotthárdot. A monostorok alapításának körülményei sok hasonlóságot mutatnak. A rendi szabályzat előírta, hogy a monostor épületeinek felépítése, a betelepülő szerzetesek lakhelyének megteremtése az alapító feladata és kötelessége. Ennek megfelelően, mire a telepítő szerzetesek megérkeztek, a kolostornak kiszemelt helyen az alapítónak kellett épületet emelnie, vagy egy már meglévő épületet szabaddá tennie és átengednie. Zirc esetében tudjuk, hogy ott már régebben is létezett egy királyi udvarház. A krónikákból ismert, hogy az I. András és I. Béla közti testvérháborút követően a mosoni kapunál fogták el a menekülő Andrást, akit aztán a zirci udvarházban tartottak fogva. Ott is halt meg. III. Béla feltehetőleg ezt az udvarházat engedte át monostor céljára a cisztercitáknak. Pilisen ugyancsak létezett a cisztercita monostor alapítását megelőzően egy királyi udvarház, sőt egy templom is, amelyet a Szent Kereszt tiszteletére szenteltek. A Klastromkert nevű lelőhelyen Benkő Elek régészeti feltárása nyomán ismertté vált a település kora Árpád-kori temetője is.[1] III. Béla feltehetőleg itt is az udvarházat engedte át monostor céljára a cisztercitáknak. Feltételezhető, hogy Szentgotthárdon is léteznie kellett egy királyi udvarháznak. A király itt is, akárcsak Zircen, a már meglévő udvarházát engedte át a monostor céljaira. Csak így képzelhető el, hogy az 1183-ban történt alapítást követően 1 év múlva, 1184-ben már be is települhettek a Franciaországból érkező szerzetesek a monostor épületeibe. A Szentgotthárdon lévő királyi udvarház fényében máris értelmet nyer a közelben fekvő másik királyi birtok, Királyfalva (ma: Königsdorf, Ausztria) és Dobrafalva (ma: Dobersdorf, Rudersdorf településrésze, Ausztria) léte is.

Királyfalva, habár nevének szerkezetében hasonlít a személynév+falva típusú helynevekhez, azonban más csoportba sorolandó. Némely település esetében az tapasztalható, hogy a -falva utótagot nem élő személy nevéhez, hanem a templom patrocíniumához ragasztották. Így jöttek létre a Boldogasszonyfalva, Szentmihályfalva, Szentmártonfalva, Szentpéterfalva típusú településnevek. Királyfalva Árpád-kori templomának ma Szent István király a védőszentje. Jónéhány olyan települést ismerünk, amelyek templomát Szent István király tiszteletére szentelték, maguknak a településeknek a neve pedig ebből adódóan Szentkirály. Pl. Pinkaszentkirály (ma: Vasalja), Szentkirály (ma: Szombathely ré-

1 *Benkő Elek*: A pilisi monostor alapítása és építéstörténete. In: Pilisi Gótika II. András francia kapcsolatai. A Ferenczy Múzeumban, Szentendrén megrendezett, 2016. május 16. és június 30. közötti kiállítás katalógusa. Szerk. Bárány Attila, Benkő Elek, Kárpáti Zoltán. Debrecen–Szentendre, 2016. 99–112. p. (Memoria Hungariae; 3); *Horváth Sándor – Legeza László*: Pilisszentkereszti klastromkert. Tanulmány a klastromkert kialakításáról. Pilisszentkereszt, 2008. 16–17. p.

sze). A dolog Királyfalva esetében is akkor lenne egyértelmű, ha a település neve Szentkirályfalva lenne, ám ilyen formula ismereteink szerint nem fordul elő. Ráadásul a templom patrocíniuma eredetileg Szent Márton volt. Még az 1698. évi kánoni vizitáció is így említette.[2] A Szent Márton patrocíniumok általában korai királyi birtokok templomaira jellemzőek. Valószínűleg Királyfalva is királyi birtok lehetett. Dénes József a szomszédos Dobrafalva település határában emelkedő „Heydenhügel" nevű halom esetében egy Árpád-kori kisvár (motte) nyomaira bukkant, amelyet királyi udvarháznak tart.[3] Dobrafalva azonos lehet a küszini apátság alapítólevelében, 1157-ben említett Dobrounoc nevű hellyel.[4]

Radafalvától (ma: Rudersdorf, Ausztria) északra a Lapincs völgyében Némethidegkút (ma: Deutsch Kaltenbrunn, Ausztria) található, amelyet régi nevén Hidegsédnek neveztek. Dénes József egy régi térkép alapján lokalizálta az oklevelekben – 1281-ben és 1291-ben – szereplő Hidegséd várát.[5] Hidegséd az egyik oklevél szerint valamilyen ispánságnak a székhelye volt. Ha ez így igaz, akkor a királyút akár ezt a központot is érinthette.

A királyút, amely Szentgotthárdot is érintette

Marác (ma: Felsőmarác) és Himfalva (egykori település Felsőmarác határában) elhatárolását az ott birtokos, egymással rokonságban lévő nemesek 1274-ben végeztették el.[6] A határt bejárók több utat is érintettek. A leírt határ a Rába átkelőjétől indul, érinti a Szent Lőrinc-templomhoz vezető utat, majd a malomér völgyében megy a Körmendre menő útig, majd onnan tovább a latin útig majd még tovább a királyútig, ahol a határ véget ér. Valószínű, hogy a három említett út közül az első kettő a nyugatabbra, a Lugos patakot átszelő Nagy út, másik nevén Katonák útjának elágazása.[7] 1448-ban Marác falunál a Fölöstömbe igyekvőket kirabolták, ami jól mutatja, hogy a Hegyhát felől a Marácon át futó utak valamelyike Szentgotthárdra, majd onnan tovább, Ercsenyén (ma: Henndorf, Ausztria) keresztül Fürstenfeldbe vitt.[8]

A Marác térségében nyugat felé vezető királyút folytatását a szentgotthárdi apátsági birtok határát képező Sicze vize nevű patakot keresztező, a dombok lábánál vezető nagy útban (*sub montis magna via*) valószí-

2 Magyar katolikus lexikon. 6. köt. Főszerk. Diós István; szerk. Viczián János. Bp., 2001. http://lexikon.katolikus.hu (Megtekintve: 2021. szeptember 30.)

3 *Dénes József*: Hidegséd vára. Várak a határtérségben. = Vasi Szemle, 2011. 5. sz. (továbbiakban: Dénes, 2011.) 614–615. p.

4 Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Országos Levéltára (továbbiakban: OL) Középkori Gyűjtemény. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF) DF 206.820. (1230–1250 közötti átírás.); DF 208.291. (1201–1250 közötti másolat.)

5 Dénes, 2011. 614–615. p.

6 Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg (továbbiakban: UBB) Bd. 2. Urkunden von 1271 bis 1301. Bearb. Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln, 1965. (továbbiakban: Bd. 2.) 99. p. (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Siebente Reihe); Árpádkori új okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. (továbbiakban: ÁUO) 9. köt., 1272–1290. Pest, 1871. 97. p.; *Balogh János*: Kora árpád-kori utak emléke Felsőmarác határában. = Vasi Honismereti Közlemények, 1994. 2. sz. 50–53. p.

7 MNL Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: VaML) Vas Vármegye Törvényszéke iratai. Polgári perek (továbbiakban: VVT Pp.)174/22. 38. p.; MNL OL Középkori Gyűjtemény. Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL) DL 103.306.; MNL VaML DL 15.; MNL VaML VVT Pp. 175/22.; *Benczik Gyula*: Ivánc. [Bp., 2007.] 30., 161. p. (Száz magyar falu könyvesháza)

8 MNL OL DL 48.893.

nűsíthetjük. Ezt az utat az ivánci és a szentgotthárdi uradalom közötti határt leíró, 1360-ban kelt határleíró oklevél említi.[9] Ez az út minden bizonnyal Szentgotthárdra vezetett és a Zala völgyi királyi udvarházakat kötötte össze Szentgotthárddal.

A Maráctól délre futó királyutat az első katonai felmérés térképe is feltünteti és meg is nevezi. A térkép szerint azon a ponton, ahol az Iváncról Magyarósd (ma: Őrimagyarósd) felé tartó út keresztezi a királyutat, egy magányos keresztfa áll. Ettől a kereszttől kelet felé indul ki egy út, amely délről érinti Felsőmarácot, majd tovább halad a rimányi határ felé. Maráctól keletre királyútnak, nyugatra tótok útjának nevezik ezt az utat.[10] Az út iránya Zalahásháhgy – ahol egy Árpád-kori templom található, érdekes timpanonnal[11] – felé mutat, majd azon túl Zalaszentiván felé. Itt haladhatott át azon az Árpád-kori védelmi rendszeren, amelynek a Sárvíz mocsaras völgye is részét képezte. Az utaknak, köztük a királyútnak a futását Szőce–Zalahásháhgy–Hegyháthodász–Nádasd térségében két, a Batthyány levéltárból származó, kézzel rajzolt vázlat igen részletesen ábrázolja.[12]

Nem messze található a pusztacsatári (ma: Vaspör külterülete) kegyhely. A csatári templomot csak 1554-ben említi először okleveles forrás. Erdővel övezett domb peremen áll egy forrás mellett a 13. században épült téglatemplom. Homlokzati tornyos, téglalap alakú hajó, egyenes záródású szentély. A török időkben elpusztult, csak a diadalív és a szentély egy része, valamint a déli kapu alsó része középkori. A 17. században barokk stílusban építették újjá. Ez a Csatár, a tőle északkeletre, illetve délnyugatra fekvő két Vasheggyel, a szomszédos Vaspör településsel, illetve a határában lévő Szelence prediummal,[13] sőt az itt folyó Szélvíz patakkal együtt – az említett földrajzi nevekből következtetve – egy korai vasfeldolgozó tömb része. A Sárvíz mentén több korai vár is része volt gyepünek. Északon Győrvár, majd Egervár, délen a Zalaszentiván–Kisfaludi hegyen állott sáncvár.[14] Az is lehetséges, hogy az említett királyút nem Zalaszentiván, hanem a Csatár központú vasfeldolgozó vidék felé vezetett.

Elképzelhető, sőt feltételezhető, hogy a középkori forrásokban gyakran szereplő királyutak kimondottan a királyi birtokok, udvarházak közti összeköttetést szolgálták. Ha ezt a feltételezést is figyelembe vesszük, akkor az említett királyút vonalát követve, Szentgotthárdon is megalapozottan feltételezhetjük egy királyi udvarház létét.

Vasércbányászat és -feldolgozás Szentgotthárd környékén

Maga Vasvár a közkeletű vélekedések szerint korábban egy királyi kézben lévő szervezet, a vasművesség központja lehetett. Erre utal egy 1226-ból származó adat, miszerint a pannonhalmi kovácsok Vasvárra

9 MNL OL DL 103.306.; MNL VaML DL 15.; MNL VaML VVT Pp. 175/22.

10 Vas megye földrajzi nevei. Szerk. Balogh Lajos, Végh József. Szombathely, 1982. (továbbiakban Balogh – Végh, 1982.) Felsőmarác: 472. p.; *Balogh János*: Felsőmarác. Szombathely, 2000. 153. p.

11 *Valter Ilona*: Románkori falusi templomok Zala megyében. = Művészet, 1977. 4. sz. 6. p.

12 MNL OL S 20. Térképtár. A Batthyány család fondjaiból kiemelt térképek No. 3., No. 4.; *Kiss Gábor – Tóth Endre:* A vasvári „Római sánc" és a „Katonák útja" időrendje és értelmezése. Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához. 1. = Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1987. 108. p.

13 MNL Zala Megyei Levéltára. Zala megye helytörténeti lexikona. Kézirat. Ozmánbük 17.356.42 1720. (42. tétel)

14 *Valter Ilona:* Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon. Bp., 2004. 17. p. (METEM könyvek; 43.)

mentek vasért.[15] A tudósítás feltételezi, hogy Vasváron valamiféle vaselosztó raktár lehetett, amit a korábbi vasművességi központ maradványának tekinthetünk. A vasművességi szervezet egyes elemeire helynévi (nyelvtani) és régészeti adatokból próbálunk következtetni. Általában vasművességgel foglalkozó elemek településének tekintik a Rud-, Red-, Rod- tövet tartalmazó településnevet viselő helyeket, mint Rudabánya, Rednek, Rodina, Radling. Rodina 1208-ban szerepel egy oklevélben, mint a vasvári vár hospeseinek faluja.[16] Az oklevélben ugyan nincs semmi említés a hospesek foglakozására vonatkozóan, de a név alapján ez feltételezhető. Ugyancsak a vasművességgel hozzák összefüggésbe a kend nevet magába foglaló helyneveket, mint Kendszék (ma: Eisenzicken, Ausztria) és Szarvaskend. A vasbányászatra utalhat egy kései forrásból származó két adat is. Az Őrség határainak 1463-ból származó leírása a két Kerka patak közti dombság egyik völgyét „Waslyk völgye" néven, az ott folyó patakot „Waslyk patakja" néven említi. A határ egy másik pontja Szalafő és Farkasfa térségében a „Farkaslyka"-hoz vezető utat érinti.[17] A Lyk megnevezés nagy valószínűséggel gyepvasércet termelő külszíni bányát, gödröt jelent. Ezt megerősíti a Vaslyk összetétel is. A másik név magának a névnek a kialakulási idejét is megadja. A Farkasfa határában található Farkaslyka elnevezés világosan mutatja, hogy a bánya a Farkasfának is nevet adó Farkas hospes, illetve faluja birtokában kellett, hogy legyen, illetve halovány sejtést enged a szentgotthárdi apátság vasművességére vonatkozóan. A vasművesség emléke lehet a krónikákban említett Zselic patak neve is, amely patak forrása táján Henrik császár 1051-ben az országra tört. A kondorfai határnak a huszászi (elpusztult falu, Csörötnek határába olvadt be) –farkasfai–kondorfai hármashatárhoz közeli területe egy 1785. évi térkép tanúsága szerint a Zselence nevet viselte.[18] A későbbi térképek már Szelence néven jelölik a kérdéses területet. Az eredeti Zselence megnevezés a Zselic patakkal közös eredetű, és szintén a vasművességre utal. Ugyancsak ide, a vasművességgel gyanúba hozható helynevek közé sorolhatjuk a szakonyfalusi határ délnyugati részén fekvő Jamine = gödör, lik nevű helyet.[19] Az 1469-ben Dobra várának tartozékai között említett Kovácslik – Alsokoazlyk és Felsewkoazlyk – nevű helység neve még inkább valószínűsíthetően a vasbányászat emlékének tekinthető.[20]

A megyehatár közelében, de már Zalában fekvő Csatár (Pusztacsatár), a tőle északkeletre, illetve délnyugatra fekvő két Vasheggyel, a szomszédos Vaspör településsel, illetve a határában lévő Szelence prediummal, sőt az itt folyó Szélvíz patakkal együtt szintén egy korai vasfeldolgozó tömb része lehet. Maga a Szélvíz (Zélvíz) valószínűleg a Szelence rövidüléséből származik. A Válicka völgyében, Zalaegerszeg mellett fekvő Csatár falu részeként szintén találunk egy Szélföld nevet viselő falurészt, ami arra utalhat, hogy a mindkét név a vasműves-

15 A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. A magyar kereszténység, királyság és Benczés-rend fönnállásának kilenczszázados emlékére kiadja a Szent-Benedek-rend. Szerk. Erdélyi László. 1. köt. A pannonhalmi főapátság története. Első korszak. A megalapitás és terjeszkedés kora, 996–1243. Bp., 1902. 679. p.

16 MNL OL DL 100.138.; UBB Bd. 1. Die Urkunden von 808 bis 1270. Bearb. Hans Wagner. Graz –Köln, 1955. (továbbiakban: Bd. 1.) 55–57. p. (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Siebente Reihe)

17 MNL OL DL 65.920.; *Borsa Iván*: A Balassa család levéltára, 1193–1526. Bp., 1990. No. 362. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. 2. Forráskiadványok; 18.)

18 MNL VaML Térképgyűjtemény T 72.

19 Balogh – Végh, 1982. Szakonyfalu: 388. p. 144/45.

20 MNL OL DL 103.709.

séggel állhat kapcsolatban. Sőt, az sem elképzelhetetlen, hogy a Pusztacsatár szomszédságában található Velence település is a Szelence módosulásaként jött létre.

A vasművesség műveléséhez két nyersanyag megléte, előállítása, feldolgozása szükséges. Ezek egyike a vasérc, a másik a szén. A vaskohászathoz elengedhetetlen faszenet a helyszínen, vagy a közelben kellett előállítani. A Vas megyei vasművesség kutatásához feltétlenül szükséges a faszén előállításának a feltárása is. A nagymennyiségű faszén előállítása nagykiterjedésű erdőket követelt meg. A megye nyugati részét, A Rába–Lapincs és a Kerka völgye között a korai Árpád-korban ilyen nagykiterjedésű erdő borította, amelynek nevét ugyan nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy királyi birtok volt, hiszen a királyi alapításnak köszönhetően került a terület a szentgotthárdi apátság birtokába. A nyugati szomszédságában fekvő területet Dobraföldének (*terra Dobra*) nevezték.[21] A dobra = jószág, (kincstári birtok) jelentés ismeretében ezt az erdőt feltételesen nevezzük talán Dobra-erdőnek. Ez a megnevezés talán azért is megalapozottnak tűnhet, mert a Szentgotthárdon alapított ciszterci apátság birtokává váló erdő északnyugati peremén találunk egy, már 1157-ben is létező települést, amely a Dobronouc (Dobronak) nevet viselte és ahol egy királyi udvarház is kimutatható. A fent elmondottak figyelembevételével ez a Dobronak név egyértelműen mutatja a szomszédságában elterülő királyi erdőbirtokkal való kapcsolatát. Ez az erdő elegendő nyersanyagot tudott biztosítani a vasművesség által igényelt faszén előállításához.

A vasművességre vonatkozó, Szentgotthárd térségében fellelhető nyomok részletes elemzése meghaladja a tanulmány terjedelmét.

21 MNL OL DL 103.244; ÁUO 6. köt. 890–1235. Pest, 1867. (továbbiakban: 6. köt.) 358. p. UBB Bd. 1. 64–65. p.

Szentgotthárd a Héder nemzetség korai birtokai között

A szentgotthárdi apátságnak, annak alapításakor javakat adományozó donátorok közt szereplő négy személyt – Simont, Lőrinc comest, Hencse comest és Dénes comest – fentebb a Héder nemzetség tagjaiként azonosítottuk. Közülük kettő személy, Hencse és Dénes ismert a nemzetség leszármazási rendjében, de Simon és Lőrinc nem szerepel abban. Márpedig Szentgotthárdon éppen az ő birtoklásukat feltételezzük. Ahhoz, hogy ezt a szálat is kibontsuk, részletesebben meg kell vizsgálnunk a Héder nemzetség korai történetét.

A Héder nemzetség eredete

A Kőszegi család és a kortársak a nemzetség meghatározó, mondhatni alapító személyének Henrik bánt tekintették. A Krónikák jövevénylistáit összeállító Ákos mester még „Wolfer és Hedric" címmel adja közre a család eredetét, a „Képes krónika" már „Henrik fiainak nemzetségéről" beszél. „*Azután Németországból Wolfger jött öccsével, Henrikkel, háromszáz páncélosnak való csataménnel és negyven páncélos vitézzel; a hainburgi grófok közül valók. Géza fejedelem Küszén hegyét adta neki, és a Győr melletti szigetet örök szállásul, ahol is favárat épített, ama hegyen pedig klastromot is rakatott, ott van eltemetve. Tőlük származik a Héderiek nemzetsége.*"[22] („*Generacio filiorum Hedrih: (39) Post hec de Alemania Volphgerus cum fratre suo Hedrico de comitibus Hemburg ortus cum trecentis dextrariis falleratis int-*

22 Képes Krónika. Ford. Geréb László Bp., 1971. https://mek.oszk.hu/10600/10642/10642.htm (Megtekintve: 2021. szeptember 30.); Képes Krónika. Hasonmás kiad. Ford. Geréb László. Bp., 1964. (továbbiakban: Képes Krónika, 1964.) 2. köt. 31. p.

rovit, cui dux Geycha montem Kyscen et insulam Danubii circa Iaurinum dedit pro descensu eterno, ubi castrum ligneum faciens, fecit quoque in eodem monte cenebium, ubi et est tumulatus. De istis Hedrici generacio dirivatur.")[23]

Kézai Simon kissé lerövidítve közölte ezt a tudósítást. Az ő művéből úgy tűnik ki, hogy az a bizonyos favár is a Küszén hegyen épült volna. A derék prépost túlzottra sikeredett rövidítése azóta is sok félreértésre ad okot. „*Ezután Wolfer jött fivérével, Hedric-el, valamint negyven páncélos lovaggal Vildoniából. Ez szálláshelyül a Güssing hegyet kapta, ahol favárat, majd szerzetes kolostort építtetett, amelyben halála után eltemették. Tőle származik a Héder nemzetség.*"[24] „*Postea Wolfer cum Hedrico fratre suo introivit de Vildonia cum XL militibus phaleratis. Huic datur mons Kyscen pro descensu, in quo castrum fieri facit ligneum, tandem et caenobium monachorum, inquo post mortem sepelitur. Ex isto namque Hedrici origo esse habet.*"[25]

Igen ám, de a Budai Krónika és a Zsámboki-kódex, Kézaihoz hasonlóan, nem tesz említést a Győr melletti szigetről és arról, hogy ott épült volna favár. („*Post hec de almania Volphgerus: cum fratre suo Hederico de comitibus houmburch ortus: cum trecentis dextrariis faleratis introiuit. cui dux Geycha montem kiscen: pro descensu eterno contulisse comprobatur. ubi castrum ligneum edificauit. fecitos in eodem monte cenobium ubi et est tumulatus. De istis deinde Hedrici generatio derivatur.*")[26]

A testvérpár származásával hosszú ideje foglakoznak a történészek. A legmegalapozottabb vélekedés – Karácsonyi János, Závodszky Levente – szerint a stájerországi Wildonból jöttek, és a magát Wildoninak, illetve Riegersburginak nevező grófi családból származnak. Erre utal a Héder nemzetség, illetve a Riegersburgi család tagjai közt meglévő névazonosság is, különösen a Herrand név. A Riegersburgi família legrégebbről ismert tagjai Hartnid, Herrand és Rycher. Két 1142. évi oklevél is említi Hertnido de Rotgerespurcot. Egy 1147. körüli oklevél szerint Riegersburgi Hartnid és testvére Richer Jeruzsálembe indul és Siegersdorfban 2–2 mansust ad az admonti kolostornak. Riegersburg a nevét Richertől nyerte, a Rüdiger, Rutker, Richer pedig egy és ugyanezen név változatai.[27]

A nemzetség korai birtokai

A „Képes Krónika" tudósít róla, hogy Géza király – a krónika szerint fejedelem – Wolfernek Küszén hegyét adta, ahol klastromot alapított. A klastrom alapító oklevele 1157-ben kelt.[28] Wolfer a kolostornak birtokokat is adományozott, amelyek közül a legnagyobb tömb a kolostor körül, a Strem patak völgyében, illetve attól délre terült el.

Ettől a birtoktömbtől keletre, a Pinka völgy fölé emelkedő magaslaton említi 1221-ben egy oklevél Heydrick comes várát (*do-*

23 https://web.archive.org/web/20120304111134/http://konyv-e.hu/pdf/Chronica_Picta.pdf (Megtekintve: 2022. március 3) 28. p.

24 *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László, Bollók János. Bp., 1999. (továbbiakban: Kézai, 1999.) 120. p. (Millenniumi Magyar Történelem. Források)

25 Scriptores rerum Hungaricarum … Ed. Emericus Szentpétery. Bőv., reprint kiad. Az utószót és a bibliográfiát összeáll., a függelékben közölt írásokat az 1. kiad. anyagához illesztette, gond. Szovák Kornél, Veszprémy László. Bp., 1999. Tom. 1. 189. p.

26 Budai krónika, 1473. Hess András által kiadva. http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k852261f/f29 (Megtekintve: 2021. szeptember 30.)

27 *Závodszky Levente*: A Héder nemzetség és a küszéni monostor. = Turul, 1913. 3. füz. 97–106 p.; *Uő*: Válasz „A Héder nemzetség eredete" cz. czikkre. = Turul, 1914. 1. füz. 45–46. p.

28 MNL OL DF 206.820. (1230–1250 közötti átírás.); MNL OL DF 208.291. (1201–1250 közötti másolat.)

mus Heydrichi)[29] – későbbi forrásokban Kertes vára néven szerepel –, amelynek helyén később zarándoktemplom épült, amely Mariaweinberg (ma: Gaas külterülete, Ausztria) néven ismert. A templomban olvasható kronogram szerint a várkápolna 1155-ben épült. („saLVe sanCta Mater"). Az évszám alapján ez a vár talán magának Wolfernek a lakhelye lehetett. Sőt, az is elképzelhető, hogy tulajdonképpen itt épült fel az a favár, amelyet a krónikák Küszén hegyére helyeznek. (A vár és a monostor egymáshoz való viszonyát illetően már Ákos mester művében is fennáll némi bizonytalanság!)[30]

A Pinka (Strem) völgyében ismerjük Werenhert kanonok birtokát – ezen öt falu állt: Szentkút, Merharth, Szombatfalva, Újfalva és Pinka –, amelyet 1255-ben, Werenhert halála után rokona, Herrand kapott királyi adományként.[31]

Wolfer az alapításkor a Küszén-hegyi kolostornak több, szám szerint négy prediumot is adományozott. Ezek közül az első annak a hegynek a lábánál fekszik, amelyiken a monostor áll („*sub radice montis*"). Ezt a prediumot a németújvári (ma: Güssing, Ausztria) Szent Jakab-temetőkápolna – egykori plébániatemplom – környékére lokalizáljuk.[32] A prediumok közül kettő elhelyezkedését a Rába völgyében feltételezzük. Az egyik Gyarmat, amelyet nagy valószínűséggel a mai Rábagyarmattal tartanak azonosnak a szakemberek,[33] a másik Chegge, utóbbit – ahogy azt lentebb részletesebben kifejtjük – a későbbi Szentgotthárddal azonosítottuk. 1183-ban, a szentgotthárdi apátság alapításakor a helyszínen a Héder nemzetség két tagja, Simon és Lőrinc is adományozott javakat a monostornak.

Lyndva-föld vasvári várföld 1208-ban történt magánkézbe adásakor megemlítenek egy birtokot, amelyet Heydrich comes korábban eladott Miklós comesnek, és amely birtoktömb hét faluból (septem villa) állt.[34] A királyi adományt elnyerő Miklós comes éppen e köré, a vásárlással megszerzett birtokmag köré igyekezett megszerezni Lindvaföld vasvári várbirtokot. Maga az a tény, hogy ilyen kiterjedt birtok megszerzésén munkálkodott Miklós comes, világít rá a „septem villa" által elfoglalt birtokmag jelentőségére. Habár Felső-Lendva (ma: Grad, Szlovénia) váráról csak 1274–ből származik az első említés, nem kizárt, sőt valószínűbb a vár korábbi megléte.[35] Sőt, felmerülhet a vár karoling-kori eredeztetése, a Conversio Bagoariorum et Carantanorum-ban említett Lindvolveskirichummal való azonossága is.[36] Mindenesetre figyelemreméltó körülmény, hogy a várat és a települést a környékbeli

29 MNL OL DF 261.764.; UBB Bd. 1. 76–77. p.; MNL OL DL 72.224.; UBB Bd. 1.. No. 117. 82–84. p; *Rácz György*: A Ják nemzetség és monostoralapításai. 2. rész. = Vasi Szemle, 2000. 2. sz. 178. p.; Hazai okmánytár. 6. köt. Kiadják Ipolyi Arnold, Nagy Iván, Véghely Dezső. Bp., 1876. 12–15. p.

30 *Horváth Richárd*: A favár rejtélye, avagy mennyire régi újvár vára? Németújvár várának „vélelmezett" története a kezdetektől a 13. század végéig. = Castrum, 2015. (továbbiakban Horváth, 2015.) 10. p.

31 UBB Bd. 1. 242–243. p.; *Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs:* A Héder nemzetség korai birtokai Vas vármegyében és a küszini bencés apátság. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. Szerk. Illés Pál Attila, Juhász-Laczik Albin. Bp., 2012. (továbbiakban: Kiss – Zágorhidi Czigány, 2012.) 174. p. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák; 7/1.)

32 Kiss – Zágorhidi Czigány, 2012. 174. p.Horváth, 2015. 12–13. p.

33 MNL OL DL 100.079.

34 MNL OL DL 100.138.; UBB Bd. 1. 55–57. p.; A „septem villa" azonosítására más elméletek is léteznek. *Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs:* Korai uradalmak Vas vármegye délnyugati részén, 1187–1213. Topográfiai rekonstrukció. In: „Hadak Útján ..." XV. A népvándorláskor kutatói 15. konferenciájának előadásai. Tatbánya, 2004. október 4–6. Szerk. László János, Schmidtmayer Richárd. Tatabánya, 2006. (továbbiakban: Kiss – Zágorhidi Czigány, 2006.) 179. p. (Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek; 8.)

35 UBB Bd. 2. No. 80.

36 *Nótári Tamás*: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. = Aetas, 2000. 3. sz. 108. p.

vendek nyelvén csak egyszerűen Gradnak nevezték. 1952-ben hivatalosan is Grad lett a település neve. A fent elmondottak jó alapot teremtenek ahhoz, hogy a Küszén-hegyi kolostornak adományozott negyedik prediumot, Podgradot Felső-Lendvával azonosítsuk. Ez a Podgrad név azért is különös, mert ebben a korban, 1157-ben még nem épültek kővárak, másrészt szláv nyelvű a név, ami azt jelentené, hogy sem a várnak, sem a vár melletti településnek nem volt magyar neve. Ha lett volna, akkor nyilván azt használták volna.

Lyndva-föld eladományozásakor a birtok határleírásakor, a későbbi Tótság területén kétszer is említik a vele szomszédos Heydrich földjét, amely a később Felsőpetróc, Kustanóc, Szentbenedek és Keresztúr (ma: Gornji Petrovci, Kustanovci, Panovci, Krizsevc, Szlovénia) falvakat takarja. „*Et inde vadit et conterminatur terre Heydrici comitis, ibi est meta de terrea, dextera pars pertinet comiti Nicolao, sinistra vero Heydrico.*", illetve „*et inde conterminatur terre comitis Heydrici, ibi est meta de terra prope ad ecclesiam sancti Benedicti.*" A későbbi századokban ezeken a birtokokon a petróci Henczelffy, a Szentbenedeki, a Keresztúri és a Prosznyák családok az ősi birtokosok. Ugyancsak ez az oklevél említi a későbbi Őrség közelében Wolfer és Johan birtokait „*ville Wolfer*" ill. „*terre Johan*"[37]

Kiss Gábor és Zágorhidi Czigány Balázs a Medves patak és a Rába között is Héder-birtokokat sejt.[38] Erre közvetlen bizonyítékunk nem akad, de a rönöki Szent Imre-templom patrocíniuma, amelyet egy Henrik nevű személy nevéből eredeztetünk, továbbá Borosgödör német neve (ma: Inzenhof, Ausztria), amely mögött Henc gróf személyét véljük felfedezni, valamint talán Jakabháza neve, amely valamelyest táplálja e sejtést.

1183-ban, a szentgotthárdi apátság alapításakor a nemzetség két tagja, Simon és Lőrinc Battyánban (egykor a szentgotthárdi ciszterci apátsághoz tartozó falu Nagysimonyi mellett) adományozott javakat a monostornak. A szomszédban található Simonyi (ma: Nagysimonyi), Intha (ma: Intaháza, Mesteri része) Mesteri, Köcsk, Bekény (egykori település, ma Egyházashetye része), Borgáta, amelyeket a Héder nemzetséghez köthetünk. Birtokosként ide köthető a nemzetség két jelentős tagja, Herrand és Köcski Sándor. Nagyon fontos információ, hogy az 1198. évi oklevél, amely az 1183. évi adományokat felsorolta, megemlítette, hogy Battyánt Simon a rokonaival közösen birtokolja, tehát az nemzetségi birtok!

A vasvári sánc mögötti területen Dénes és Simon birtoklását tudjuk kimutatni: Lakpácsony (középkori település a mai Pácsony határában), Olaszka (ma: Olaszfa).[39]

1183-ban Lőrinc comes a Karakó melletti Varsányban (elpusztult falu Jánosháza határában) is adományozott javakat a szentgotthárdi monostornak. 1464-ben a Héder nemzetséggel kapcsolatba hozható Szentbenedeki és Keresztúri családok tagjai szerzik meg Varsányt.[40]

Almás (ma: Almásháza) Kapornak (ma: Nagykapornak) mellett. 1183-ban a szentgotthárdi apátság alapításakor – az 1198. évi oklevél elmondása szerint – Almáson Lőrinc comes, Dénes comes és Henche comes is adományozott javakat, elsősorban szőlőket.

37 MNL OL DL 100.138.; A Héder nemzetségnek a Tótság területén fennálló korai birtokait részletesen tárgyalja *Benczik Gyula – Zágorhidi Czigány Balázs*: Szent Benedek-templom a határvidéken. Az egykori Vas vármegyei Felsőszentbenedek templomának korai története. In: Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője. 7. Szerk. Dénesi Tamás. Pannonhalma, 2019. 47–65. p.

38 Kiss – Zágorhidi Czigány, 2012. 172–180. p.

39 Kiss – Zágorhidi Czigány, 2006. 146–147. p.

40 MNL OL DL 45.118.

Chegge, Szentgotthárd

Szent Gotthárd a niederaltaichei apátság (Alsó-Bajorország, a Duna mellett) apátja volt 997-től, majd 1022-től 1038-ban bekövetkezett haláláig hildesheimi püspök. 1131-ben Reimsben avatták szentté. Tisztelete ekkor kezdődött és Stájerországban, valamint Ausztriában is virágzott. A götweigi bencések mindjárt Gotthárd szentté avatása után emeltek egy templomot az ő tiszteletére, Graz közvetlen szomszédságában egy templom viselte a csodatévő hildesheimei püspök nevét, Alsó- és Felső-Ausztriában két plébániatemplom is létezett Szent Gotthárd tiszteletére szentelve, és a hozzá tartozó települések is felvették a Szentgotthárd nevet.[41] A magyarországi Szentgotthárd létrejötte is a szentté avatás időpontja, 1131 után történt. Feltételezhetjük, hogy a német nyelvterületen tisztelt német nemzetiségű szent tiszteletére erőteljes német kapcsolatokkal rendelkező személyek emeltek templomot.

Ebben az időben, ezen a környéken éppen német gyökerekkel rendelkező személyek, a II. Géza uralkodása alatt betelepült Héder és Wolfer lovagok, illetve közvetlen utódaik rendelkeztek jelentős birtokokkal. Wolfer birtokának egyik pontján, Küszén hegyén alapította meg a család monostorát, amelynek – lakosság letelepítésére alkalmas terület mellett – több prediumot is adományozott. Ezek közül a hegy lábánál lévőt a németújvári Szent Jakab-templom környékével, Gyarmatot Rábagyarmattal, Podgrádot Felsőlendvával azonosítottuk.

A negyedik predium, Chegge lokalizálása azonban bizonytalan. Polány Istvánnál már felmerül, hogy Csejke (ma: Eisenberg, Ausztria) településnév mögött kell keresnünk. A későbbi oklevelekben szereplő Csekét Csánky a Vashegy oldalában meghúzódó Csejkével tartja azonosnak. (1157 Chegge = 1244 Cheyka = 1455 Cheyke = 1697 Cseke = Schauka = 1924 Eisenberg).[42] Herényi István szerint jelentése csekély, csökött, ami adott esetben gázló jelentéssel bír („*Kelenföldön átkelének az csekén*"), vagy alacsony növésű jelentéssel személynévként is szerepelhet.[43] Ha elfogadjuk Herényi gázlót eredményező értelmezését, akkor ez a gázló feltehetőleg egy jelentősebb folyó és egy jelentős útvonal kereszteződésében kellett, hogy elhelyezkedjen. Szentgotthárd épp ilyen helyen fekszik, a Rába és a királyi udvarházakat összekötő királyút metszéspontján. A királyút itt kelt át a Rábán, esetleg a Lapincson is. Elképzelhető, hogy ennek az átkelőhelynek és az itt létesült udvarháznak, valamint az ebből kialakult prediumnak Chegge lett volna az eredeti neve? Érdekes elképzelés. Ebben az esetben feltételezhetjük, hogy a prediumon Wolfer, vagy közvetlen leszármazottai építtettek templomot Szent Gotthárd püspök tiszteletére. Következtetéseink alátámasztására meg kell, hogy vizsgáljuk, vajon tényleg értelmezhető-e a Chegge név gázló/átkelőhely jelentéssel? Egy kialakult névvel rendelkező településnek, Cheggenek megváltozhatott-e a neve az utólag épült templom patrocíniumának hatására? A településnév megváltozásának valószínűségére lentebb még visszatérünk.

41 *Valter Ilona:* Szentgotthárd története a mohácsi vészig. In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismeret tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos, Szabó László. Szombathely, 1981. (továbbiakban: Kuntár – Szabó, 1981.) 34. p.

42 *Polány István*: A földrajzi nevek bizonysága Nyugatmagyarország ősi magyar volta mellett. = Dunántúli Szemle, 1936. 4. sz. 274. p.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 2. köt. Bp., 1890. 741. p. (Hunyadiak kora Magyarországon; 7.)

43 *Herényi István*: Magyarország nyugati végvidéke, 800–1242. 2. kiad. Bp., 1997. 294. p.

Chegge etimológiájának feltárásához analógiák segítségét kell igénybe vennünk. A Tisza Hortobágy melléki szakaszán találjuk Tiszacsege települést. A település első okleveles említése IV. Béla egy 1248-ban kelt adománylevelében szerepel. Ebből megtudhatjuk, hogy „villa Chege" országos jelentőségű rév, ahol az áthaladóknak vámot is kell fizetniük. Habár a Tiszacsege történelmével foglalkozó tanulmányok a helységnév etimológiája kapcsán nem említik a „rév" jelentés lehetőségét, az oklevélben említett rév léte alátámasztani látszik ezirányú feltételezésünk helyességét.[44]

Ugyancsak a Tisza mentén, csak feljebb, a szatmári részen található a csónak alakú fejfáiról is nevezetes Szatmárcseke. 1181-ben említik először, a cégényi monostor határleírása kapcsán.[45] Sokatmondó, hogy Szatmárcseke 1789-ből származó pecsétjén egy csónakban két, egymással szemben ülő alakot ábrázolnak, amely ábrázolás egy régi rév, átkelőhely emléke lehet.[46] Szatmárcsekén a csónak alakú fejfák miatt is egy átkelőhelyet őrző katonai népek lakhelyét sejtjük.[47]

1495-ben Székelyvásárhely mellett, a Maros partján találunk egy Cheke nevű helyet, ahol malom épült.[48] Balatonszárszó környékén is létezett egy Chege nevű település. 1338-ban olvashatunk róla.[49]

Doboka vármegyében 1440-ben és 1475-ben is létezett egy Chege nevű település, érdekes módon ott is létezett a közelben egy Szentgotthárd (Vasasszentgotthárd, ma: Sucutard, Románia) nevű helység.[50]

1473-ban Szabolcs megyében találunk egy Chege nevű települést.[51]

1475-ből Pacsa, másnéven Cheke nevű Zala megyei birtokról olvashatunk.[52] Pacsa ma a 75-ös útnak a Zala megyét észak–dél irányban átszelő patakon való átkelőhelyénél fekszik. Valószínűleg a középkorban is haladt erre egy út, amelynek átkelőhelyeit jelzik a Sárhida, Barlahida, Zágorhida (ma: Nova része) nevű helységek.

A teljesség igénye nélkül gyűjtött és felsorolt adatokból is látszik, hogy az ország területén számos Csege/Cseke nevű település létezett, melyek jó része mára már elpusztult, csupán dűlőnevek őrzik emléküket.[53]

A Chegge név valamelyik török nyelvből származhat. Ám ez még nem teljesen bizonyított. Csege = Víz-rekesztés értelemben szerepel Kresznerics Ferenc munkájában, ahol IV. Béla 1261. évi oklevelére hivatkozik: *„Item villa Fürem per beatissimum Regem Stephanum donata in tributa ... et duabus clausuris Titiae Csege vocatis – Tisza Püspöki cum clausura Titiae Csege vocata."*[54]

44 *Papp József*: Tiszacsege. Szerk. Béres András. Debrecen, 1967. (továbbiakban: Papp, 1967.) 19–20. p. (Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei; 8.)

45 Szatmárcseke. Szerk. Németh Péter. Bp., 2002. (Száz magyar falu könyvesháza) https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/szatmarcseke-F9F9/aholcseke-az-erdoor-elt-FA16/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfU3phek1hZ3lhckZhbHVfMSJdfSwgInF1ZXJ5IjogImNcdTAwZTlnX-HUwMGU5bnlpIG1vbm9zdG9yIn0 (Megtekintve: 2021. szeptember 30.)

46 Szatmárcseke. Szerk. Németh Péter. Bp., 2002. (Száz magyar falu könyvesháza) https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/szatmarcseke-F9F9/harcban-a-vizzel-elvezve-gyumolcseit-FA2E/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfU3phek1hZ3lhckZhbHVfMSJdfSwgInF1ZXJ5IjogIjE3ODktYlx1MDE1MWwifQ (Megtekintve: 2021. szeptember 30.)

47 *Nagy Dezső*: A magyar fejfák és díszítményeik. Bp., 1974. 19. p. (Folklór Archívum; 2.)

48 MNL OL DL 36.398.

49 MNL OL DL 3662.

50 MNL OL DL 36.390., MNL OL DL 36.404.

51 MNL OL DL 88.528.

52 MNL OL DL 71.725.

53 Papp, 1967. 20. p.

54 *Tóth Péter*: Nevek, szóeredeztetések, névetimológiák Kresznerics Ferenc kéziratiban és szótárában. In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Miskolc, 1995. augusztus 28–30. 2. köt. Szerk. B. Gergely Piroska, Hajdú Mihály. Bp.–Miskolc, 1997. 377. p. (Apud Kat. H. Crit. T. VI. p. 338.)

Történetünk szempontjából nem közömbös, hogy mi lett a sorsa a Küszén-hegyi monostor birtokainak azt követően, hogy III. Béla államosította az apátságot, és kővárat építtetett a helyére. A felépített várhoz birtok, vagy legalábbis körzet (megye?) is tartozott. Erre utal 1183-ban az „Újvárhoz tartozó Szentkút" kifejezés.[55] Minthogy Szentkúton (ma Heiligenbrunn, Ausztria) nagyon sok szőlőbirtokost találunk, inkább a körzet a valószínűbb. Szentkút a Küszénhegyi apátság határaként leírt Strém és Medves patakok közé esett. Az itteni bencés monostor megszűnte után – a fenti kifejezésből következtetve – az egész törzsbirtok az újonnan felépült vár kötelékébe került. Az apátság távolabbi prediumai közül Podgrad – amit Felsőlendvával azonosítottunk – Heydrich comes kezéből vétel útján jutott 1208-at megelőzően Miklós comes kezére. Gyarmat (ma: Rábagyarmat) később – erre vonatkozóan 1350-ből van első ízben adatunk – a szentgotthárdi apátság birtoka lett.[56] Chegge, amit Szentgotthárddal azonosítottunk, részben a király kezére került, aki ezt a részét, a volt királyi udvarházat és az időközben Szent Gotthárd tiszteletére felépült templomot felhasználva 1183-ban megalapította a cisztercita apátságot. Másik része viszont megmaradt Lőrinc comes és Simon remete családjának birtokában, hiszen csak így lehetséges, hogy ezen a helyen annyi, minden bizonnyal saját házzal rendelkező szolgacsaládot adományozzanak a frissen alapított monostornak.

De miként képzelhető el Chegge–Szentgotthárd településen ez a kettős birtoklás?

Wolfer lovag a pannonhalmi apátság alá rendelte a Küszén-hegyi monostort, így ott az ő és örökösei befolyása és fennhatósága alaposan visszaszorult. Wolfert még ide temették, ahogy azt a krónikákból megtudjuk.[57] III. Béla a fiától, Henc comestől vette el a monostort. Az elvett monostorért cserébe kárpótlásul Henc a Zala megyei Kapornak monostorát kapta, míg Pannonhalma három Vág menti falut kapott. Miután a Küszén-hegyi monostor a király kezére került, oda kerültek a tartozékai, így Podgrad és Chegge is. Magát - a sejtésünk szerint – már jóval korábban felépült Felsőlendva (ma: Grad, SSzlovénia) várát minden bizonnyal még Wolfer kapta adományba a királytól. Pontosabban nem a várat, hanem a birtokot, amin a vár is állott. Csak így fordulhatott elő, hogy a vár alatti prediumot a családi monostornak adhatta, míg magát a várat megtartotta saját birtokában. Ugyanez történhetett Chegge esetében is. Nem az egész birtokot adta oda a Küszénhegyi monostornak, hanem csak az azon létesült prediumot, míg a birtok többi részét megtartotta. Gyarmaton is tapasztalhatjuk a kettős birtoklás nyomait. A település a régi időkben is, és még ma is két, egymástól elkülöníthető településrészre, Nagy Gyarmatra és Kis Gyarmatra oszlik.[58] A szentgotthárdi apátság itteni birtoklása körüli bizonytalanságot mutatja, hogy Gyarmaton 1404-ben két bírót is említenek.[59] Ez pedig csak úgy képzelhető el, ha Gyarmat birtok két birtokos kezén volt, és mindkét birtokos tartott bírót a saját részén.

55 MNL OL DL 10.485.; UBB Bd. 1. 32–33. p.; ÁUO 6. köt. 193. p.; „*Sacrum Fontem in territorio videlicet noui castri*"

56 MNL OL DL 100.046.

57 „*ubi et est tumulatus*": Képes Krónika, 1964. 2. köt. 90. p. „*in quo post mortem sepelitur*": Kézai, 1999. 120. p.

58 MNL OL Filmtár 4333. doboz. A Szentgotthárdi Apátság urbáriuma (továbbiakban: Sztg. au.), 1570.; Balogh – Végh, 1982. Rábagyarmat: 381. p. 141/1.

59 *Kalász Elek*: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Bp., 1932. 130. p. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez; 5.)

A Szent Gotthárd-templom

Schwartz Elemér nyelvészeti megfontolás alapján mondja ki, hogy a Rába és a Lapincs összefolyásánál már a monostor alapítása előtt állt egy plébániatemplom, amelyet Szent Gotthárd tiszteletére szenteltek. Úgy véli, hogy ez a templom a településeken kívül, lakatlan területen létesült. A templomok patrocíniumából képzett helynevek esetében ez általában így is van. De mi a helyzet Szentgotthárdon? Kimutatható-e olyan körülmény, amely alapján megváltozott a település eredeti neve, a Chegge?

A szentgotthárdi templom Szent Gotthárd oltárának Matthias Gusner által festett oltárképén a csodatevő szent püspök öt csodája van megörökítve. A festő a csodajelenetek egy részét a szent püspök életírója – Wolfherus, aki kortársa és tanítványa volt – elbeszélése alapján jelenítette meg. Wolfherus művében azt mondja, hogy csak azokat a csodákat kívánja elbeszélni, amelyeket ő maga, mint szemtanú látott, vagy legalább olyanoktól hallott, akiket igazságszerető, istenfélő férfiaknak ismert. Az egy képbe komponált, de időben és térben is több eseményt ábrázoló oltárkép más részletei Magyarországhoz köthető csodás történeteket mutatnak be. Ez utóbbiakról Szent Gotthárd püspök szenté avatásának történetét elbeszélő névtelen szerzetes művéből értesülhetünk. A két elbeszélést, a Wolfherus által írt Vita Posteriort[60] és a névtelen szerző művét[61] már a legrégebbi nyomtatott kiadások is együtt közölték.[62] *„A kép közepén a főjelenet egy magyar fiúnak a szent püspök közbenjárására halottaiból való föltámasztását ecseteli. A csodatettet így beszéli el az anoním szerző, aki a szentté avatás után történt csodák történetét írta meg: Egy magyar grófnak volt egy fia, akihez földi életének minden reménysége fűződött. A fiú megbetegedett, és minden orvosi segítség ellenére halálra vált. A szülők sokáig félelem és reménység közt lebegve vigasztalanok voltak, midőn a fiú tényleg meghalt. Már ünnepies temetési szertartásra készültek, midőn Bajorországból érkezett egy úr, a fiúnak keresztatyja. Midőn ez látta a szülőknek mérhetetlen fájdalmát, beszélt nekik a csodákról, amelyek Szent Gotthárd közbenjárására történtek, és bizalmat öntött szívükbe a szent iránt. Az apa és anya azonnal térdre borultak, nagy bizalommal esdekeltek a szent közben-*

60 Vita Godehardi episcopi Hildenesheimensis auctore Wolfherio. In: Monumenta Germaniae Historica (továbbiakban: MGH). Tom. 11. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannover, 1854. 162–221. p. Szent Gotthárd püspökhöz köthető csodák az utolsó fejezetben (*De Miraculis a Godehardo in Vita Patratis et in actibus Prioribus non indicatis*) vannak leírva. 218–221. p. A fejezet 11 csodás eseményt sorol fel. A „Vita Posterior”-t a „Magnum Legendarium Austriacum” nevű kódex tartalmazza, amelynek egyik példányát Heiligenkreuzban, másikat Melkben, harmadikat Zwettl-ben őrzik.)

61 *Anonimus Hildesheimiensis*: Translatio Godehardi Episcopi Hildesheimensis. In: MGH Tom. 12. Ed. Georg Heinrich Pertz. Hannover, 1856. 639–652. p.

62 A Vita II. első nyomtatott kiadása 1518-ban jelent meg Lipcsében.; *Christophorus Brouverus*: Vita D. Godehardi Episcopi Hildesheimensis, Miraculis et Sanctitate Illustris, Iam primum et ex fonte suo deprompta. Mainz, 1616., Joannis Albins kiadása. 75. p. *„Comitis filius in Ungariae mortuis fus citatur: Non multo post tempore contigit, in Vngaricis regionibus celebrari miraculum et dignum memoria retinentum. Nam Comes quidam illius regionis, filium hanuerat, in quo omem spem temporalem et fiduciam posuerat. Contigit vero eum aegrotare, et iam usque ad mortem periclitari. Factum est igitur dum omes foliciter, nostre dieque circa eum vigilarent, et imter spem timoremque haesitarent, ut puer morte appropiaret; et quadam die, circa horam primam expiratet. His ita gestis, dum omnes luctum lamentaque geminarent, et quae exequijs erant neccessaria praepararent, forte quidam vir de Bavarica regione aduenerant; qui et ipsum puerum de sacro fonte levaverat.”*; *Godefridus Henschenius*: Acta Sanctorum Maii. Antverpen, 1680., Michael Cnobarum kiadása; *Lucas d'Auchery*: Acta Sanctorum Ordinis **S.** Benedicti in Saeculorum Classes Distributa. Saculum primum quod est ab anno Christi D ad DC. Vol. 8. Velence, 1733., S. Colesti és J. Bettinelli kiadása.

A szentgotthárdi plébániatemplom Szent Gotthárd oltárának oltárképe. Gusner Mátyás laikus fráter festménye (Fotó: Horváth Zsuzsanna, 2022.)

járásáért és megígérték, hogy az ő hildesheimi sírjához zarándokolnak, ha a fiuk még egyszer életre támad. A bevégzett hosszú imádságuk után a fiú nyomban egészségesen kelt fel a halottaságyából. A szülők azonnal teljesítették fogadásukat, és gazdag ajándékokat vittek Szent Gotthárd sírjához. A székesegyházi papság nagy tisztelettel fogadta őket. Az elbeszélő mindezt a boldog szülők szájából hallotta." „A kép jobb oldalán egy másik, szintén magyar vonatkozású csodát látunk. Egy magyar férfiú fogságba került, és vasbilincsekbe verték. Minden vagyonának, sőt életének elvesztése is kilátásba volt helyezve. Szent Gotthárd csodatetteinek messze elterjedt híre őhozzá is eljutott. Azért földre borult, és a szenthez buzgón imádkozott szabadulásért. Ugyanazon éjszakán, melyen bilincsekbe verték, a vaslánc magától elszakadt, ő elmenekült fogságából, és a szent sírjánál Hildesheimben maga beszélte el csodálatos szabadulását."[63]

Mit olvashatunk ki az első csodás történetből, a grófi gyermek csodás gyógyulásából?

– Maga a történet igaznak és megtörténtnek tűnik. A szerző, a névtelen szerzetes azt mondja, hogy első kézből, az életre kelt fiú szüleitől hallotta, amikor azok, fogadalmukat beváltva, elzarándokoltak Hildesheimbe, hogy hálájukat leróják a közbenjáró Szent Gotthárd püspök sírjánál.

– A helyszín Magyarország, ahol történetesen van egy nehezen magyarázható eredetű, Szent Gotthárd püspök tiszteletére szentelt templomról elnevezett helység.

– A történet szereplői egy grófi (comes) család tagjai. Szent Gotthárd település korai történetét a Héder nemzetséggel tudjuk összekötni, a települést a nemzetség korai birtokai közé soroljuk, aminek a korábbi nevét is ismerjük. A cisztercita apátság alapításakor a Héder grófi nemzetség négy tekintélyes tagja működik közre, bőkezű adományokat tesznek a monostor javára.

– A kétségbeesett szülőknek a fiú, éppen Bajorországból jött, netán bajor származású keresztapja beszéli el Szent Gotthárd püspök csodás tetteit, ezzel utolsó reményt adva nekik. A Héder nemzetséget a Riegersburgi, másnéven Vildoni grófi nemzetség közeli rokonainak sejtjük. Ebből a kap-

63 *Piszter Imre*: Szent Gotthárd püspök és a Szentgotthárdi Cisztercita Apátság rövid története. Szombathely, 1938. 17–21. p. (Vasi Szemle könyvei; 140.) IV. Szent Gotthárd, a nagy csodatevő – a sajtó alá rendező Láng Ince, a szentgotthárdi rendház könyvtárosa által hozzácsatolt fejezet. Ez utóbbi információ *Vakarcs Kálmán:* A Szentgotthárd–muraszombati járás ismertetése. Szombathely, 1939. 16. p. olvasható.

csolatból megengedhető/valószínűsíthető egy német/bajor keresztapa. Sőt, a két család birtokainak, ezáltal a két családnak a földrajzi közelsége is alátámasztani látszik ezt a feltevést. A Bajorországból jött személy tolmácsolása hihető és elfogadható magyarázatot ad Szent Gotthárd kultuszának itteni megismertetésére.

– Miután Szent Gotthárd püspök közbenjárása és a csoda révén a fiú életben maradt, a szülők olyan hálásak voltak, hogy elzarándokoltak a messzi Hildesheimbe, a püspök sírjához és gazdag ajándékokat vittek a sírhoz, azaz az ottani püspöki templomnak. Elképzelhető, hogy a hálájuk ezzel a cselekedettel nem merült ki, hanem hazatérve, a Hildesheimben, a csodatévő püspök kultuszának központjában beszerzett élményekkel megerősödve, egyik birtokukon templomot emeltek Szent Gotthárd tiszteletére.

– A székesegyházi papság nagy tisztelettel fogadta őket, amire magyarázatot adhat a bőkezű ajándék, valamint az adományozók előkelő státusza, ami tökéletesen megfelel a Héder nemzetség tagjai szerepének.

– Némely publikációk arra utalnak, hogy Szent Gotthárd püspököt a késő középkorban az átkelőhelyek védőszentjeként is tisztelték.[64] Később vette át ezt a szerepét – legalábbis a vízi átkelőhelyek esetében – Nepomuki Szent János. Ennek a patrónusságnak okán kapta nevét a svájci Alpokban, 2091 m tengerszint feletti magasságban található Szent Gotthárd-hágó, amelynek legmagasabb pontján álló kápolnát valamikor 1166 és 1230 között szentelte fel Milánó érseke. De ugyanezen okból nevezték el az 1180-ban alapított leleszi (ma: Leles, Szlovákia) premontrei apátság közelében lévő, valamikor a Ticce (Tisza?) folyó fölött átívelő Szent Gotthárd kőhidat.[65] Amennyiben Szent Gotthárd püspök az átkelőhelyek patrónusa is volt, máris érthetővé válik, hogy miért éppen ezen a helyen alapította a Héder nemzetségbe tartozó gróf a templomot. Egyben megerősíti feltevésünk helyességét, amely szerint a Chegge nevet viselő fontos átkelőhely állt itt a templomépítést megelőző időben.

A köztudatban is mély nyomot hagyó, a templom alapítását inspiráló nagy horderejű, rendkívüli, csodás esemény alkalmas lehetett arra, hogy az addigi településnevet (Chegge) is megváltoztassa, és a helyet, a Szent Gotthárd-templomot a későbbiekben is kiemelkedő jelentőséggel ruházza fel. Így fordulhatott elő, hogy a ciszterci kolostor alapítását követően is megmaradt a település neve és vele együtt Szent Gotthárd püspök kiemelkedő tiszteletelete is. A Szent Gotthárd püspök közbenjárására bekövetkező csodás gyógyulás által ihletett templomalapítás a csodatévő püspök évszázadokon át fennmaradandó kultuszát teremtette meg. Ez a tisztelet még az 1600-as évek végén is elég erősnek mutatkozott ahhoz, hogy a török háborúk után, Széchényi György érsek által felépített barokk templom is Szent Gotthárd tiszteletére legyen szentelve. Dóczy József 1832-ben így írt: *„Ez a szent püspök pártfogója a városnak és a klastromnak."*[66]

64 *Csermák Judit:* Vendégségben a Vendvidéken. 1. rész. = Magyar7, 2021. aug. 24. 54–57. p.

65 *Szászi Zoltán:* Az ország egyik legrégebbi kőhídja. https://ujszo.com/regio/az-orszag-egyik-legregebbi-kohidja (Megtekintve: 2022. január 15.); *Ésik Sándor:* Az évszázadokon átívelő leleszi Szent Gotthárd híd. https://napkeletnepe.hu/2020/07/12/az-evszazadokon-ativelo-leleszi-szent-gotthard-hid/ (Megtekintve: 2022. január 15.; cbc-artspace.com/locations/szent-gotthard-kohid-most-sv-gotthard-a-st-gotthard-stone-bridge/ (Megtekintve: 2022. január 15.)

66 *Dóczy József*: Története és Viszontagságai Szent Gotthárdnak a' tizenkettődik Századnak végétől, a' tizenkilenczedik harmadáig. Esztergomban és Pesten, 1832. 47. p.

Az 1570. és az 1608. évi urbáriumok szerint több falu – köztük Háromház (ma: Magyarlak része), Talapatka (ma: Máriaújfalu része), Csörötnek, Huszász (ma Csörötnek része) – jobbágyainak Szent Gotthárd ünnepnapján is voltak adózási kötelezettségeik (négy tojás/telek).[67]

Talán összefüggés fedezhető fel – habár ezt más adat nem támasztja alá – a csodatévő püspök tiszteletére emelt és a nevére szentelt – bár később cisztercita kolostorrá vált – Szent Gotthárd-templom és az 1616. évi káptalani vizsgálat tanúkihallgatási jegyzőkönyvének egyik bejegyzése között. Utóbbi szerint több tanú is vallotta, hogy a Tótságból keresztekkel és zászlókkal szoktak bevonulni a népek búcsúra Szentgotthárdra.[68] Itt talán éppen a Héder nemzetség (Heydrich comes) által birtokolt, bömhécek által lakott Kerka menti területekről érkező búcsújárókról lehet szó, akik a földesuruk által egy másik birtokon (Chegge) hálából épített (Szent Gotthárd) kegytemplomhoz zarándokoltak. Figyelemre méltó körülmény, hogy az eredeti magyar nyelvű kihallgatási jegyzőkönyvben Tótság szerepel, nem pedig az apátság vend lakosságú falvai.

A Kerka felső folyásának három ága közül a középső patak, amelyik az 1208-ban Heydrich comes földjeként megnevezett területet szeli át, a mai napig a nehezen értelmezhető Merak nevet viseli. A Merak török és bosnyák nyelveken „csoda"-t jelent. További érdekes körülmény, hogy ennek a Merak pataknak mentén fekszik Gyenavla (ma: Zenavlje, Szlovénia) település, ahol a közelmúltig állt egy hatalmas gesztenyefa, amelynek odvában hat ember is elfért.[69] Ez a famatuzsálem egyike volt a Kerka patakok tájékának jellegzetes, őshonos szelídgesztenye ligeteket alkotó fáinak, amelyek egy–egy példánya még ma is fellelhető.

Szent Gotthárd püspök kultuszának évszázadokon átívelő, Szentgotthárdhoz köthető, illetve Szentgotthárdon fellehető nyomait még hosszasan lehetne sorolni, de ez már meghaladja e tanulmány kereteit. A fent megemlített, a szent püspök kultuszára utaló maradványok erősen támogatják annak valószínűségét, hogy a cisztercita kolostor alapítása előtt már létező, a későbbi kolostornak magját alkotó, a településnek nevet adó Szent Gotthárd-templom a fent leírt módon, egy csodás gyógyulás folyományaként keletkezett. A hildesheimi névtelen szerzetes által megörökített, Szent Gotthárd püspök közbenjárásának betudott csodás gyógyulás feletti öröm és hála ösztönözte az építtetésére a Héder nemzetség valamelyik tagját, talán éppen Wolfer lovagot.

67 MNL OL Filmtár 4333. doboz. Sztg. au., 1570.; MNL OL Filmtár 4331., 4333. doboz. Sztg. au., 1608.

68 *Barta Gábor*: A társadalmi és gazdasági fejlődés főbb vonásai 1526–1734 között. In: Kuntár – Szabó, 1981. 86. p.; MNL OL P 1313. Batthyány család levéltára. Acta Antiqua Lad. 8. No. 60.; *„aztis tudja, hogy az tótságbul keresztekkel jöttek be Szentgotthárdra"* – László András 60 éves tanú. A tanúkihallgatás magyar nyelvű jegyzőkönyve MNL VaML A Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan Hitelesheli Levéltára. Litterae ecclesiasticae et familiaresFasc. E. No. 23.

69 *Pauer Arnold*: Vas vármegye természeti értékei. In: A csornai premontrei kanonokrendi Szent Norbert gimnázium 1931–32. évi értesítője. Közzéteszi Steiner Miklós. Szombathely, 1932. 59. p.

Fülöp László

Mayláth Istvánné, Nádasdy Anna vajdáné asszony

Takáts Sándor, amikor 1914-ben megírta a régi magyar nagyasszonyokról szóló könyvét, valószínűleg a bőség zavarában nehezen tudott választani, hogy kiket is említsen hazánk híres asszonyai közül.[1] Többen is méltán szerepelhettek volna a kötetben, életükkel és tevékenységükkel megérdemeltek volna egy fejezetet, mint ahogy a történelemben megörökített férjeik, gyermekeik. Amíg a férfiak a csatamezőkön küzdöttek, harcoltak, vármegyei és országos tisztségeket töltöttek be, politikai szerepet vállaltak egy–egy kiemelkedő ügy érdekében, addig ők „csak" otthon éldegéltek. Mai szemmel azt hinnénk, hogy élték a főúrnők vidám életét, azonban mindennapjaik teljesen máként teltek. Ők irányították a hatalmas birtokokat, törődtek a szántásról–vetésről, aratásról és betakarításról, a lábas jószágokról, a főzésről, a télre valók eltevéséről, a ruházatról, a gyermeknevelésről, a vendégek fogadásáról, és sorolhatnánk tovább a napi feladataikat. Mindezt nem egyedül végezték, de nekik kellett eligazítani a birtokaikon élő és tevékenykedő jószágigazgatókat, erdészeket, vadászokat, cselédeket, szolgálókat, valamint az összes, a várban, kastélyban élő személyzetet. Gondoljunk csak a napi étkezések megszervezésére! A katonák, családos alattvalók maguk gondoskodtak a saját élelmezésükről. Azonban a közvetlen családtagok étkeztetését az úrnő szervezte. Együtt ebédelt a közvetlen és tágabb família, amely általában 10–20 főt tett ki. Ha rokonok, barátok, más nemesi családtagok érkeztek a házhoz, akkor ez a szám elérhette, sőt, túlhaladhatta az 50 főt is. De mást kellett főzni az idős, a beteg családtagok számára, és más ételeket a kisgyermekeik részére. Tehát, naponta legalább három különféle fogás készült a főétkezésekre. A jelesebb, ünnepi alkalmakat most nem is említjük, amelyeknek csak az előkészületei több napot is igénybe vettek. És ez a feladat csupán egy lehetett a mindenért felelős úrnő teendői között. A címben olvasható nagyasszonyt is ilyen szerepre készítették föl, és a házasságkötése után ennek kellett megfelelnie, sokszor nagyon fiatal kora ellenére.

Nádasdy Anna is olyan családban született, amelyben neveltetésekor ügyeltek arra, hogy ezen várható kihívásoknak eleget tudjon tenni. A Nádasdyak[2] a Nyugat-Dunántúlon nőttek fel, későbbi fő fészkük Sárvár vára lett. Anna édesapja nádasdi Nádasdy Ferenc, anyja pedig enyingi Török Orsolya volt (az első feleség, Véssey Orsolya korábban elhunyt.) Ferencnek hat felnőtt kort megért gyermeke született (a kisgyermek korban elhaltakról nem maradt fönn adat): Tamás (házastársa: Kanizsay Orsolya), Zsuzsa (Ghyczy Józsa),[3] Jakab (1556-ban harcban esett el), Kristóf (devecseri Choron Margit), Krisztina (Dánielffy Gáspár majd Bezerédj

1 *Takáts Sándor*: Régi magyar nagyasszonyok. Bp., 1914. 344 p.

2 *Nagy Iván:* Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. (továbbiakban: Nagy) 8. köt. Pest, 1861. 14–27. p.

3 Zsuzsanna Szele Balázsné aláírással küldött leveleket 1531 és 1550 között öccsének, Nádasy Tamásnak. *Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. 3. köz. = Levéltári Közlemények (továbbiakban: LK), 1924. 1–4. sz. 68–69. p.; Nagy Iván Krisztina második férjeként Bezerédj Mihályt († 1526 Mohács) említette. Nádasdy Anna is így nevezte meg levelében. Nagy 2. köt. Pest, 1858. 94. p.

Gergely), László (nincs róla adat) és az itt szereplő Anna. Amint ebben a században élt nőkről kevésbé jegyeztek föl születési adatokat, így róla sem; tehát nem ismerjük születési helyét és idejét. De bizonyára nagyon fiatal lehetett, amikor férjhez adták 1530-ban a körülbelül 28 éves[4] szunyogszeghi Mayláth Istvánhoz, és elköltözött Erdélybe, a férj birtokára, Fogaras (ma: Făgăraș, Románia) várába. Mayláth ifjú korától kezdve hű barátja felesége bátyjának, Nádasdy Tamásnak és Szalay (Zalay) Jánosnak (ezért is küldte később leveleit sokszor mindkettőjüknek). Feltehetően közösen szolgáltak a királyi udvarban, innen a bizalmas viszony. Mások azt feltételezik, hogy együtt tanulhattak valamelyik olyan intézményben, amelyről Nádasdy Tamással kapcsolatosan maradtak fönn feljegyzések (Buda, Bologna, Róma). Anna életében a férjhez menetelekor mintegy véletlen folytán két dolog is összekapcsolódott: férje nemcsak jó barátja a bátyjának, hanem egyben ezáltal a sógora is lett. Nádasdy Tamás I. Ferdinánd királytól a Fogarasföld örökös ura címet kapta jelentős birtokokkal, Mayláth pedig, miután a mohácsi csatából szerencsésen megmenekült, a király szolgálatait Fogaras várával hálálta meg. Ehhez neje testvére részéről hozományul nyerte a fogarasi birtokok egy részét.

Pár év múlva jelentős változás állt be a házaspár életében: Mayláthot 1534-ben erdélyi vajdává választották, s ezt a feladatot közel 7 éven keresztül (1534–1541) látta el. A vajda szónak jelenleg a magyar nyelvben több jelentése is van.[5] Most csak azt idézzük, amely a 16. században az Erdélyben élő vajdákra vonatkozik. Országos méltóságnak számított a középkori Magyarországon, másképp országnagynak is nevezhetnénk. Különleges, területi hatalommal is felruházott tisztségviselő, aki a királyt helyettesítő, széles jogkörrel rendelkezett Erdély fölött.

Nádasdy Anna tehát ettől az időponttól az akkori Erdély első, legtekintélyesebb emberének a felesége. A továbbiakban az úrnő életéről csak úgy tudunk írni, ha röviden bemutatjuk magának a férjnek az életét, tevékenységét is ahhoz, hogy megérthessük a feleség későbbi sorsát. Hisz róla gyakorlatilag majdnem mindent csak közvetve tudunk, és ezeket az apró morzsákat összeszedve, a már megjelent dokumentumokból kigyűjtve lehetséges képet kapunk Anna személyiségéről.

Majláth Béla kisebb könyvet[6] adott ki a vajda életéről, kissé romantikus, regényes stílusban. Jellemét, tulajdonságait azonban nagyon reálisan és találóan szemléltette. (Mivel sorait nem szóról szóra idézzük, ezért azok átvételénél kerüljük az idézőjelek használatát.) Nagyon nyugtalan lelkületű és vérmérsékletű egyénként ábrázolják a történészek is. Nagyravágyó tervek, szívósság, kitartás, éles eszűség, katonai tehetség és bátorság jellemezte. Arra törekedett, hogy Erdély fejedelmévé válasszák. Ekkor került szembe Fráter (másképp Martinuzzi) Györggyel,[7] ami a két egyén között személyi gyűlöletté fajult. A horvát származású Fráter, ahogy akkor hívták, György barát, eredetileg pálos szerzetes, előbb váradi (ma: Oradea, Románia) püspök, majd esztergomi érsek és bíboros lett. Tulajdonképpen az ő kezében volt Mayláth élete, későbbi sorsa, amint majd a továbbiakban láthatjuk. Min-

4 *Majláth Béla:* Maylád István, 1502–1550. Bp., 1889. (továbbiakban: Majláth, 1889.) 7–8. p. (Magyar történelmi életrajzok)

5 Az ómagyarban a jelentése: fejedelem. Szláv eredetű jövevényszó: vojvoda, annyi mint hadvezér. https://wikiszotar.hu/ertelmezo-szotar/Vajda; https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/v-F4386/vajda-F43A3/ (Megtekintve: 2022. január 15.)

6 Majláth, 1889. 120 p.

7 Eredeti neve: Juraj Utješenić.

denütt úgy említik, hogy jellemtelen, intrikus egyéniség, *„még azok is gyűlölték, akiknek hasznára volt."*[8] Állítólag Erdélyt is át akarta játszani a törököknek, ezért Castaldo gróf emberei a bíborost alvinci (ma: Vinţu de Jos, Románia) kastélyában 1551-ben meggyilkolták. (Ez utóbbi évszám azért érdekes, mert mindez alig 1 évvel később történt Mayláth István halálánál.)

A nyughatatlan és másokkal szembekerülő vajdát 1541. július 20-án, a saját földjén, Fogarasnál Petru Rareş moldvai vajda elfogta (elfogatta?), az isztambuli Héttoronyba vitette, és közel 10 évi fogság után ott is halt meg. Itt térünk vissza Nádasdy Annához, a feleségéhez és családjához.

Mohács után, az ország három részre válása, az országrészek elszakadása és a közlekedési akadályok miatt hazánkban fellendült a magánlevelezés, mivel a távolban lévő családtagok kevésbé tudtak egymással érintkezni. A Fogarasban lakó Nádasdy Anna is férje elhurcolása után csak így tudott kapcsolatot teremteni Nádasdy Tamással, a bátyjával (első levele kelt: 1542. január 17.). Természetesen, ezen misszilisek[9] legtöbbje a férje kiszabadításával foglalkozott.

Mielőtt tovább lépnénk ezek tartalmának ismertetésével és a feleség, valamint gyermekei bemutatásával, fontos dolog két szót tisztázni az olvasók előtt. Ez pedig a rab és a fogoly szavak elkülönítése. Ma a rabot úgy képzeljük el, hogy szűk, fűtetlen, nedves cellába zárva, mindenkitől elkülönítetten, zord körülmények között tengette az életét. Majláth Béla is így emlékezett meg a vajdáról: *„a Jedikulában lánczra verve bebörtönöztetett"*.[10] Azonban korántsem így élt Mayláth István (és Török Bálint, a társa sem). Folyamatosan levelezésben állt a feleségével, rokonaival és barátaival. Leveleik pecsétjét nem törték föl, tehát nem olvasták el a törökök azokat. Küldhettek haza, és kaphattak otthonról ajándékokat. Kijárhattak Isztambul városába vásárolni. Erdélyből és Magyarországról jött látogatókat, küldötteket, követeket fogadhattak, akik náluk hálhattak meg. Tehát, a Héttoronyban elkülönített, kiváltságos helyen laktak, a külföldi előkelő, nemes emberek számára fönntartott részlegben. Azonban sem a várost, sem a török birodalmat nem hagyhatták el. Bármi vétség, például szökési kísérlet esetén viszont szigorúbb felügyelet alá kerültek. A várbörtönből csak nagyon ritka esetben engedtek szabadon a törökök foglyokat. Például magas rangú török rab(ok) cseréjébe, vagy nagy summa pénzért, egyeseket pedig akkor, ha áttértek a mohamedán hitre. (Ez utóbbiaknak azonban török területen kellett tovább élniük – azaz csak bizonyos szabadságot nyertek el, ami nem egyenlő a szabadulással és a hazatéréssel.)

A feleség, Nádasdy Anna minden követ megmozgatott, hogy férjét kiszabadítsa. Állandó levelezésben állt a bátyjával, aki időközben, 1554-ben Magyarország nádora lett, tehát a király után az első ember.[11] Törekvését szinte minden általa és általuk fölkeresett személy támogatta: a magyar, sőt, a francia király is, Izabella királyné, az erdélyi nagyurak – köztük Kendy Ferenc, a régi barát –, Mircse oláh vajda és sorolhatnánk tovább. Egy ízben, 1546-ban megcsillant a remény, hogy 10.000 aranyért a törökök kiadnák, ám ez a hatalmas összeg

8 Forgách Ferencet idézi *Oborni Teréz:* Az ördöngös Barát. Fráter György, 1482–1551. Pécs–Bp., 2017. 15. p. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok)

9 Misszilis: valóságos, ténylegesen elküldött levél. Nem valakivel élőszóban, azaz „nyelvvel" küldött üzenet.

10 Majláth, 1889. 107. p.

11 Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. Károlyi Árpád, Szalay József. Bp., 1882. (továbbiakban: Károlyi – Szalay, 1882.) 260 p. Köztük Nádasdy Anna levelei 115–174. p.

nem gyűlt össze. Felesége, végül elkeseredésében fölajánlotta az imádott várukat Fráter Györgynek, és megígérte, hogy a várban tartott török foglyokat is szabadon engedi. Azonban ezt a lehetőséget a barát cinikusan visszautasította, a hozzá intézett kérelmet megtagadta, állítólag azt mondván: van elég vára. Amint látjuk, Mayláth szabadulását minden jó érzésű ember akarta, természetesen elsősorban a felesége, aki leveleivel, kérelmeivel fölkereste a lehetséges megmentőket – egyedül csak egy nem: György barát, aki bosszúból, régi ellenségként minden esetben lerombolta az egyengetett utat. Tehát, a vajda kiszabadítása csak meddő kísérletek és kudarcok sorozata volt. Utólag úgy tűnik, hogy Fráter Györgyön kívül mindenki mindent megtett a fogoly szabadulásáért, mégis, a sors ellene dolgozott. Mayláth utolsó leveleiben már komoly betegségről panaszkodott, majd később már ezt nem is említette. 1550 karácsonya előtti héten – december 20-a körül – elhunyt Isztambulban. Életrajzírói a halál okaként a szélhűdést (agyvérzést) adják meg, bár nem tudjuk, hogy ezt a diagnózist akkor kik és miből állapították meg. Arról sincs tudomásunk, hogy a Jedikulában elhaltakat hova temették el, ahogy Majláth Béla megfogalmazta: *„idegen föld ismeretlen zugában alussza örök álmait”*.[12]

A Mayláth–Nádasdy házaspárnak két gyermeke született Margit és Gábor.[13] Margit előbb somlyói Báthory András, annak halála után pedig Iffju János felesége lett. Gábort – miután az apja török fogoly lett – Nádasdy Tamás és neje, Kanizsay Orsolya vette magához, és ott nevelkedett a főúr sárvári várában. A házaspárnak akkor még gyermeke nem lévén, úgy gondoskodtak róla, mintha a saját fiuk lett volna. Német nyelvre taníttatták, még Itáliába is elküldték nyelveket megismerni. Később Bécsben a nagybátyja révén a király szolgálatába lépett. (További életéről még később szólunk.) Mayláth István halála után az édesanyja, Anna is Sárvárra költözött a fitestvére várába, ahol fiatal sógornője nagyon szívélyesen fogadta, és a két sógornő nagy békességben segítette egymást az együttlétük alatt. Anna életét ezután újabb esemény zavarta meg: Erdély Magyarországtól várható végleges elszakadása (1556). Ettől félve 1558-ban úgy döntött, hogy visszaköltözik a birtokaira és Fogaras várába, hogy megvédje azt a családja számára. A törökök miatt csak nagy kerülővel tudott hazatérni, ezen év január 27-én például még Kassáról[14] (ma: Košice, Románia), március 26-án már Fogarasról küldött levelet a hosszú út után Sárvárra. Utolsó levelét 1562. július 23-án vetette papírra a már özvegy Kanizsay Orsolyának – Nádasdy Tamás 1562. június 2-án halt meg Egerváron –, fájlalva kedves bátyja halálát. Ugyanis, ezidáig egyszer sem említettük, hogy Nádasdy nagyon szerette Anna nevű húgát. (Állítólag egyik leánytestvérét korántsem szívlelte, de arról sehol sem olvashatunk, hogy melyiket: Zsuzsannát-e vagy Krisztinát?)

A 16. század elején ritkaság számba ment, és szokatlan dolog a lányoknál az

12 Majláth, 1889. 115. p.

13 Nagy 7. köt. Pest, 1860. (továbbiakban: Nagy, 1860.) 248–249. p.

14 Gersei Petheő János, Kassa kapitánya 1558. január 22-ei levelében értesítette Nádasdy Tamást, hogy Anna húga megérkezett a városba: „*... soha ... gonoszb időnn ő k*[e]g[ye]*lme nem jöhetett volna, mint most ...*”. Itt nemcsak a nagyon hideg időjárásra, hanem az útonálló tolvajokra és rablókra utalt elsősorban. Ezért az úrnő elé küldte Perényit – a keresztnév hiányzik – és Báthory Istvánt. S ha úgy látja, hogy biztonsággal utazhat tovább, akkor „*én magam mind népestül elkésérem az Bodrogig*” – írta levelében. Továbbá azt, hogy „*... én soha aszonyomnál bátrabb aszonyállatot nem láttam, ...*” Gersei Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz, 1550–1562. 2., bef. közl. Közli Komáromy András. = Történelmi Tár, 1904. 3. füz. 401–402. p.

írni–olvasni tudás. Úgy látszik viszont, hogy a tudományokat pártoló Nádasdy család udvarában ez nem számított ismeretlennek. A közölt levelekben több alkalommal is szó esik általában könyvekről, de konkrétan csak a Bibliáról, abból az apostolok cselekedeteiről és egy kalendáriumról tesznek említést. Nádasdy Anna írásából arra következtethetünk, hogy több diák irányításával tanult, mivel ugyanazokat a betűket másképp és másként jelöli mondataiban, szavaiban. Egy biztos, hogy a legnagyobb hatással tanítóként egy olyan íródeák lehetett rá, aki eredetileg német anyanyelvű lehetett, vagy német iskolában tanulhatott. Ugyanis rengetegszer fölcseréli a zöngés mássalhangzókat zöngétlenre, pedig ez a jelenség sem a testvérénél, sem a sógornőjénél sohasem fordult elő. Például g-k: huka, nyukhatatlan, maka, felfokadta, kondol. Bár élete legnagyobb részét Erdélyben élte le, mégis mindvégig nyugat-dunántúli nyelvjárásban írt (és beszélhetett). Csupán néhány példa ezekre a nyelvi jelenségekre – természetesen átírásban: dóga (dolga), víkon (vékony), bizon, szegin (szegény); víljе (vélje), víget (véget); deják (deák), rejá (reá); hórul hóra (hóról hóra), vásárrul (vásárról); mast (most), mastan (mostan). Szívesen használ régies kifejezéseket és tájszavakat: kedig~penig (pedig), mend (mind), vagyon (van), jelesben (elsősorban), vém (vevém, vettem), ajándok (ajándék), szerelmes (szeretett), szemben leszen velem (személyesen találkozunk), akarnája (akarná) stb.

A 16. század eleji Magyarországon a helyesírást még nem szabályozták, nem egységesítették. Az írni tudók részben azokat a szabályokat követték, amelyeket az egyes iskolákban vagy mesterektől, íródeákoktól tanultak, részben maguk alkották meg a problémás hang–betűmegfeleltetést. Ez főként azoknál a hangoknál jelentkezik, amelyek kimondottan a magyar nyelvre jellemzőek. Ilyenek a szomszédos szláv népeknél hiányzó ö (e, ew) és ü (u, v, w ev), de még az i (y, j, ÿ) hangunk ingadozó írása is. A mássalhangzóknál a c, cs, gy, ty, ny, zs, tehát főként a kettősek lejegyzése nagyon eltérő, akár ugyanabban a mondatban is többféleképpen olvasható. Gyakran használta a kihagyást vagy az aposztrófot, ez utóbbira példa: t', g', n', valamint a mássalhangzók, főként a t után a h (th) néma betűt. A 16. századi magyar misszilisek helyesírásával nagyon részletesen foglalkozik a Bagi–Kocsis[15] szerzőpáros, ezért ezeket most nem említjük, csupán azokat az eseteket soroljuk föl, amelyek Nádasdy Anna leveleire jellemzőek:

– mai szemmel nézve a helyesírás elvei közül szinte csak a kiejtés elvét alkalmazza (eccer, atta);

– a kis- és nagybetűk használatában teljesen következetlen, írásában esetleges;

– nem jelöli a hosszú magánhangzókat (A Károlyi–Szalay-féle átírásban,[16] azonban érthető módon, ezt nem követték a szerkesztők, innen vettük át a fenti és alábbi példákat is);

– a mondatok végén csak elvétve használ írásjelet (pontot), így a mondathatárokat az olvasónak kell kikövetkeztetnie;

– a szavak egybe- és különírásakor következetlen;

– a teljes hasonulás ritkán érvényesül a szövegeiben: gyermekimvel (gyermekeimmel), akaratomval (akaratommal), hozjájok(hozzájuk), aznál (annál), ezekhel (ezekkel), éjvel (éjjel);

– az igeragozása nagyon gazdag és változatos: bocsátnájuk (elbocsátanánk), mívelhessék (művelhessék), megjeve (megjött), kimene (kiment), feledett volt el (felejtett

15 *Bagi Zoltán Péter – Kocsis Zsuzsanna:* A dél-dunántúli végvidék hétköznapjai, 1526–1568. Misszilisek. = Levéltári Szemle, 2016. 1. sz. 64–80. p.

16 Károlyi – Szalay, 1882. 115–174. p.

el), emlékezém (emlékeztem), keszentem volt (megköszöntem), tertínendik (történni fog), bocsáttam volna (megbocsátottam volna);

– a hiátust sokszor jelöli, azonban néha nem oldja föl: toábbat (továbbá), lejányom (leányom).

Az úrnő leveleinek rövid helyesírási bemutatása után egy rövidke részt betűhűen közlünk, hogy érzékeltessük az itt elmondottakat, valamint azt, hogy mennyivel nehezebb volt egy akkor élőnek a magyar nyelvünk írása és olvasása. Ezen levelet testvérének, Bezerédj Mihálynénak, Krisztinának címezte, amelynek a bevezetése és befejezése a következő (a virgula | a sorok végét jelzi, a ˙k˙ pedig a kegyelmed szó korabeli rövidítése):

Zerelmes azonom es edeſ nenem kezenetemnek | es magam ayalasanak vtana egesegemet yrom ˙k˙mynd az en vramal es germek | ÿmvel egetem ben kyt kyvanek enes my | ndden koron ˙k˙ ek felel yo egeseget hala | nom.

ez level kelt fogaraſban zent balaſ nap | vtav valo hetfen .1.5.3.8.

Az ˙k˙ Atyafyya Nadasdy Anna[17]

Nádasdy Anna visszatérve Fogarasra tovább pereskedett korábban elvett birtokaiért, állítólag rövid időre még magát Fogaras várát is elveszítette. Az ezzel kapcsolatos feljegyzések nagyon bizonytalanok és ellentmondóak.

Mint fentebb említettük, a házaspárnak két gyermeke született. Margit leányukat kiházasították, nem is akárkihez, hanem a híres Báthory család egyik gazdag fiához. Gábor fiuk később otthagyta a bécsi udvart, ennek ellenére az akkor még élő Tamás nagybátyja közbenjárására a király még bárói rangra emelte. Csupán feltételezzük, hogy Erdélybe való visszatérésének oka szintén Fogaras várának családi védelme lehetett. Nagy Iván szerint azonban ezt később eladta, és előbb Magyarországra, majd Morvaországba költözött, 1577-ben ott is halt meg.[18] Felesége jóval túlélte férjét, halálozási évének 1596-ot említik. Négy gyermekük volt, két fiú és két leány: Gábor, István, Anna és Ilona. Nádasdy Anna unokái közül a két lány magyar nemeshez ment férjhez: Anna szentmiklósi Pongrácz Dánielhez, Ilona pedig előbb horkai Horeczky János, majd jeszeniczei Szunyogh Mózes felesége lett. És milyen a véletlen: a két fiú, Gábor és István utód nélkül hunyt el. Ez utóbbi 1595-ben esett el Esztergom ostrománál.

Hogy Nádasdy Anna pontosan mikor és holt halt meg, arról nincsenek adatok. Az biztos, hogy nem sokkal az utolsó levele írása (1562) után, mert a Nádasdy család levéltárában nem maradt fönn több levél, amit özvegy sógornőjéhez, Kanizsay Orsolyához küldött volna. (Már 1561. év végén azt írta az egyikben: „*... tudom, hogy én immár soha nem látom K*[egyelme]*teket, mert igen megbetekeselülék ...*”[19]) A helyet is csak feltételezzük: bizonyára a számára oly kedves fogarasi várban. Végrendeletében bizonyára rendelkezett, hogy holttestét hol temessék el: a várban, avagy a város akkori egyik templomában? Mint férjéről, róla is elmondhatjuk, hogy számunkra ismeretlen helyen „alussza örök álmait”.

17 *Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei, 1531–49. = LK, 1923. 1–2. sz. 144. p. Az 1538. február 5-re datált szöveg mai magyar nyelven körülbelül a következő: Szerelmes asszonyom és édes néném. Köszönetemnek és magam ajánlásának utána egészségemet írom kegyelmednek mind az én urammal és gyermekimmel egyetemben. Kit kívánék én is mindenkoron kegyelmetek felől jó egészséget hallanom. Ez levél kelt Fogarasban, Szent Balázs nap után való hétfőn 1538 Az kegyelmed atyjafia Nádasdy Anna.

18 Nagy, 1860. 249. p.

19 Károlyi – Szalay, 1882. 173. p.

Tilcsik György

Észak-Itáliából Szombathelyre

Zanelli Ferenc kereskedő letelepedése és működése Vas vármegye székhelyén a 19. század első felében

2. rész

Zanelli Ferenc – a kereskedő

Miként előbb már említettük, Zanelli Ferenc üzleti könyvei és iratai nem maradtak fenn, így 1806 utáni kereskedésének éves volumenéről, illetőleg a forgalmazott áruféleségekről nincsenek adataink, az azonban biztosnak mondható, hogy a Candido Pétertől és nejétől megvásárolt, egyemeletes, nagy alapterületű ház földszintjén már Zanelliék beköltözése előtt is létezett egy célirányosan kialakított, természetesen külön bejárattal rendelkező bolthelyiség, amely a házban lévő raktárral együtt a korábbiaknál több és minőségileg lényegesen jobb lehetőségeket biztosított az új tulajdonos kereskedése számára, mint amit kizárólag a piactéri boltja kínált. Az újfajta és korábban nem forgalmazott áruk tárolásának lehetősége, az árusításra rendelkezése álló terület jelentős gyarapodása, a választék kiszélesítése, valamint a vásárlási feltételek javulása azután a forgalom, illetőleg annak nyomán a bevétel és a nyereség növekedését eredményezték. Vélhetőleg ezzel volt összefüggésében az is, hogy Zanelli kereskedését profilját kibővítve – nem tudjuk pontosan mikortól és nyilvánvalóan nem egycsapásra, de – „Spezerei-, Material- und Farbwarenhandlung"-gá, azaz „fűszer-, szer- és festékárukereskedés"-sé tette.

A Szombathely közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyveiben, valamint irataiban megtalálható, elszórt adatok megőrizték, hogy Zanelli a magánszemélyek mellett – ha nem is gyakran, de – a mezővárossal is üzleti kapcsolatba került. Így például 1811-ben és 1823-ban papírt, 1812-ben puskaport és a várostorony órájához olajat, 1825-ben pedig a városi házipénztár számára egy vasládát szerzett be.[1]

Zanelli puskaporral való kereskedése kapcsán, 1814 nyarán a Grazi Tüzérségi Parancsnokság levéllel fordult Szombathely tanácsához, és kérte, hogy a kereskedő Grazban vásárolt puskaporát vizsgálják meg. A tanács 1814. június 11-én megtartott ülésén az arra beidézett Zanelli elmondta, hogy a puskaport Grazban egy olyan személytől vette, aki engedéllyel rendelkezett és rendelkezik annak árusításához, továbbá, hogy a még nála lévő néhány fontnyi[2] kivételével a beszerzett puskaport már el is adta. A tanácsülés egy kéttagú bizottmányt küldött ki a puskapor megvizsgálására, és előírta, hogy eljárásáról készítsen írásos jelentést.[3] Nem találtunk adatot arra vonatkozóan, hogy az ügynek folytatása lett volna.

1 Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: VaML) Szombathely város közönségének és tanácsának iratai (továbbiakban: Szvkt.) Közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyvek (továbbiakban: Ktjkv.), 1810–1812. 216., 590. p., 1812–1813. 34. p., 444/1822–1823., 78/1825–1826.

2 Súlymérték. 1 bécsi font = 0,56006 kg. *Bogdán István:* Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp., 1991. (továbbiakban: Bogdán, 1991.) 49., 443–444., 455., 623. p. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. 4. Levéltártan és történeti forrástudományok; 7.)

3 MNL VaML Szvkt. Ktjkv., 1813–1814. 290. p.

Azok a szombathelyi kereskedők, akik puskaporral is kereskedtek és a Piactéren bolttal rendelkeztek, közöttük Zanelli Ferenc is, e boltokban több–kevesebb eladásra váró puskaport is tároltak. Ezért azután amikor az 1817. április 27-én este az Új (ma: Petőfi Sándor) utca és a Föl (ma: Kőszegi) utca nyugati sarkán lévő házban kitört tűzvész a heves északi szél következtében a Föl utcán déli irányba haladva elérte a Piacteret, illetőleg az ottani boltokat, az azokban tartott puskapor egy része felrobbant, amelynek nyomán amellett, hogy a téren a várostorony és kápolna is súlyosan megrongálódott, a tűz tovább tudott terjedni és pusztítani a Forró (ma: Kossuth Lajos) utcán át egészen a Rumi útig.[4]

Szombathely város 1817. május 3-án megtartott közgyűlése – több más, a tűzesettel, illetőleg annak következményeivel kapcsolatos, fontos intézkedés megtétele mellett – döntést hozott arról, hogy megtiltják a leégett piactéri boltok újonnan történő felállítását, azok gazdáinak pedig, amelyek épen maradtak, meghagyták, hogy boltjaikat telepítsék ki a térről. Egyúttal a puskaporral kereskedő személyeket kötelezték, hogy saját költségükön és a városon kívül mielőbb építtessenek egy, az általuk forgalmazott puskapor befogadására alkalmas, ugyanakkor a mezővárosban állomásozó katonaság igényeit is figyelembe vevő, zárható épületet. A közgyűlés egyúttal ígéretet tett, hogy a város a puskaporraktár felépítését téglaadománnyal támogatja.[5]

A közgyűlés határozatának alapján még e napon összeírták, hogy a szám szerint hat érintett kereskedő – közöttük Zanelli Ferenc – házaiknál, illetőleg a téren lévő boltjaikban milyen mennyiségű puskaport tartottak. E kimutatás szerint csak négy kereskedőnél találtak puskaport a bizottság tagjai, mégpedig házi boltjaikban mindösszesen 74 fontot (41,44 kg), piactéri boltjaikban pedig 23 fontot (12,88 kg), amelyekből 8 (4,48 kg), illetőleg 2 fontot (1,12 kg) Zanellinél regisztráltak.[6]

A városi tanács 1817. július 5-én megtartott ülése határozata nyomán a szombathelyi piacterén felszámolt boltok kilenc tulajdonosa között – a július 9-re összehívott tanácsülésen – mindösszesen 5735 vft[7] 57 kr-t osztottak szét, amelyből egy meglehetősen bonyolult számítás alapján Zanelli Ferenc az 1805. február 25-én 1370 ft 34 kr-ra értékelt boltja után 603 vft 3 kr-t kapott.[8]

Bár nyilvánvalóan fontos kérdést jelentett, meglehetősen vontatottan haladt előre a puskaporraktár felépítésének ügye, mégpedig vélhetőleg azért, mert az érintett kereskedők – jóllehet miután előbb 1817 őszén kijelölték az építés helyét és 1818 nyarára az épület tervrajza is rendelkezésre

4 A tűzvész kitöréséről, lefolyásáról, az azt követő törvényszéki vizsgálatokról és perről bővebben lásd *Tilcsik György:* Az 1817. évi szombathelyi tűzvész. In: Előadások Vas megye történetéről. 3. Szerk. Tilcsik György. Szombathely, 2000. 261–282. p. (Vas megyei levéltári füzetek; 9.); *Uő:* Bűnös vagy áldozat? Stepanek József Szombathely Város Büntetőtörvényszéke előtt 1817-ben. In: Előadások Vas megye történetéről. 7. Szerk. Mayer László. Szombathely, 2020. 85–124. p. (Archivum Comitatus Castriferrei; 9.)

5 MNL VaML Szvkt. Ktjkv., 1816–1817. 324. p.

6 MNL VaML Szvkt. Közgyűlési és tanácsülési iratok (továbbiakban: Ktir.) fasc. 144. nr. 4.

7 Vft: váltóforint, pft: pengőforint. Magyarországon az 1811-ben, majd 1816-ban végrehajtott devalváció után kétféle fizetőeszközt, a pengő- és a váltóforint volt forgalomban: 1 pengő- vagy ezüstforint 2,5 bécsi értékű vagy váltóforintot ért. Mindkét forint váltópénze a krajcár, és 1 forint 60 krajcárral egyenlő.

8 MNL VaML Szvkt. Ktjkv., 1816–1817. 434., 437. p.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 144. nr. 42. Kimutatás szombathelyi piactéren állt és felszámolt boltok tulajdonosainak adandó kárpótlási összegekről. Szombathely, 1817. június 27.

állt – a város építőanyag-adománya mellett is vonakodtak magukra vállalni építés költségeit.[9] Így a raktár csak 1823-ra készült csak el, mégpedig Szombathely város költségein, és azt követően a városi tanács 1823. február 12-én lezajlott ülésén úgy döntött, hogy azt öt szombathelyi kereskedőnek – közöttük Zanelli Ferencnek – évi 5–5 vftért bérbe adja.[10] Zanelli a továbbiakban is – bár nem tudjuk pontosan meddig – a puskaportorony egyik bérlője volt. Az időben legkésőbbi ilyen adtunk a tanács 1831. december 3-án megtartott üléséről készült jegyzőkönyvből származik, amelyből kiderül, hogy ekkor Szombathelyen csak öt személy kapott engedélyt lőpor és sörét árusítására.[11]

Egy másik, szintén külön engedély birtokában forgalmazható anyag, nevezetesen a méreg, nem szabályszerű forgalmazása miatt indult vizsgálat Zanelli Ferenc ellen 1823-ban. Ennek előzményéül az szolgált, hogy Fleischhacker Ferenc, felsőőri (ma: Oberwart, Ausztria) illetőségű kereskedő 13 font (7,28 kg) arzént vásárolt Zanellitől, majd abból eladott több személynek, közöttük a veszprémi patikusnak. Miután Veszprém vármegye főorvosa erről tudomást szerzett, egyrészt a még Fleischhackenél lévő 9 font (5,04 kg) mérget lefoglalta és átadta az annak árusítására engedéllyel rendelkező pápai boltos kereskedőnek, Schwarz Jánosnak, másrészt jelentetést tett mindezekről a Magyar Királyi Helytartótanácsnak, amely 1823. április 8-án kelt levelével Vas vármegyét az eset kivizsgálására szólította fel. E leiratot a vármegye 1823. június 2-ra összehívott kisgyűlése tűzte napirendjére, és ekkor Eörsy József főszolgabírót bízták meg Fleischhacker és Zanelli kihallgatásával és az erről szóló jelentés elkészítésével, illetőleg a vármegyére történő benyújtásával.[12]

Eörsy József és Saly Péter járási esküdt – nem tudni mi okból, de – nem siették el a rájuk testált feladat végrehajtásával, hiszen csak Vas vármegye 1823. december 15-én megnyílt közgyűlésére terjesztették be a két kereskedő kihallgatásáról szóló tiszti tudósításukat. E szerint Fleischhacker úgy nyilatkozott, hogy a tőle lefoglalt mérget Zanelli Ferenctől vette, és – nyilván csökkentendő az ügy súlyát és saját, abban játszott szerepét – nem több személynek, hanem kizárólag a veszprémi patikusnak adott el abból, ráadásul az arzén mennysége jóval kevesebb volt, mint amennyiről a bejelentés szólt.[13] Zanelli a Fleischhackernek eladott méreg mennyiségét firtató főszolgabírói kérdésre elmondta, hogy egyrészt arra csak az üzleti könyve alapján tud válaszolni, másrészt elismerte, hogy több boltos kereskedő is gyakran vásárolt tőle arzént, mivel azt *„... maggabonák s egyéb ilyesek*[ne]*k elkészétésére ...”*[14] – vagyis a ma használatos elnevezés szerint: az elvetendő gabonamagok csávázására – használják, és hozzátette, hogy tudomása szerint kereskedőnek minden további nélkül, magánszemélyeknek azonban csak engedéllyel adhat el arzént.

9 MNL VaML Szvkt. Ktjkv., 1816–1817. 377., 474., 529–530., 546–547. p., 1818–1819. 166., 209., 399., 419. p.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 147. nr. 82.

10 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 442/1822–1823.

11 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 744/1826–1827., 747/1826–1827., 486/1831–1832.

12 MNL VaML Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai (továbbiakban: Vvkk.) Köz- és kisgyűlései jegyzőkönyvek (továbbiakban: Kkjkv.) 539/1823.; MNL VaML Vvkk. Köz- és kisgyűlési iratok. (továbbiakban: Kkir.) 539/1823. A Magyar Királyi Helytartótanács levele Vas vármegyéhez. Buda, 1823. április 8.

13 MNL VaML Vvkk. Kkjkv. 1706/1823.; MNL VaML Vvkk. Kkir. 1706/1823. Eörsy József járási főszolgabíró és Saly Péter járási esküdt jelentése Vas vármegyéhez. Szombathely, 1823. december 15.

14 MNL VaML Vvkk. Kkir. 1706/1823. Eörsy József járási főszolgabíró és Saly Péter járási esküdt jelentése Vas vármegyéhez. Szombathely, 1823. december 15.

A vármegyei kiküldöttek ezután megvizsgálták Zanelli üzleti könyvét, ám abban nem találtak bejegyzést az arzén Fleischackernek történt eladásáról.[15]

Vas vármegye 1823. december 15-re összehívott közgyűlése Eörsy József és Saly Péter jelentése nyomán megállapította, hogy mind Fleischhacker Ferenc, mind pedig Zanelli Ferenc megszegték a mérgek árusításával kapcsolatos, érvényben lévő előírásokat, ezért Eörsy főszolgabírót utasították, hogy egyrészt mindkettőjüket részesítse komoly dorgálásban, másrészt hívja fel a figyelmüket, hogy a jövőben mérget csak az illetékes település vagy orvos engedélye nyomán adhatnak el. E közgyűlés egyúttal – tekintettel arra, hogy arzént csak külön, felsőbb engedéllyel rendelkező boltos kereskedők árusíthattak – a vármegye szolgabíráit megbízta, hogy járásaikban ezt hirdessék ki, továbbá a területükön működő, materilista azaz szerárut forgalmazó kereskedéseket az illetékes orvosokkal együtt vizsgálják meg, és ha engedély nélkül tartott arzént találnak, azt kobozzák el, és erről tájékoztassák a vármegyét.[16]

Zanelli Ferenc nem csupán ügyes és élelmes kereskedőnek bizonyult, hanem fogékonynak mutatkozott az újszerű pénzügyi kezdeményezések iránt is. Így például – nyilvánvalóan azért, mert jó bevételi lehetőségnek tűnt –, 1830-ban elvállalta, hogy ő lesz bécsi központú „Die erste österreichische Sparkasse und die damit vereinigte allgemeine Versorgungsanstalt", azaz „Az Első Osztrák Takarékpénztárral Egyesült Általános Ápolóintézet" szombathelyi megbízottja. Az 1819-ben alapított pénztár és az 1824-ben létrejött és azzal egyesült intézet kiterjedt hálózattal rendelkezett, és oly módon működött, hogy általában köztiszteletben álló, helyi kereskedőket kerestek meg, hogy az intézet nevében eljárva betéteket gyűjtsenek, és a befizetők meghatározott, amúgy meglehetősen sok idő elteltét követően – függően a letett pénzösszeg nagyságától – évente osztalékot kaptak életük végéig.[17] A társaság szombathelyi megbízottja, akit nem kis túlzással „intézeti ügyelő"-nek tituláltak, Zanelli Ferenc lett. Az „intézet" – amely 1830. július 15-én kezdte meg munkáját, és hétfőn, valamint csütörtökön reggel 8 órától 12 óráig állt a helybeli érdeklődők és befizetni kívánók rendelkezésére, a vidékről érkezőket pedig a vasár- és ünnepnapok kivételével minden nap 8 és 12, illetőleg 14 és 18 óra között várta – tevékenységét egy háromtagú grémium ellenőrizte.[18] Bár nincs pontos információnk arról, hogy az „intézet" hol, de valószínűsíthető, hogy a Piactéren álló Zanelli-házban – gyűjtötte a betétesek pénzét.

A takarékosság e korai formája és módszere – alapvetően az ügyfelek számára előnytelen szabályok és a kifizetési határidő rendkívül késői megkezdődése miatt – széleskörben nem bizonyult életképesnek, és csak Nagyszombatban (ma: Trnava, Szlovákia) 1827 és 1841 között, valamint Pozsonyban (ma: Bratislava, Szlovákia) 1828 és 1841 között létezett hosszabb ideig.[19] Megemlítendő, hogy bár nincsenek közelebbi adataink a Zanelli-féle „intézet" tevékenységéről, az azonban biztosan több éven át működött, hiszen Zanelli Ferencet 1837-ben, 1839-ben és 1842-ben a „Die erste österreichische Sparkasse und die damit vereinigte allgemeine Versorgungsanstalt"

15 Uo.
16 MNL VaML Vvkk. Kkjkv. 1706/1823.
17 *Kővári* László: Biztositásügyi évkönyv, 1870. A magyar és osztrák megszünt, működő és keletkező biztositó társaságok történeti és statisztikai átnézete. Pest, 1870. 120–122. p.; *Tomka Béla*: A magyarországi pénzintézetek rövid története, 1836–1947. Bp., 2000. (továbbiakban: Tomka, 2000.) 8–9. p.
18 Hirdetés. = Magyar Kurir, 1830. júl. 23. 56. p.
19 Tomka, 2000. 9. p.

szombathelyi megbízottjaként aposztrofálták az egykorú sajtó mellett a kereskedelmi és kézműves almanachok is.[20]

Zanelli Ferenc vállalkozószellemét és üzleti nyitottságát igazolja, hogy a kereskedése profiljába tartozó, sokféle portéka árusítása mellett üzletében előfizetési lehetőséget biztosított 1818-ban Pfeifer Ferenc, pozsonyi zenetanár Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) hat megzenésített, zongorára és gitárra alkalmazott versét tartalmazó, Pozsonyban megjelentetett kottafüzetének előfizetésére,[21] de árusította 1827-ben a bécsi lottószelvényeket,[22] az 1841. február 13-án, Rohoncon (ma: Rechnitz, Ausztria), a helyi leányiskola javára rendezett táncmulatságra szóló belépőjegyeket,[23] 1844-ben a Badeni Kaszinó sorsjegyeit,[24] de vállalkozott Klauzál Imre (1799–1847) és társai Bécsben és a Vas vármegyei Tarcsán (ma: Bad Tatzmannsdorf, Ausztria) lévő juhtenyésztő és növénytermesztő intézete 1845-ben nyomtatásban is megjelent német- és magyarnyelvű árjegyzékének[25] 1847. március 1-jétől történő értékesítésére,[26] továbbá 1848-ban és 1849-ben egy Barry O'Meara (1786–1836) nevű ír sebészorvos által a köszvény, a reuma és az orbánc okozta gyötrelmek, azon belül is elsősorban a fej-, a gerinc- és a keresztcsontfájások megszüntetésre készített és angol szabadalommal rendelkező, gyolcsvászon forgalmazására is.[27]

Megfelelő források híján nem tudjuk, hogy hány kereskedősegédet és/vagy boltoslegényt foglalkoztatott Zanelli Ferenc a kereskedésében, de az 1828. évi országos összeírás 1832-ben végrehajtott kiigazítása során rögzített tabella szerint a kereskedő házában három szolga és két szolgálóleány élt,[28] akik között bizonyára akadt – akár

20 Allgemeiner Handlungs-Gremial-Almanach für den oesterreichischen Kaiserstaat. Jahrgang 1837. [1. Theil] Verf., hrsg. Franz. B. Fray. Wien, 1837. 707. p.; Kalendáriumok. [2. rész.] = Figyelmező, 1839. jan. 29. 76–77. hasáb.; Handels- und Gewerbs-Almanach für das Königreich Ungarn und die mit demselben gesezlich verbundenen Nebenländer. Erster Jahrgang, 1842. Verf., hrsg. D. A. Ottmayer. Ofen, 1842. 448. p.

Az 1837-ben kiadott almanachból tudjuk, hogy Zanelli emellett az 1825-ben alapított „Die erste österreichische Brandversicherungs-Gesellschaft" („Az Első Osztrák Tűzbiztosító Társaság") parancsnoka, az 1842-ben napvilágot látott almanach pedig arról számolt be, hogy a kereskedő az 1824-ben létrehozott „Die k. k. erste österreichische Versicherungs-Gesellschaft" („A cs. kir. Első Osztrák Biztosítótársaság") megbízottjai is volt egyben.

21 Hirdetések a Hazai s Külföldi Tudósításokhoz. (3.) = Hazai s Külföldi Tudósítások, 1818. jan. 10. oldalszám nélkül, jan. 24. oldalszám nélkül. E kottafüzetről lásd *Szathmáry Zoltán*: Csokonai megzenésített dalai. = Pesti Hirlap (továbbiakban: PH), 1905. máj. 14. 35–36. p.; Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. 2., 1791–1793. S. a. r., jegyz., bev. Szilágyi Ferenc. Bp., 1988. 134., 722. p.

22 MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 159. nr. 88. A Bécsi Lottóigazgatóság levele Szombathely város tanácsához. Bécs, 1827. szeptember 28., Szombathely város tanácsának levele a Bécsi Lottóigazgatósághoz. Szombathely, 1827. október 4.

23 Tánczvigalom Rohonczon. = Hirnök, 1841. febr. 11. [4.] p.

24 Szerencse-jel Magyarországra nézve. = PH, 1847. febr. 28. 139. p.

E tudósításában Zanelli Ferenc lakó- és működési helyeként nem Szombathely, hanem nyilvánvaló tévedésből Nagyszombat szerepel.

25 Klauzál Imre és társai juh- és növény-tenyésztése Tarcsán Kőszeg mellet[t]. Hágó kosok, dáhliák (georginák), fuchsiák, verbénák, petuniák, phloxok és némelly egyéb évelök s' a' t. Schaf- und Pflanzen-Zuht der Emerich Klauzál & Co. zu Tatzmannsdorf nächst Güns. Sprung-Stöhre, Dahlien (Georginen), Fuchsien, Verbenen, Petunien, Phlox und einige sonstige Perennen u. s. w. [H. nélk.], 1845. 22 p.

26 Koseladás. = Budapesti Hiradó, 1847. febr. 12. 100. p., febr. 19. [1] 16. p.; Koseladás. = PH, 1847. febr. 11. 96. p., febr. 16. 108. p., febr. 18. 113. p.

27 A közönségesen ismert … . = PH, 1848. ápr. 14. 332. p., ápr. 18. 346. p., ápr. 26. 370. p., jún. 2. 508. p., jún. 9. 534. p., júl. 6. 626. p., aug. 13. 758. p., aug. 18. [774]. p., szept. 7. 842. p., szept. 20. 886. p., okt. 3. 930. p., okt. 24. 998. p.; Párisi dr. Buronnak … . = Figyelmező, 1849. dec. 19. 532. p., dec. 20. 536. p., dec. 21. 540. p.

28 MNL VaML Vas vármegye adószedőjének iratai. Országos összeírások. Az 1828. évi országos összeírás iratai. Szombathely és Szőkefölde rektifikált tabellája, 1832. (továbbiakban: Oö. 1828–1832.)

több is –, aki az üzletben dolgozott, és lehetséges, hogy más, szombathelyi illetőségű tanulók is a fűszerkereskedőnél lesték el a szakma alapjait. Csupán két olyan, Zanellinál dolgozó alkalmazottat találtunk kutatásaink során, akinek nevét is ismerjük: Pichler János rohonci illetőségű, 30 éves kereskedő 1813. július 28-án tett polgáresküt Szombathelyen, és amikor az 1812. november 9-én megtartott tanácsülésre benyújtotta ezirányú kérelmét, feljegyezték róla, hogy 2 évig Zanelli Ferenc legénye volt,[29] Spang Károly boltoslegény nevét pedig a városi tanács 1834. augusztus 23-án lezajlott üléséről készült jegyzőkönyv őrizte meg.[30]

Zanelli Ferenc és családja ingatlanvásárlásai és ingatlanügyletei

Zanelli amellett, hogy megszerzett nyereségéből folyamatosan működtette és fejlesztette kereskedését, egy 1826. november 25-én megtartott árverésen – nyilvánvalón vagyonát ily módon is növelendő és biztosítandó – nejével, Kanitsár Annával megvásárolta Neuhauser Antal molnár, városi polgár és felesége, Weinhoffer Anna Forró utcában álló házát (ma: Kossuth Lajos u. 29. sz.). A Zanelli házaspár a földszintes, kőből épült, fazsindellyel fedett házért és az ahhoz tartozó erdőrészért, valamint káposzta- és palántásföldért 5041 vft vételárat, továbbá 12 vft 30 krt valláspénzt, mindösszesen tehát 5053 vft 30 krt-t fizetett.[31] Valószínűleg Zanelli nem tervezte előre e házvárlást, hanem talán hirtelen elhatározással csapott le az árverés kínálta lehetőségre, mivel nem állt rendelkezésére elegendő mennyiségű, az üzletmenetből kivonható likvid tőke. Erre enged ugyanis következtetni, hogy az árverés másnapján a fizetésképtelenné vált nemes Győrfy György zárolt vagyonából 850 vft-ot vett fel 6%-os kamatra, amelyről természetesen adóslevelet állított ki. Ennek hátoldalára 1828. február 16-án ráírta, hogy a tőkéből 400 vft-ot és az összes kamatot lefizette, és így a törlesztendő összeg 450 vft-ra csökkent. Az adóslevél – nem tudjuk, hogyan, de végül – özv. Mittermayer Ferencnéhez (1787?–1858) került, akitől a városi tanács egy közelebbről meg nem nevezett képviselője elkérte, és az 1829. június 20-ra összehívott tanácsülés – miután kiderült, hogy a Zanelli által még ki nem egyenlített tőketartozás Benkő Rozália árvát illeti – jegyzőkönyvileg rögzítette, hogy a kereskedő köteles a hátralékos 450 vft-ot és annak 1828. február 16-tól esedékes 6%-os kamatát megfizetni, és meghagyta Schenk Ferencnek, a városi árvagyámnak – egykori elnevezés szerint: az árvák tutorának –, hogy a kamatokkal megnövelt tőkeösszeget szedje be Zanellitől.[32] A tanácsülést e határozata – amely emlékeztethette Zanellit a 2 1/2

29 MNL VaML Szvkt. Ktjkv., 1812–1813. 156. p., 1813–1814. 72–73. p.

30 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 281/1834–1835.

31 A házvásárlás és az árverés előzményeihez tartozik, hogy Ezek sorában a legkorábbi és talán legfontosabb esemény közvetlen előzménye az volt, hogy Neuhauser 1822 őszétől kezdve egyre több pénzügyi nehézséggel kényszerült szembenézni, mígnem fizetésképtelenné vált. Hosszas huzavona után végül nem maradt más lehetősége, mint hogy Szlávics József csizmadiától és nejétől, Stefanics Erzsébettől nem sokkal korábban, 1821. augusztus 4-én megvásárolt házát eladja. Ezért Neuhauser és felesége egy 1826. június 14-én Bécs város magisztrátusa előtt tett és írásba foglalt, németnyelvű nyilatkozattal lemondtak a házról, és egyben meghatalmazták Mittermayer Ferencet (1784?–1828), Szombathely város bíráját, hogy értékesítse az ingatlant. Erre a legcélszerűbb megoldásnak az tűnt, hogy a házat elárverezik. Végül több sikertelen árverés után az 1826. november 25-én megtartott licitáción tett legmagasabb összegű ajánlatával Zanelli megszerezte a házat. MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 194/1821–1822., 551/1826–1827., 579/1826–1827., 586/1826–1827.

32 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 208/1829–1830.

A Forró utcai Zanelli-ház Szombathely, Szentmárton és Óperint kataszteri térképének belterületi szelvényén, 1857. (MNL VaML Térképgyűjtemény. Kataszteri térképek)

évvel korábbi, talán már feledésbe is ment kölcsönfelvételére, illetőleg a még meglévő tartozására – nyomán a kereskedő gyorsan cselekedett, és a 4 nappal később, 1829. június 24-én megtartott tanácsülésen lefizette a 450 vtf összegű tőke- és 36 vft 25 kr-t kitevő kamattartozását.[33]

Ugyancsak a Forró utcai ház megvásárlásával lehetett összefüggésben, hogy Zanelli Ferenc a Neuhauser-féle ház árverésen történt megszerzése után csaknem 6 héttel, a városi tanács hozzájárulásával 2022 vft kölcsönt vett fel 6%-os kamatra Strauss József árváinak vagyonából, és erről 1827. január 4-én egy obligációs levelet írt alá, és adott át Petrédy Károly árvagyámnak.[34] Sajnos, nem találtunk adatot arra vonatkozóan, hogy Zanell e tartozását mikor törlesztette.

A Forró utcai házat Zanelliék valószínűleg befektetési célból és/vagy arra gondolva vásárolták, hogy valamelyik fiúgyermekük családalapítás után odaköltözik. Erre enged következtetni, hogy a Piactéren álló házukat teljes egészében a család használta, a Forró utcait viszont 1848-ig biztosan, de az is lehet, hogy később is árendába adták.[35]

Az 1827:7. tc. alapján Magyarország lebonyolított 1828. évi országos összeírás a kereskedőket vagyoni helyzetük alapján sorolta.[36] A konskripció Szombathelyen 1832-ben végrehajtott kiigazítása során a mezővárosban tőke alapú osztályozást alkalmazva 10 osztályt alakítottak ki. A szombathelyi kereskedők rangsorában a II. osztályba sorolt Győri Ferenc (1769–1844) borkereskedő és IV. osztályúnak minősített Grünwald

33 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 210/1829–1830.
34 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 663/1826–1827.

35 MNL VAML Szombathely város adópénztárának iratai. Adóösszeírások (továbbiakban: Aö.), 1827., 1828., 1829., 1830., 1831., 1832., 1833., 1834., 1836., 1837., 1838., 1839., 1840., 1841., 1842., 1846., 1848.

36 Az összeírást elrendelő törvénycikkelyt lásd Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1901. 437–439. p.

Az összeírás céljáról, végrehajtásáról, iratanyagáról, szerkezetéről és történeti-statisztikai értékeléséről tájékoztat *Bottló Béla:* Az 1828. évi országos összeírás. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1957. 242–272. p.; A szombathelyi kereskedők 1832-ben történt összeírásáról és osztályba sorolásáról bővebben lásd *Tilcsik György*: Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében. Szombathely, 2009. (továbbiakban: Tilcsik, 2009.) 117–120. p. (Archivum Comitatus Castriferrei; 3.)

Schay bor-, gabona- és gubacskereskedő után Zanelli Ferenc következett, aki 15.000 pft-ra becsült tőkéje alapján az V. osztályba került. Mint előbb már említettük, Zanelliék piactéri háza nyolc szobából, egy konyhából, egy kamrából, két pincéből és egy nagyobb raktárhelyiségből állt, és azt a család, továbbá három szolga és két szolgálóleány lakta, míg Forró utcai földszintes házuk három szobát, két konyhát, két kamrát és egy istállót fogalt magában, és azt évi 100 pft-ért, azaz 250 vft-ért árendálták. Ugyancsak az összeírásból tudjuk, hogy a kereskedő 1832-ben 1 1/2 pozsonyi mérő, azaz 3/4 magyar hold[37] szőlő tulajdonosának is mondhatta magát.[38] Nem sikerült megállapítanunk, hogy Zanelliék e szőlőt kitől és pontosan mikor vásárolták, de a városi adóösszeírásokból arra lehet következtetni, hogy azt 1820-ban vagy 1821-ben Candido Pétertől vehették meg.[39]

Itt mondjuk el, hogy Zanelli Ferenc és Kanitsár Anna 1834-ben 800 vft-ért és 7 vft 30 kr valláspénzért összesen 3/4 hold területet – amely részben szőlő, részben gyümölcsfákkal tarkított szántó és kaszáló volt – vásárolt a szombathelyi szőlőhegy Alsóhegy nevű részén néhai id. Pletnics János örököseitől. Az érinettek a szükséges felvallást a városi tanács 1834. április 30-án megtartott ülésén tették meg, 1834. május 4-én pedig megtörtént Zanelliék új szőlője „kimegyézése", azaz határainak pontos és írásban is rögzített kijelölése.[40]

Három szombathelyi polgár, Zanelli Ferenc, id. Zsoldos István (1759–1837) könyvkötő, akinek háza a kereskedőével szemben, a Piactér és Forgó utca vagy Belsikátor déli sarkán állt, valamint a Belsikátorban házat bíró Müller Ferenc cukrász egy datálatlan, közös levéllel fordultak Szombathely város tanácsa 1835. április 11-re összehívott üléséhez, és abban leírták, hogy a Piacteret és a Megyeháza előtti teret összekötő keskeny, de nagy forgalmat bonyolító Forgó utcában nem megoldott a csapadékvíz elvezetése, így az mindig sárban úszik, mégpedig azért, mert a házaknál lévő vizesgödrök gyorsan bekövetkező megtelése miatt a háztulajdonosok kénytelenek a kis utcára kivezetni az esővizet. Zanelli, Zsoldos és Müller azt javasolták, hogy készüljön a Forgó utca alatt egy csatorna, amely az esővizet a vármegye épületének csatornájába vezeti. A kérelmezők egyrészt mellékeltek egy, Vojta Donát (1797–1848) készítette tervrajzot, amely szerint a csatorna 55 öl hosszúságú és 2 1/2 hüvelyk[41] esésű lenne, másrészt a szükséges anyagok megvásárlására és a kivitelezési munkákra Zanelli és Zsoldos 100–100, Müller pedig 50 vft-ot ajánlott fel, és azt indítványozták, hogy a még szükséges további költségeket az érintett Forgó utcai háztulajdonosok viseljék, amely házanként legfeljebb 50 vft-ra rúgna.[42]

Ugyanerre a tanácsülésre Zanelli és Müller még egy további, szintén dátum nélküli kérvényt is beterjesztett, amelyben azt pa-

37 Pozsonyi mérő és hold: területmértékek. 1 magyar hold = 2 pozsonyi mérő = 1200 négyszögöl. 1 bécsi négyszögöl = 3,596652 m². 1 magyar hold = 4315,9824 m². 1 pozsonyi mérő = 2157,9912 m². *Bogdán István:* Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874. Bp., 1990. (továbbiakban: Bogdán, 1990.) 36., 37., 292–297., 320., 387–389., 389–392., 407–408., 578., 583–584., 585. p. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. 4. Levéltártan és történeti forrástudományok; 6.)

38 MNL VaML Oö. 1828–1832.

39 MNL VaML Aö., 1819., 1820., 1821.

40 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 48/1834–1835., 75/1834–1835., 390/1834–1835.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 166. nr. 14. Turkovics János városi aljegyző jelentése Szombathely város tanácsához. Szombathely, 1834. május 6.

41 Hüvelyk és öl: hosszmértékek. 1 bécsi öl = 6 bécsi láb = 72 hüvelyk. 1 bécsi öl = 1,89648 m, 1 bécsi láb = 31,608 cm, 1 bécsi hüvelyk = 2,634 cm. Bogdán, 1990. 35., 142–143., 149–150., 176–178., 568–569., 570. p.

42 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 749/1834–1835.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 167. nr. 5. Zanelli Ferenc, id. Zsoldos István és Müller Ferenc levele Szombathely város tanácsához. [Szombathely, é., h., n. nélk.]

naszolták, hogy az ő házaik közötti ház tulajdonosa, Wenczl Antal szappanfőző néhány évvel korábban udvarán egy nagyméretű emésztőgödröt ásatott, és ennek következtében mindkettőjüknek komoly kára keletkezett, mivel a gödörből szivárgó folyadék Zanelli kútját használhatatlanná tette, sőt az azt követően ásatott két újabb kútjának vizét is elszennyezte, Müller Ferenc pincéjébe pedig az emésztőgödör tartalma befolyik.[43] A városi tanács a két kérelemben érintett kérdések alapos kivizsgálására, miután azok összefüggésben álltak egymással, egy kéttagú bizottmányt – amelyben két belsőtanácsos, Szenczy Imre városi főügyész és Turkovics János (1791–1868) első aljegyző kapott helyet – küldött ki, és előírták, hogy annak eredményéről írásosban számoljon be.[44]

A kiküldött bizottmány Szombathely város 1835. április 24-én megtartott tisztújító közgyűlésére nyújtotta be jelentését, és ebben – támogatva a kérelmezők kezdeményezését – azt indítványozta, hogy a csatorna megépítéséhez szükséges mindösszesen 816 vft 45 kr felét város vállalja magára, az összeg másik feléből a Zanelli, Zsoldos és Müller által kilátásba helyezett 250 vft levonása után maradó 158 vft 22 1/2 kr-t pedig a Forgó utában lakó további öt háztulajdonos között osszák szét. A bizottmány ugyanakkor – miután a költségvetés nem tartalmazta 62 öl terméskő árát, valamint a csatorna kiásásának munkadíját – azt kezdeményezte, hogy utóbbi összegek kifizetésére a vármegyét kérjék fel. A közgyűlés teljes egészében elfogadta a bizottmány előterjesztését, és azt azzal egészítette csupán ki, hogy név szerint felsorolta azoknak a Forgó utcában háztulajdonosok nevét, akikre a fennemlített 158 vft 22 1/2 kr kifizetése hárult.[45]

Szombathely város nem igazán sietett Vas vármegye támogatását megszerezni, hiszen előbbi döntésének megszületését követően, csak 1841. november 13-án, tehát több, mint 6 1/2(!) esztendővel később kelt levele mellett küldte meg a városi közgyűlés előbbi határozatát, és e levélben azt kérte, hogy a vármegye a 62 öl terméskő és az árok kiásásának költségeit vállalja magára. A levelet és a benne megfogalmazott kérés Vas vármegye 1841. november 2-án megkezdődött közgyűlése tűzte napirendjére, és úgy határozott, hogy egy kéttagú, Szabó Miklós (1806–1848) táblabíróból és Radó Lajos (1804–1882) járási főszolgabíróból álló bizottmányra bízza a kérésben foglaltak megvizsgálását.[46]

A kiküldött és időközben Zuggó Ignác járási esküdttel háromtagúra bővült bizottmány állásfoglalását egy 1842. február 12-én kelt jelentésben Vas vármegye február 7-re összehívott közgyűlése elé terjesztette. Ebből kiderült, hogy a bizottmány tagjai találkoztak Szombathely város négytagú küldöttségével – amelyben Zanelli Ferenc is helyet kapott –, amelynek tagjai megemlítve a vármegye korábbi és Szombathely város csinosítását célzó intézkedéseit,

43 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 750/1834–1835.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 167. nr. 5. Zanelli Ferenc és Müller Ferenc levele Szombathely város tanácsához. [Szombathely, é., h., n. nélk.]

44 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 749/1834–1835., 750/1834–1835.

45 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 13/1835–1836.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 167. nr. 5. Szenczy Imre és Turkovics János jelentése Szombathely város tanácsához. Szombathely, 1835. április 24.

46 MNL VaML Vvkk. Kkjkv. 2456/1841.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 167. nr. 5. Szombathely város levele Vas vármegyéhez. Szombathely, 1841. november 13., Kivonat Szombathely város 1838. [helyesen: 1835.] április 24-én megtartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből. Megemlítendő, hogy a mezőváros levelének datálása valószínűleg téves, hiszen az dátuma szerint 1841. november 13-án kelt, ám az abban foglaltakat a vármegye 1841. november 2-ra összehívott és megkezdődött közgyűlése tárgyalta. Ugyanakkor biztosan tollhibával készült el a városi közgyűlés jegyzőkönyvének kivonata, mivel e közgyűlésre 1835. – és nem 1838. – április 24-én került sor.

egyrészt azzal indokolták kérésüket, hogy a csatorna megépítése jelentősen hozzájárulna a Forgó utca és környékének tisztaságához és a városlakók kényelméhez, másrészt felhívták a figyelmet arra, hogy a Belsikátor házainak egy része megsüllyedt, az azok udvariban lévő kutak pedig használhatatlanokká váltak. A bizottmány ezért azt indítványozta, hogy a közgyűlés teljesítse Szombathely város kérését. Vas vármegye 1842. február 7-én megkezdődött közgyűlése ennek nyomán megbízza a vármegye főmérnökét, Kovacsics Zsigmondot, hogy foglaljon állást a kérdésben.[47]

Kovacsics az 1843. május 1-jén megnyitott vármegyei közgyűlésre terjesztette be jelentését, amelyben azt indítványozta, hogy a vármegye oly módon vállalja magára a 62 öl kő beszerzésének árát, hogy a szükséges összeg felét a nemesi pénztárból, felét pedig a házipénztárból fedezzék.[48]

Sajnos, nem sikerült további adatokat találnunk arra, hogy az 1835-ben a Belsikátorban – többek között Zanelli Ferenc kezdeményezésére – létesíteni tervezett vízelvezető csatorna, amelyhez a vármegye végül 1843-ban megígérte hozzájárulását, megépült-e, és ha igen, pontosan mikor.

Ugyanakkor elfordult az is, hogy Zanelli Ferenc okozott komoly gondot a házában, pontosabban az épület alatt végeztetett munkálatokkal. Az 1838. július 7-én lezajlott város tanácsülésen özv. Pichler Andrásné Grim Katalin – Zanelliék északi szomszédja – szóbeli panaszt tett, miszerint annak nyomán, hogy a kereskedő a saját háza alá pincét ásatott, az ő annak tőszomszédságában álló házában nagy repedések keletkeztek. A kirendelt kéttagú bizottmány tagjai helyszíni szemlét tartottak, majd szóban úgy nyilatkoztak, hogy Pichlerné háza ledőléssel fenyeget, ezért onnan ki kell költöznie. Zanellit a városi tanács felszólította, hogy a bizottmány írásos jelentésének megérkezéséig is egyrészt Pichlerné keletkezett veszteségeit térítse meg, másrészt gondoskodjon arról, hogy az asszony további károkat ne szenvedjen.[49] Miután városi közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyvekben nincs nyoma az ügy folytatódásának, feltételezhetjük, hogy a Zanelli és szomszédja a kérdést békés úton rendezni tudta.

Szombathely mezőváros fennmaradt iratai között csupán egytelen olyan található, amely arról tudósít, hogy 1845-ben Forró utcai házában Zanelli közelebbről egy sajnos pontosan meg nem nevezett, feltehetőleg bővítéssel egybekapcsolt átalakítási munkát kívánt végrehajtatni. A kereskedő az 1845. május 8-án megtartott tanácsülésre egyrészt benyújtotta a „*... házában általa emelni szándékolt épület ...*"[50] tervrajzát, másrészt panaszt tett amiatt, hogy itteni keleti szomszédja, Sipőtz Pál szakács az ő háza mellett folyatja el vizét, ami számára komoly gondokat okoz. A tanácsülés egy háromtagú bizottmányt küldött ki a panasz kivizsgálására,[51] ám sajnos, a benyújtott tervrajz nem maradt fenn a város közgyűlési és tanácsülési iratai között, így a tervezett építkezésről nincs közelebbi információnk, és nem találtunk adatot a bizottmány munkálkodásáról sem.

47 MNL VaML Vvkk. Kkjkv. 278/1842.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 167. nr. 5. A Szabó Miklós, Radó Lajos és Zuggó Ignác jelentése Vas vármegye közgyűlésének. Szombathely, 1842. február 12. Minden bizonnyal ez esetben sem pontos a bizottmány véleményét tartalmazó jelentés dátuma, miután az 1842. február 12-én kelt, és azt az 1842. február 7-én megkezdődött vármegyei közgyűlés tárgyalta meg. Nem valószínű ugyanis, hogy a vármegyei közgyűlése 6 napon át tartott volna.

48 VaML Vvkk. Kkjkv. 1073/1843.; MNL VaML Vvkk. Kkir. 1073/1843.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 167. nr. 5. Kivonat Vas vármegye 1843. május 1-jén megtartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből.

49 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 178/1838–1839.

50 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 66/1845–1846.

51 Uo.

Érdekességként mondjuk el, hogy vélhetőleg Zanelli Ferenc Forró utca házánál ekkor történt építkezésekor került elő az a feliratos római tégla, amelyet azután Varsányi János mérnök megvett az építőmestertől.[52] Itt említjük meg, hogy Zanelli 1843 októberében nem tudjuk mikor, hol és milyen körülmények között megtalált római köveket kínált eladásra Turkovics János Szombathely bírájának, aki azokat a város részére meg is vásárolta tőle, majd minderről a tanácsot annak 1843. október 7-én megtartott ülésén tájékoztatta. E tanácsülés helybenhagyta a bíró eljárását, és elrendelte, hogy a 40 vftot kitevő vételi összeget a város házipénztárából fizessék ki.[53]

Zanelli Ferenc Szombathely mezőváros adófizetőinek „rangsorában"

A 19. század első felében élt szombathelyi adófizetők és családjuk vagyoni helyzetének – ha nem is teljesen precíz és pontos, de legalább viszonylagos – érzékeltetéséhez, továbbá az abban bekövetkezett változások időpontjának és mértékének meghatározásához jól felhasználhatók a mezőváros egykorú, éves adókivetési jegyzékei. Ezek adataiból egy egyszerű módszer alkalmazásával egy olyan, „mesterséges" forrásanyagot hoztunk létre, amely bizonyos hasonlóságokat mutat a dualizmuskori virilisjegyzékekkel.[54]

E 19. század első feléből származó adatsorok felhasználásával állítottuk össze az alábbi táblázatot és az annak adataiból készült grafikont, amelyek azt mutatják, hogy az 1807. adóévtől kezdődően az 1848. adóévig a kivetett hadi- és háziadó alapján Zanelli Ferenc az egyes adóévekben az adófizetők rangsorában hányadik helyre került.

A táblázat és a grafikon adatai alapján elmondható, Zenelli Ferenc az 1807 és 1848 közötti időszakban évente a szombathelyi adófizetők rangsorában átlagoson – parányi felfelé kerekítéssel – a 14. helyet szerezte meg, ami pedig azt igazolja, hogy fűszerkereskedő attól kezdődően, hogy feleségével a 19. század első évtizedének közepén Vas vármegye székhelyének piacterén házat vásárolt, több mint 4 évtizeden keresztül nem csupán tehetős kereskedőnek számított, hanem mindvégig a mezőváros gazdasági elitjének tagja tudott maradni, miközben a házaspár nyolc gyermeket – öt leányt és három fiút – nevelt fel.

Zanelli Ferenc egyike volt annak, a 24 szombathelyi boltos kereskedőnek, akik 1836. február 24-én kelt és a mezőváros tanácsához intézett beadványukban egyrészt engedélyt kértek egy kereskedőtársaság

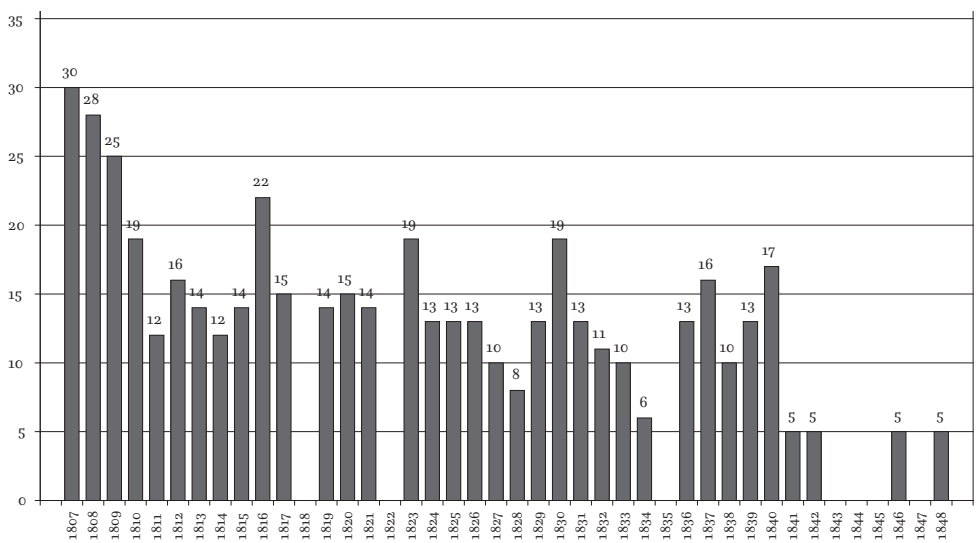
52 *Varsányi János:* A szombathelyi határban 1836–1845-ig kiásott régiségek topographikus leirása. = Archeológia Értesítő, 1871. 9. sz. 217. p.

53 MNL VaML Szvkt Ktjkv. 414/1843–1844.

54 E módszer lényege, hogy hogy az adókivetési jegyzékekben megtalálható valamennyi adatot MS Excell számítógépes programban rögzítettük, majd az egyes személyeket a rájuk kivetett hadi- és háziadó – amely a mai fogalmaink szerint nem jövedelem, és nem is ingatlanadó, hanem kiegészülve néhány más elemmel, a kettő érdekes kombináció volt – együttes összegének nagysága szerint csökkentő sorrendbe állítottuk, így e lista élére az adott adóévben – amely előző esztendő november 1-jétől a tárgyév október 31-éig tartott – legtöbb adót fizető személy került, míg többiek adójuk összege alapján következnek a sorban. A Szombathely városi adójegyzékek keletkezéséről, adatairól, továbbá azok gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokhoz való felhasználásukról bővebben lásd *Tilcsik György:* Szombathely mezőváros reformkori adójegyzékének néhány tanulsága. In: Előadások Vas megye történetéről. 6. Szerk. Mayer László, Tilcsik György. Szombathely, 231–256. p. (Archivum Comitatus Castriferrei 7.) Javított és kiegészített változata: *Uő:* Adózási viszonyok Szombathelyen a feudalizmus bomlásának végső szakaszában. Szempontok egy mezőváros 1799 és 1848 közötti adójegyzékeinek vizsgálatához. Szombathely, 2017. 28 lev. (Az EMMI 11462–4/2016/FEKUT számú BGE Kiválósági Támogatás projektje „BGE GKZ Mikro- és makrogazdasági folyamatok múltban és jelenben" kutatási programja keretében végzett kutatás kézirata.) Lásd https://adoc.pub/haztartasokrol-tmeges-adatotszolgaltato-forrasa-a-magyar-tr.html (Megtekintve: 2022. január 31.)

adóév	helyezés	adóév	helyezés	adóév	helyezés	adóév	helyezés
1807	30.	**1818**	*	**1829**	17. – 13.	**1840**	21. – 17.
1808	28.	**1819**	14.	**1830**	19. – 19.	**1841**	5. – 5.
1809	25.	**1820**	15.	**1831**	16. – 13.	**1842**	7. – 5.
1810	19.	**1821**	14.	**1832**	14. – 11.	**1843**	*
1811	12.	**1822**	*	**1833**	14. – 10.	**1844**	*
1812	16.	**1823**	19.	**1834**	7. – 6.	**1845**	*
1813	14.	**1824**	13.	**1835**	*	**1846**	6. – 5.
1814	12.	**1825**	13.	**1836**	13. – 13.	**1847**	*
1815	14.	**1826**	13.	**1837**	16. – 16.	**1848**	7. – 5.
1816	22.	**1827**	13. – 10.	**1838**	10. – 10.		
1817	15.	**1828**	10. – 8.	**1839**	13. – 13.		

* Ezekben az adóévekben készített adókivetési lajstromok nem maradtak fenn.
Az 1827. adóévtől a helyezés rovatban két számadat szerepel. Ezek közül az első a Zanelli család Piactéren álló háza, az abban lakó személyek száma, a kereskedés minősítése, a tulajdonukban lévő szőlő stb. alapján kivetett adó szerinti helyezést, a második pedig ennek a Forró utcai házra kivetett adóval megnövelt adóösszeg alapján elért helyezését mutatja.

Zanelli Ferenc helyezései a szombathelyi adófizetők rangsorában az évente kivetett adósszeg nagysága szerint, 1807–1848[55]

55 MNL VaML Aö. 1807., 1808., 1809., 1810., 1811., 1812., 1813., 1814., 1815., 1816., 1817., 1819., 1820., 1821., 1823., 1824., 1825., 1826., 1827., 1828., 1829., 1830., 1831., 1832., 1833., 1834., 1836., 1837., 1838., 1839., 1840., 1841., 1842., 1846., 1848.

megalapításához, másrészt kérelmezték, hogy a tanács járjon közbe annak érdekében, hogy az általuk kidolgozott és formába öntött, a levél mellett beterjesztett, a tervezett társaság működését szabályozó, 22 pontból álló rendszabályt a Magyar Királyi Helytartótanács fogadja el. A szombathelyi kereskedők indítványukat – amelyet illetően a Helytartótanács kikérte a mezőváros földesura, a Szombathelyi Püspökség állásfoglalását is – nem kis huzavona után, ugyanakkor elegendő hely hiányában itt nem részletezhető körülmények és okok miatt végül 1837 júniusában visszavonták, így Zanelli Ferenc és kereskedőtársai e közös kezdeményezése sikertelenül végződött.[56]

Zanelli Ferenc konfliktusai és vitái magánszemélyekkel, illetőleg közhivatalokkal

Természetesnek mondható, hogy több évtizedes tényked ése alatt foglalkozásából, illetőleg az annak folytatásához szükséges áru- és pénzforgalom gyakorlatából, továbbá kiterjedt beszállítói és vevőköréből adódóan Zanelli Ferenc több alkalommal is kisebb–nagyobb elszámolási és tartozási viták szereplője lett. E konfliktusok ismertetése során azok közül alapvetően terjedelmi okokból eltekintünk az apró személyes, főként adósági viták akár csak említésétől is, és elsősorban, de persze nem kizárólag azokat tárgyaljuk röviden, amelyek adatokkal szolgálnak Zanelli kereskedői tevékenységének és kapcsolatainak pontosabb megismeréséhez.

Szombathely város tanácsa 1817. február 1-jén lezajlott ülésén Godolla Ferenc helybeli kereskedő amiatt tett panaszt, hogy egy számára Triesztből (ma: Trieste, Olaszország) küldött, közelebbről meg nem adott összetételű áruszállítmányát Zanelli Ferenc önkényesen lefoglalta. Azt követően, hogy Godolla levelekkel tudta bizonyítani, hogy az árukat neki szánták, a tanács felszólította Zanellit, hogy a küldeményt a mellékelt számla szerint adja át Godollának, és az azokban időközben esetleg keletkezett károkat, illetőleg azokkal összefüggésben felmerült költségeket fizesse meg.[57] Az ügy azonban nem látszott és nem is bizonyult egyértelműnek, amelynek során Zanelli is igyekezett – mégpedig sikerrel – érvényesíteni érdekeit. A szállítmányt előbb ugyan törvényszéki zár alá helyezték, de a mezőváros tanácsa február 8-án megtartott ülése az árukat a Szombathelyre küldő és Triesztben élő személytől érkezett levél, valamint Szabó Ignác (1770–1828), Vas vármegye alispánja írásos rendelkezése nyomán – e zárlatot feloldotta, és a portékákat Zanellinek átadni rendelte.[58] Sajnos, a vitáról többet nem sikerült kideríteni, és így arra sem találtunk adatot, hogy a vármegye alispánja miért avatkozott be az ügybe, éspedig Zanelli oldalán.

Alig 1 esztendővel később egy megszólalásig hasonló vita szereplője lett Zanelli, ám ezúttal ő kereste igazát a városi tanács előtt. Az 1818. február 18-ai tanácsülésen ugyanis bejelentette, hogy Góri István kereskedő – aki az 1817-ben pusztított tűzvész előtt szintén bolttal rendelkezett Szombathely piacterén – egy Pettauból (ma: Ptuj, Szlovénia) küldött és Zanellinek címzett, ugyancsak nem közölt tartalmú áruszállítmányt egy szintúgy Pettauból érkezett levélre

56 A Szombathelyi Kereskedőtársaság megalapítására 1834-ben tett eredménytelen kezdeményezésről bővebben lásd *Tilcsik György*: Ein Versuch zur Gründung einer Handelsgesellschaft in Steinamanger/Szombathely um Mitte der 1830-er Jahre. In: Bibliothekar und Forscher. Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch–westungarischen Raumes. Festschrift für Norbert Frank zum 60. Geburtstag. Red. Felix Tobler. Eisenstadt, 2003. 337–358. p. (Burgenländische Forschungen. Sonderband; 25.); Tilcsik, 2009. 125–130. p.

57 MNL VaML Szvkt. Ktjkv., 1816–1817. 230–231. p.

58 MNL VaML Szvkt. Ktjkv., 1816–1817. 235. p.

hivatkozva – magához vett, ám annak árát nem fizette ki. A tanácsülés – miután Góri hajlandónak mutatkozott a fizetésre, és Zanelli sem ragaszkodott a portékákhoz – úgy döntött, hogy Góri megtarthatja azokat.[59] Közbevetőleg mondjuk el, hogy nem ez volt az első és egyetlen összeütközés Góri és Zanelli között, miután 1815 februárjában előbbi egy durva és közönséges hangvételű levelet intézett utóbbihoz. Zanelli természetesen panaszt tett, amelynek nyomán a városi tanács 1815. február 22-én lezajlott ülése Górit súlyos megrovásban részesítette és nyilvános bocsánatkérésére kötelezte.[60]

Grünwald Mihály zalalövői zsidó kereskedő tartozása fejében előbb 1817. január 8-án 432 vft 11 kr-ról, majd 1817. március 12-én 479 vft 42 kr-ról, mindkét esetben 3 hónapi határidőre szóló adóslevelet írt alá és adott át Zanelli Ferencnek, ám miután a teljes tartozását képező 911 vft 53 kr-ból csak 162 vft 25 kr-t fizetett vissza, a szombathelyi fűszerkereskedő a fennmaradó 749 vft 28 kr miatt 1821. augusztus 22-én pert indított ellene Zalaegerszegen, Zala vármegye főszolgabírája, Nagy Antal előtt. Az 1822. február 8-án megszületett ítélet elmarasztalta Grünwaldot és végrehajtást rendelt el ellene. Erre 1822. július 29-én került sor, és ekkorra Grünwald összes tartozása mindösszesen 1256 vft 28 kr-ra növekedett, mivel a Zanellinek járó 749 vft 28 kr-hoz 225 vft kamat, 146 vft 30 kr per- és 135 vft 30 kr végrehajtási költség is társult. A végrehajtás eredménytelenül végződött, mivel Nagy Antal járási főszolgabíró és Steffanits Ignác járási esküdt Grünwald Mihály zalalövői lakásán még 100 vft-ot sem érő bútorokat regisztrált csupán.[61]

Bár nem mondható igazán komolynak, ám a szembenálló fél személye miatt mégis említést érdemel az az összeütközés, ami miatt Zanelli az 1819. január 23-án megtartott szombathelyi tanácsüléshez fordult írásos panaszával. Ebben azt sérelmezte, hogy Pichler János – aki, mint fentebb említettük, közel 10 évvel korábban 2 esztendeig nála kereskedőlegényként dolgozott – mások előtt megszégyenítette és becsületében megsértette őt. A tanácsülés – miután mindkettőjüket meghallgatta – azt javasolta a két kereskedőnek, hogy peres úton tisztázzák nézeteltérésüket.[62] Nem találtunk adatot arra, hogy az ügynek folytatása lett volna.

A Zanelli Ferencet érintő viták egy része arról tanúskodik, hogy a fűszerkereskedő – amennyiben lehetősége adódott rá – olykor–olykor megkísérelte, hogy „megkerülve" a harmincadhivatalokat, vámfizetés nélkül hozzon vagy hozasson be külföldről árukat Magyarországra.

Az érintett iratok egy részének megsemmisülése miatt nem ismerjük pontosabban a Pettaui Főharmincadhivatal 1827. október 17-én Szombathely város tanácsához küldött levelének tartalmát, amelyben a trieszti Deinler Kereskedőház számlája alapján Zanelli Ferenchez intézett néhány kérdést. A levelet az 1827. október 27-én megtartott tanácsülésen – Zanelli jelenlétében – felolvasták, majd átadták azt a kereskedőnek válaszadás céljából,[63] aki minden bizonnyal eleget is tett a felszólításnak, ám ez az irat sem maradt fenn.

Hasonló volt a helyzet a Zala vármegyei Nedelicben (ma: Nedelišće, Horvátország) működött harmincadhivatal Szombathely város tanácsához küldött, Zanelli Ferenccel kapcsolatos levelével, amelyet az 1832. szeptember 29-én megtartott tanácsülésén olvastak fel, majd átadtak a fűszerkereskedőnek.[64] Sajnos, sem a harmincadhivatal levele,

59 MNL VaML Szvkt. Ktjkv., 1818–1819. 39. p.
60 MNL VaML Szvkt. Ktjkv., 1814–1816. 160. p.
61 MNL Zala Megyei Levéltára. Alispánok és szolgabírák előtti perek. Nagy Antal előtti perek. fasc. 4. nr. 72. Zanelli Ferenc adóssági pere Grünwald Mihály ellen.
62 MNL VaML Szvkt. Ktjkv., 1818–1819. 324. p.
63 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 429/1827–1828.
64 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 325/1832–1833.

sem Zanelli válasza nem található meg a városi közgyűlés és tanács iratai között.

1833. április 17-én a Varasdi (ma: Varaždin, Horvátország) Harmincadhivatal levéllel fordult Szombathely mezőváros tanácsához, amelyben közölte, hogy a Zanelli Ferrenc szombathelyi kereskedő 1832 júniusában 6 lat,[65] majd szeptemberben további 9 lat, Trieszten és Laibachon (ma: Ljubljana, Szlovénia) át érkezett, lepecsételt csomagban lévő kávét a harmincadhivatal előzetes vámkezelése nélkül vett át. A harmincadhivatal ezért kérte a város tanácsát, hogy Zanellitől szerezzen be írásos nyilatkozatot, és azt a kereskedőnél lévő vámjeggyel – azaz, a vám összegének lefizetéséről a vámhivataltól kapott igazolással – együtt küldje meg Varasdra.[66] A levelet a tanács 1833. április 27-re összehívott ülésén tárgyalták meg, és azt nyilatkozattételre kiadták Zanellinek.[67] A kereskedő nem nagyon törte magát, és csak 1833. május 8-án foglalta írásba válaszát. Ebben úgy nyilatkozott, hogy emlékezete szerint az előző év júniusában és szeptemberében kapott néhány csomag kávémintát, ám e csomagok hivatalos ólompecsét és vámjegy nélkül, postakocsin érkeztek, és mint minták, értéknélküliek voltak, amelyekben lévő kávé súlyát nem mérte meg és azt nem is vételezte be, majd hozzátette, hogy nem adott senkinek se megbízást, hogy neki ilyen mintát – amely 10–12 kávéfajtát tartalmazott – küldjön, és azért vette azokat át, mert nem akarta, hogy annak megtagadása miatt üzleti partnerének dupla szállítási költségei legyenek. Zanelli e nyilatkozatát Szombathely város tanácsa 1833. május 15-én kelt levele mellett küldte meg a Varasdi Harmincadhivatalnak,[68] amely – miután az ügynek nem lett folytatása – valószínűleg elfogadta Zanelli Ferenc okfejtését.

A déli, délnyugati irányú kereskedelmi összeköttetéseit igazoló, fentebbi esetek mellett az alábbi arról árulkodik, hogy Zanellit – a már korábban említett puskaporvásárlás mellett – a stájer tartományi székhelyhez más üzleti kapcsolatok is fűzték.

Czarich Mátyás, a szenteleki (ma: Stegersbach, Ausztria) harmincados 1843. március 6-án hivatalos levelet küldött Szombathely város tanácsához, amelyben arról tájékoztatta a testületet, hogy miután Zanelli Ferenc kereskedő egy – négy helyen, ólommal lepecsételt – hordó finomított cukrot vitt el a Grazi Cukorfinomítóból, ám sem a Szenteleki, sem pedig a Kőszegi járás valamely más harmincadhivatalánál nem történt meg e cukor vámkezelése és az ólompecsétek eltávolítása, ezért Zanellit ki kell hallgatnia és erről egy jegyzőkönyvet kell felvennie. Czarich közölte továbbá, hogy e kihallgatásra 1843. március 8-án kerül sor, és kérte a tanácsot, biztosítsa, hogy egy városi tisztviselő jelen legyen azon. A város Irlinger Károly aljegyzőt delegálta Zanelli kihallgatásra, és az – amint azt beérkezett levél külzetén Irlinger feljegyzése megőrizte – a tervezett időpontban megtörtént, amelyet követően az arról felvett jegyzőkönyvet a harmicados magával vitte Szentelekre.[69] Miután e jegyzőkönyvnek nincs nyoma a mezőváros iratai között, valószínűsíthető, hogy abból csupán egyetlen példány készült.

Az ügy azonban ezzel nem zárult le, és 1844. augusztus 30-án a Kőszegi Harmin-

65 Súlymérték. 1 bécsi font = 32 bécsi lat. 1 bécsi font = 0,56006 kg. 1 bécsi lat = 1,75018 dkg. Bogdán, 1991. 49., 51., 443–444., 451–452., 455., 623., 624. p.

66 MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 165. nr. 2. A Varasdi Harmincadhivatal levele Szombathely város tanácsához. Varasd, 1833. április 16.

67 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 29/1833–1834.

68 MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 165. nr. 2. Zanelli Ferenc nyilatkozata a Varasdi Harmincadhivatal levelére. Szombathely, 1833. május 8., Szombathely város tanácsának levele a Varasdi Harmincadhivatalhoz. Szombathely, 1833. május 15.

69 MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 174. nr. 261. A Szenteleki Harmincadhivatal levele Szombathely város tanácsához. Szentelek, 1843. március 6.

cadhivatal nevében, annak felügyelője, Kemmer András intézett levelet a mezőváros tanácsához, amelyben közölte, hogy a Zanelli Ferenc által Grazból elszállított és egyetlen magyarországi harmincadhivatalnál sem vámoltatott cukor ügyében végrehajtott vizsgálat miatt a Magyar Királyi Udvari Kamara 1843. április 12-én és december 6-án meghozott döntései 25 pft 6 kr vizsgálati díjat vetettek ki a kereskedőre, és ennek kiegyenlítésére őt a Szenteleki Harmincadhivatal két alkalommal is felszólította. Miután Zanelli nem volt hajlandó fizetni, a Magyar Királyi Udvari Kamara 1844. július 10-én kelt rendeletével utasította a Kőszegi Harmincadhivatalt, hogy lépjen kapcsolatba Szombathely mezőváros tanácsával a Zanellire kirótt vizsgálati díj beszedése érdekében. Mindezek előrebocsátása után a harmincadhivatal – hivatkozva a kamarai határozatra – felkérte a mezőváros tanácsát, hogy szedje be a kereskedőtől a 25 pft 6 kr-t, és a pénzt küldje el Kőszegre.[70]

E levelet Szombathely város tanácsa 1844. szeptember 7-én megtartott ülése tűzte napirendjére. Miután azt felolvasták, a jelenlévő Zanelli Ferenc kijelentette, hogy meglátása szerint a vele kapcsolatosan lefolytatott vizsgálat szükségtelen volt, ezért nem hajlandó megfizetni a rá kirótt költségeket, majd öntudatosan azt is hozzáfűzte, hogy behajtást csakis bírói ítélet alapján lehet eszközölni. A városi tanács a kereskedő érvelését akceptáló álláspontjáról 1844. szeptember 21-én kelt levelével tájékoztatta a Kőszegi Harmincadhivatalt.[71]

A Nedelici Harmincadhivatal 1846. február 17-én levelet intézett Szombathely város tanácsához, amelyben azt közölte, hogy egy Pettauban, 1846. január 15-én kelt kiviteli fizetési jegyzék szerint Zanelli Ferenc egy Baumgartner vezetéknevű, pettaui kereskedőtől[72] 116 fontnyi csemegeárút vásárolt, ám azt úgy vitte át a határon, hogy a vámot a Nedelici Harmincadhivatalnál nem fizette meg. A hivatal ezért azt kérte a tanácstól, hogy a kereskedőt e mulasztásáról hallgassák ki, és vallomását a mellékelten küldött, nyomtatott, kéthasábos jegyzőkönyvben pontról pontra rögzítsék, majd pedig a Zanelli kézjegyével ellátott és azt követően pedig hitelesített jegyzőkönyvet a Pettauban kapott és a kereskedőnél lévő kiviteli fizetési jegyzékkel együtt mielőbb küldje el Nedelicbe. E levél 1846. február 19-én érkezett meg Vas vármegye székhelyére, ahol a mezőváros tanácsa február 21-ére összehívott ülésén Horváth Boldizsárt (1822–1898), a város főjegyzőjét és levéltárosát, a későbbi igazságügyminisztert bíztak meg, hogy Zanelli mondandóját írásban rögzítse.[73] A jegyzőkönyvről nem készült másolat, így annak kérdőpontjait és Zanelli azokra adott válaszait nem ismerjük, de az biztos, hogy Horváth Boldizsár körültekintően járt el, hiszen még az ügyben érintett kocsist is kihallgatta.[74]

70 MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 176. nr. 71. A Kőszegi Harmincadhivatal levele Szombathely város tanácsához. Kőszeg, 1844. augusztus 30.

71 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 381/1844–1845.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 176. nr. 71. Szombathely város tanácsának levele a Kőszegi Harmincadhivatalhoz. Szombathely, 1844. szeptember 21.

72 E személy minden bizonnyal Karl Baumgartner lehetett, aki a vaskereskedés mellett Itália és Trieszt, valamint Magyarország közötti, mindkét irányú szállítmányozással és bizományi ügyletekkel foglalkozott. Provinzial Handbuch des Laibacher Gouvernement-Gebietes im Königreiche Illyrien für das Jahr 1847. Laibach, 1847. 364., 365. p.; Allgemeiner Handels-, Gewerbs-und Fabriks-Almanach für den österreichischen Kaiserstaat. Jahrgang 1848. [1. Theil] Verf., hrsg. Franz B. Fray. Wien, 1848. 740. p.; Handels- und Gewerbe-Adressenbuch der österreichsichen Monarchie, enthaltend die Adressen von Wien mit seiner nächsten Umgebung und von den wichtigsten Provinzstädten. Fünfter Jahrgang 1848. Wien, 1848. 1069. p.

73 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 940/1845–1846.; MNL VaML Szvkt. Ktir. fasc. 177. nr. 394. A Nedelici Harmincadhivatal levele Szombathely mezőváros tanácsához. Nedelic, 1846. február 17.

74 MNL VaML Szvkt. Ktjkv. 983/1845–1846.

Nagy Zoltán

Az őrségi fazekasság díszítményeinek változásai

Évszámos, névfeliratos borverő korsók formai jegyei, díszítőelemeinek rendszere 1831–1934 között

A Velemér-völgyi fazekasságként ismert, archaikus vonásokkal bíró edényeket készítő nyugat-dunántúli fazekas falvak – Szentgyörgyvölgy, Szécsiszentlászló (ma: Motvarjevci, Szlovénia), Nemesnép, Velemér, Gödörháza, Magyarszombatfa, Kisszerdahely (ma: Središče, Szlovénia), Kerca (ma: Kercaszomor) – rangos készítményei a különleges alkalmakra: lakodalomra, paszitára, disznótorra megrendelésre, vagy barátságból készült boroskancsók, amit e vidéken közönségesen *boroskorsunak*,[1] *borhordó korsónak*, régiesen *borverő korsunak*[2] ismertek. Utóbbi neve a boroshordó csapra veréséből ered. A háznál összegyűlt lakodalmi sereg kiszolgálására sűrűn kellett nagyobb mennyiségű bort a hűs pincéből *behordani,* így az ott álló akós hordókba csapot vertek, ez alá tartották a méretes, a csap illeszkedéséhez félkörben kivágott félfedeles díszes edényt, ami így a *gyürö alláig*[3] telve jutott el a mulatozók asztaláig, hogy ott kisebb asztali *csapos korsókba,*[4] vagy üvegekbe töltve ki lehessen azt porciózni. A boroskorsó az együvé tartozás, a közös ünnepi lakomák, az *úrasztali korsók* egyházi szertartások[5] fontos kelléke hajdanán, akárcsak a *hegybírói* tekintélyt emelő, szőlősgazdáktól must gyűjtésére szolgáló *boroskorsó,*[6] vagy

1 *Czúgh Dezső:* Fazekasműhelyektől a Magyarszombatfai Kerámiagyárig. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 1959. 2. köt. (továbbiakban Czúgh, 1959.) 28. p. Szójegyzékben boroskorsu: 4–5 l-estől 10–15 l-esig készült borosedény, amely inkább nagyobb vendégségek alkalmával a kisebb korsók töltögetésére szolgált.

2 E megnevezést Kresz Mária jegyezte fel 1971-ben gödörházi gyűjtése kapcsán. Néprajzi Múzeum, Budapest (továbbiakban: NM) 71.68.31 Szakál Sándor (1888) boroskorsójának leíró kartonja.

3 Czúgh, 1959. 28. p. Szójegyzékben: *gyürö alláig*, nem egészen tele; *gyürö*: az edény szája részén visszagyűrt peremrész.

4 Czúgh, 1959. 28. p. Szójegyzékben csuposkorsu: kb. 1–1,5 l-es boroskorsó.

5 *Nagy Zoltán:* Az Őrség fazekassága három nemzedék távlatából. Gerencsér–fazekascéhek; évszámos, feliratos boroskorsók, régies díszítmények. = VSZ, 2020. 3. sz. (továbbiakban: Nagy, 2020.) 351. p. 2. sz. táblázatban: 1865-ben a Szentgyörgyvölgyi Református Egyház leltárában *„két zöld mázas korsó, egyik 8 és fél itzés (6,72 l), a másik 8 itzés (7,14 l), amelyekben a gyónás alkalmával bort szoktak hordani.*"

6 A Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg (továbbiakban: GM) NPR 1952.23.1. leltári szám alatt található nagyméretű 45,5 cm magas, 16 cm-es száj, 18 cm-es talpátmérőjű, zöld mázas, összenyomott szájú, bordázott szalag szájperemű, nyakán pálcadíszes, csiga alakban felkunkorodó ékelt fülű „hegybíró-korsó"-ján *„Tsinyaltotot 1794dik Esztendőben 17 november nagy kutasi helyiségben Takáts Görg öreg biro altal. Aki est eltöri büntetése lészen Egy forint. Vas Vari Gerentser Molnár Janos Tsinyálto"* karcolt felirat, plasztikus vágott szívkeretben ekevas és csoroszlya, egyik oldalán korsóból kihajló két stilizált tulipán, másik oldalán sokszirmú virágcsokor látható. Ebbe a korsóba gyűjtötte össze a hegybíró az elöljáróságnak járó mustot a terminusra, amely Szent Imre napján – november 5-én – történt. A korsót a szőlősgazdák összejövetelein, ünnepségein használták: a hordó csapja alá tartották, majd körbejáratva ebből fogyasztották a bort.

A Veszprém megyei Óbudavár hegyközség bírója Bertalan Krisztián megrendelésére 1863-ból származó R F monogramos zöld mázas, széles szalagperemű, alul–felül csigába tekeredő gyúrt fülű boroskorsó 40 cm magassággal bírt. NM 69.153.7.

A hasán lévő karcolt felirat szerint Zalalövőn Lakatos Mihály fazekasmester készítette Devecz Gábor *hegymester* megrendelésére 1864. október 28-án a Kishegyi helység 34 cm magas 16,6 cm száj-, 15,2 cm talpátmérőjű zöld mázas korsóját, amelyhez *„Vi-*

a gazdagon díszített *céhkorsó,*[7] az elmúlt évszázadok céhmestert választó, legényavató, áldomásra szolgáló évnegyedes gyűlések ünnepi edénye. Méltóságot sugárzott a rajta csillogó drága zöld máz, agyagba karcolt, vagy plasztikus rátett díszei, gyúrt fülén, *kengyelén* pedig – de másutt is – a cifra *gombdíszek* sora. Babérkoszorúval övezve, vagy szívkeretbe foglalva kiemelt helyet kaptak a rituális edényen a céh jelvényei, az alapítás évszáma, a készíttetők – gyakran a készítő fazekas – nevének felsorolása mellett református vidéken talpas kehely, katolikusoknál a megfeszített Krisztus, szentek alakjai is szerepelnek.

Célul tűztük ki, hogy az országos, regionális és városi múzeumokból[8] összegyűjtött – vizsgált területünkre vonatkozó – 34, évszámmal és ezen belül 18 névfelirattal ellátott ünnepi rendeltetésű boroskorsó hét

vát éljenek a kishegyi hegybirtokosok." szépen kalligrafált felirat is tartozott. GM NPR 1952. 17.1. Németfaluban gyűjtötték 1952-ben, ekkor már az edény drótozott, szája nyak feletti része teljesen hiányzott. Az íráson kívül egyedüli ékessége a nyakon látható pálcadísz, *domború mazzag,* hasa alatt két fakéssel karcolt horony között *zsinórdísz* található. *Kós Károly*: Züricvölgyi gerencsérség. = Dunántúli Szemle, 1944. (továbbiakban: Kós, 1944.) 5–6. sz. 212. p. „*A fazekas díszítés legigazibb fajtája a korongolás közben fakéssel szerzett domború mazzag, az edény hasa és nyaka közötti részen fakés hegyével karcolt hullámvonal, melyet zsinyórnak neveznek.*"

7 Egy Kustánszegen gyűjtött, nyakán domború 1816-os évszámot viselő (GM NPR 1952.7.201.) 33 cm magas, összenyomott szájú, keskeny *bordázott szájperemű, alul csigába hajtott fülű*, nyakán vágott abroncsot viselő többkaréjosan kimetszett félfedeles, hasán domború babérkoszorú közt keresztbe tett kardokat ábrázoló edény vélhetőleg eredetileg céhkorsó volt, amit 1952-ben szőlőhegyen tartottak, de az akkori elbeszélés szerint lakodalomban is használtak. Feltehetően a déneslaki (ma: Egervár része) takácsok céhkancsója volt az a zöld mázas DF monogramos, vágott abroncsú szívben három vetélő képét, plasztikus díszű rózsabokor közt korpuszt, angyalfejet ábrázoló, hasán 1819-es évszámot viselő boroskorsó, amelynek *bordázott szalag szájpereme*, nyakán pálcadísz, gyúrt fülén egy gombdísz található. A mezővárosi céhek közül az 1829-ben alkotott körmendi bognár céhkancsó kihajló keskeny szájperemmel rendelkezik Dr. Batthyány-Strattmann László Múzeum (továbbiakban: DBSLM) Ht 68.504.1., az ugyancsak itteni csizmadia céhkancsó, amelynek hasán ugyancsak plasztikus kivitelű 1854-es évszám állt (DBSLM Ht 64.176.1.) keskeny bordázott szájperemmel ellátott. A Vas vármegyei céhek közül az *Érdemes Jáki Fazokas Czéh számára január 8-án 1835 dik esztendőben Angyal Jós (ef)* – aki 1836-tól szerepel csak a céhlajstromban – készítette *Ns Balog József Czéh Mester* (céhlajstromban 1794-ben), *Domgyán Mihály Nótárius* (céhlajstromban 1794-ben) *Ns Szabó György Szolgáló Mester* (céhlajstromban 1810-ben) idejében. A 37 cm magas zöld mázas korsó figyelmet érdemel, hiszen gazdag szakrális, és a fazekast edényével együtt ábrázoló dombordíszei mellett *számtalan bepecsételt gomb ékesíti nyakát, félfedelét, de még alul csigába hajtott fülét is, ahol a gombok három sorban borítják be azt.* Kissé hátrahajló szája keskeny, bordázott, Néprajzi Múzeum (továbbiakban: NM) 62928. Az 1844-re keltezett 42 cm magas jáki szabó céh zöld mázas korsóját *Kálmán József* helyi fazekascéh tagja – céhlajstromban 1838-ban – korongolta szintén fiatal mesterként. Ez a korsó az edénytestet illetően hasonló, de *szájkiképzése* merőben különbözik. *Vékony, nem bordázott*, melyhez áthidalóval *kiöntő cső* csatlakozik. Vékony szájpereme, félfedele bepecsételt gombokkal szegélyezett, apró gombsorok találhatók végig több sorban csigába hajtott fülén is (NM 63.114.1.). A jáki műhelyre jellemző sajátos elemeken kívül a *két fiatal mester kétféle kiöntőt formált, ami felveti e megoldási módok származásának különbözőségét is.* Végezetül a *Nagy Kanizsai Fazekas Céh* 1869-os évszámot viselő zöld mázas céhkorsója Tamás János kanizsai fazekas tudását dicséri. A 40 cm magas, szűk fenekű, hasas kancsóforma szűk, felfelé szélesedő nyakú, összenyomott félig takart szájú, a nyakhoz csatlakozó *csigába hajtott füllel* bír. Nyakán három, fakéssel karcolt körbefutó vonaldísz, *szájpereme három tagban bordázott.* Testén plasztikus díszítés magyar címerrel, fazekas rovácskolófával és fakéssel, gyorskorongon egyfülű rovátkolt testű fazékkal. Gombdíszei nincsenek.

8 A budapesti Néprajzi Múzeumból, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumból (továbbiakban: SZNM), a szombathelyi Savaria Múzeumból (továbbiakban: SM), a zalaegerszegi Göcseji Múzeumból, a nagykanizsai Thury György Múzeumból (továbbiakban: TGYM), a körmendi Dr. Batthyány-Strattmann László Múzeumból, valamint a Nagyházi Galéria és Aukciósház Katalógusaiból.

formai, készítési és 13 díszítéstechnikai elemét kronológiai sorrendben, összevetve elemezzük.[9] Vizsgálatunkat kiterjesztettük a formai rokonságot és előképet mutató – a Veleméri-völgy fazekasfalvain túl, a 18. század legvégén (1794), a 19. század első felében –, közepén (1816–1869) készült céh- és hegyközségi boroskorsókra is. Időhatárunkon túli analógiákat keresve kismértékben felhasználtuk Nagybákay Péter és Csupor István céhkorsókra illő adatait is.[10] Már megjelent és kiadásra váró publikációink egyes e témával kapcsolatos képanyagára, táblázataira folyamatosan hivatkozunk.[11]

Feltételezzük, hogy a *Szentgyörgyvölgyi Fazokas Czéh* 1857. évi felszabadító levelének keltezésénél sokkal korábban alakult, de a Veleméri–Gödörházi Fazokas Czéhről sem tudunk többet, mint a ládáján szereplő 1868-as alapítási évszámot, viszont a céhes keretek közt folytatott fazekasság szempontjából ez a dátum irányadó.[12] A Szentgyörgyvölgyi Fazekas Céh 1857-ben aktív tisztségviselőinek életkorát az 1848. évi nemzetőri összeírás és anyakönyv adataira alapozva a szabadságharc idejére *visszavetítve* a céhmester Bokányi Ferenc 36, (sz: 1818); Berzsán Ferenc alcéhmester 25, (sz: 1823); Dora Márton atyamester 37, (sz: 1811); jegyzője Szép Ferenc 38, (sz: 1810); fő esküdte 35 éves (sz: 1813).

A szentgyörgyvölgyi református egyházi anyakönyvben legkorábban Cseresnyés János „*gerencsér*" lelhető fel, aki itt helyben 1831-ben a Kisszegi fordulóban lakott és 1837-ben 56 éves korában halálozott el. A kercai református egyház anyakönyvében Berzsán Ferenc szécsiszentlászlói születésű lakoson kívül Gyenese Áron veleméri „*ifjú fazekasmester*" is 1844-ben házasodva tagja lett a céhnek. Az 1857. évben a magas tisztséget viselők az 1830-as években 25. életévüket betöltve mind mesterkorúak már, azaz teljes mértékben kitanult, vándoréveiket letöltött fazekasok, ezért minden okunk meg van arra, hogy kimondjuk, hogy a céhnek legkésőbb az 1830-as években kellett megalakulnia. Ez a folyamat Velemér, Gödörháza, Szombatfa (ma: Magyarszombatfa), Szerdahely (ma: Središče, Szlovénia) térségében egy emberöltő elteltével később (1868) ment végbe. A céhes keretek között dolgozó fazekasmesterek az 1830-es évektől 1872-ig, és még azon túl is, számos ünnepre szánt boroskorsóját látjuk megformázva úgy, mint a céhedényeket, de szerényebb díszítéssel, mely dísztelenségükhöz vélhetően református puritánságuk is hozzájárulhatott.

A múzeumi gyűjteményekben csak egyetlenegy 19. század első harmadából származó edény ismeretes,[13] aminek oldalán 1831-es karcolt évszám látható, valamint domború S. J. monogram, amely Sós József

9 Az évszámos névfeliratos boroskorsókon „Három nemzedék boroskorsóinak díszítő elemei" fejezetcímmel vázlatosan már korábban áttekintettük, főleg a céhes edények kontextusában (Nagy, 2020. 347–349. p.), de most kibővített szempontrendszert felállítva a teljességre törekedünk.

10 *Nagybákay Péter*: Veszprém és Veszprém megyei céhkorsók. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 4. Szerk. Éri István. Veszprém, 1965. (továbbiakban: Nagybákay, 1965.) 139–204. p.; *Csupor István:* Céhes kerámiák. Bp., 2010. (továbbiakban: Csupor, 2010.) 231 p. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai; 16.)

11 *Nagy Zoltán:* Kézművesek a falvak magányában. = VSZ, 2016. 1. sz. (továbbiakban: Nagy, 2016.) 85–110. p., Az őrségi járás Nemzetőr összeírása, 1848. 96. p.; Nagy, 2020. 337–363. p.; *Uő*: Az őrségi fazekasság két arca. A pártosfalvi összeírástól a Magyarszombatfai Fazekas Háziipari Szövetkezetig, 1895–1950. = VSZ, 2021. 2. sz. (továbbiakban: Nagy, 2021.) 203–230. p.; *Uő:* Hagyomány és változás a Velemér-völgyi fazekasság történetében. A fazekasság évszázadai a történeti források tükrében. = Ethnographia 2022. 1. sz. (továbbiakban: Nagy, 2022.) megjelenés alatt.

12 Nagy, 2020. 5., 6., táblázat. A Szentgyörgyvölgyi és Velemér–Gödörházi fazekascéh feltételezett tagjai. 355–356., 357–358. p.

13 GM NPR 1955.108.1.

nevét takarja, aki Szentgyörgyvölgy 134. számú házban lakott. Ezt az edényt 28 éves korában alkotta meg, neve szerepel az 1848. évi nemzetőr összeírásban, ekkor 45 éves. **(1. színes képtábla a–d. kép)** A kronológia itt azonban megszakad, és csak 36 évvel később folytatódik a szintén szentgyörgyvölgyi születésű nemes Magay Antal hasonló, 1867-es évszámot viselő edényével. A céhközpontban, vagy a fíliának számító Szécsiszentlászlón, illetve a közeli Zala megyei Nemesnépen (1869, 1872, 1880) gyűjtött boroskorsók mind formájukban, mind díszítésükben jól beleillenek a már megismert évszámos edények sorába.

Korábban ugyan már találtunk négy olyan boroskorsót, amelyeken a 19. század első felére vonatkozó évszámok vannak (1835, 1840, 1848, 1848), de sokkal egyszerűbb, régiesebbnek tűnő világot képviselnek. Egyik boroskorsón a fül két oldalán bekarcolt 1835-ös évszám,[14] másiknak az oldalán 1840-es plasztikus szám,[15] míg egynek az ujjbenyomásokkal körbe díszített félfedelén karcolt, 1848-as évszám helyezkedik el. A negyediket a valóságban nem ismerjük, de Kós Károly 1944-ben, tipológiai táblázatában[16] lerajzolta, és helyi (magyarszombatfai) munkának tartotta.[17] Csakhogy ezek az edények zömökebbek, mint a későbbi sorozat tagjai, zöldmázasok ugyan, de egyetlen díszük a nyakon látható mazzagdísz, ami a legrégebbiek közé tartozik, hiszen ilyen korsót a régészeti leletek között is számon tartanak.[18] Szájuk két ujjal csippentett „*csupos*”, de gyúrt fülük nem a szájperemből indul ki, hanem a nyakból. Ezek közül egyik sem kifogatott, azaz oldaluk vékony ferde barázdáktól mentes, ami pedig e vidékre a későbbiekben igen jellemző. Testükön, félfedelükön, fülükön gombdíszítés nem található. Ezeknek az edényeknek valójában csak őrségi lelőhelyüket – Szalafő, Bajánsenye, Magyarszombatfa – ismerjük. Készítőhelyként korai voltuk miatt Magyarszombatfa, Gödörháza, Velemér nem jöhet szóba, hiszen az 1848. évi nemzetőri összeírás e falvakban 21–48 év közötti fazekast nem talált, Szentgyörgyvölgyön pedig a későbbi sorozathoz hasonlatos edényt ismertünk fel egy 1831-re datált példányban is.[19] Felvetődhet egy másik alternatíva, hiszen az Őrség területén a 17. század közepéről ismerünk fazekasokat. Hodos (ma: Hodoš, Szlovénia) 1643. évi urbáriumában Gál Márton és Gál Gergely 1/2 telkes gerencsért neveznek meg,[20] és itt még 200 évvel később (1848-ban) is nagyságos Forján Dániel 37 éves (sz: 1811) „*földműves gerencsér*” személyében találunk agyagiparost. A hozzá közel fekvő Domonkosfán (ma: Domanjševci, Szlovénia) is összeírnak kettőt: Császár István 33 éves (sz: 1815) „*gerencsér mestert*” és Laczó József 33 éves (sz: 1815) „gerencsér”-t,[21] akik az 1840-es években szintén jól képzettek voltak. Az összeírásokban és anyakönyvekben írt mester titulus csak céhtagoknak járt, így felvethetjük, hogy

14 DBSLM 69.4.1. szalafői gyűjtés.

15 SZNM 1995.48.1. bajánsenyei gyűjtés.

16 Nagyházi Galéria és Aukciósház Katalógusa (továbbiakban: Nagyházi GAK) 237. aukció, 2018. szeptember 26. (továbbiakban: 237/2018.) 406. tétel. Nyugat-Magyarország megjelöléssel. Kós, 1944. 5–6. sz. 217. p. 24. rajz 28. sz. A legrégebbi edény képét az elsők között publikáltuk, az 1867–1934 közötti edényekből jó válogatást adtunk Nagy, 2020. 362–363. p. közötti színes képtáblákon.

17 Nagy, 2020. 360–362. p. 8. táblázat utáni színes képmellékletben.

18 GM RÉG 1954.23.3. Szécsisziget, kastély alapjában talált csaknem ép kisméretű korsó a16. századból való, de ilyen „*pálcadísz*” dísz látható a Néprajzi Múzeum legrégebbi 1625-ös évszámot viselő Közép-Magyarországról származtatott korsóján is NM 136728.

19 Nagy, 2022. kézirat. Ebben az írásban történeti adatokra alapozva kérdőjeleztem meg a Velemérvölgyi fazekasság 14. századi eredeztetését.

20 Nagy, 2020. 351. p. 2. sz. táblázat.

21 Nagy, 2016. 96. p. Az őrségi járás Nemzetőr összeírása, 1848.

ők is valamilyen, akár távolabbi céhhez is tartozhattak, vagy a szentgyörgyvölgyi céh korai alapítói lehettek, és a legkorábbi évszámos boroskorsókat e nemzedék tagjaihoz köthetjük. Óvatosan kezeljük tehát az 1835–1848 év közötti boroskorsóinkat, de korukat megbecsülve, elemzésünk során jelenlétüket továbbra is figyelemmel kísérjük. Céhes központjainkhoz biztosan köthető évszámos, névfeliratos díszített munka. Edényeinket 1831, 1867-től 1934-ig a fazekasok három nemzedékéig: a boroskorsók *cifrázásának,* vékony ecsettel, írókával történő virágozásának kezdetéig, elterjedésük első szakaszáig kísérjük nyomon. A teljes kronológiai sorból[22] még így is nélkülöznünk kell 1909–1925-ig 16 – háborús éveket is magába foglaló – esztendőt, amit évszámos edények megléte nélkül nehéz áthidalni.

A vizsgált 34 edény készítési helyét nem könnyű meghatározni, mert a gyűjtések, megszerzések időpontjában az adatot közlők nem tudták azt határozottan megmondani, ki készítette az edényt, hacsak a fazekas nem közvetlen rokon. Ilyen esetben a néprajzkutatók a formai jegyek és jellegzetes díszítő elemek ismeretében jelölték meg az irányt, legtöbbször Velemért, noha valójában a 19. század második harmadából ismertek jó része Szentgyörgyvölgyhöz köthető. A 20. század elejéről származók készítőhelyei ismertebbek, mert eddig a korig a gyűjtések idejében – 1950–1960-as évek – még egyes idős fazekasok az edényeken fellelhető névre jól emlékeztek.[23]

Felmerülhet az a kérdés, hogy az egyes boroskorsókon nevüket feltüntető fazekasok mióta lakják e vidéket. A 18 névről ismert fazekas közül néhányuk néveredetét, azaz lakhelyét urbáriumokból, egyházi összeírásokból, katonai összeírásokból ismerjük. A fazekasfalvak zárt közösséget alkottak, számuk 1895–1930 között 160 fő, ami falvanként és évmetszetekként 15–20 fazekast jelent.[24] Ezeket a néprajzi szakirodalom a többnyire kívül mázatlan folyóárut készítő fazekasokat, akik földművelésből éltek, áruikat cserekereskedelem útján értékesítették, *parasztfazekasként,* vagy *háziiparosként* tartja számon.[25] A magyarszombatfai, gö-

22 **1831** Sós József; GM NÉP 1955.108.1.; **1835** DBSLM 69.4.1.; **1840** SZNM 1995.48.1.; **1848** Kós, 1944. 217. p. 24. rajz, 28. sz., **1848** Nagyházi GAK 237/2018. 406. tétel.; **1867** Magay A; GM NÉPR; **1869** GM NPR 284 Népr. fotó; **1872** NM 68.37.15; **1876** CS Jo; Magángyűjtemény.; **1879** HD Nagyházi GAK 254. aukció, 2020. március 4. 798. tétel.; **1879** Vas megye; SZNM 1986.11.8., **1879** (Szakál); NM 54.26.73.; **1880**; GM NPR 55.93.1.; **1888**; NM 71.68.19.; **1890** SZNM 1983.32.94.; **1891** SM 2011.4.3.; **1892** Galéria Múzeum Lendva (továbbiakban: GML) 86.1.30.; **1900**; GM NPR 1961.15.1.; **1901**; SZNM 1974.28.6.; **1903** nevét titkoló, SM 58.177.1.; **1903** SM 74.22.30.; **1904** SZNM 1980.29.10.; **1905** Gödörháza NM 71.68.38.; **1905** Velemér, SM 74.22.30.; **1909** SZNM 74. 28.71., **1909**, NM 54.26.47, **1909 k**. NM 54.26.48.; (1910–1924 közötti 15 évből nincs edény); **1925** Zsohár, SM 74.22.31., **1925** Németh; NM 67.142.21.; **1926** sz. n. GML; **1930** Magángyűjtemény Budapest; **1934**. TGYM 52.303.1.; **1939** Pável Ágoston Múzeum Szentgotthárd 83.2.120.; **1948**. Csesztregi Tájház 78.3.108. Ebből a **34** edényből a készítőre, közvetetten készítőhelyre utaló *névfeliratos* korsó **18** darab. Ezek készítés helyét kismértékben gyűjtési adatokból, nagyobb részben összeírások névanyagából és anyakönyvi adatok alapján rekonstruáltuk: ***1831*** Sós József Szentgyörgyvölgy; ***1867*** Magay Antal Szentgyörgyvölgy; ***1869*** Zakál István Nemesnép; ***1872*** Berzsán Ferenc Szécsiszentlászló; ***1876*** CS Jó (Cseke József Szombatfa); ***1879*** HD Horváth Dániel Szerdahely; ***1879***, ***1888***, ***1891*** Szakál Sándor Gödörháza; ***1880*** Cseke Sándor Szentgyörgyvölgy; ***1892*** Ádánics József Magyarszombatfa; ***1901*** Tóth György Gödörháza; ***1903*** Könye József Magyarszombatfa; ***1905*** Szépe József Gödörháza, ***1905***; Bicsák Sándor Velemér; ***1909*** Horváth Sándor Kisszerdahely/Magyarszombatfa; ***1925*** Zsohár Dániel Gödörháza, ***1925*** NF Németh Ferenc Magyarszombatfa.

23 Szentgyörgyvölgyben készül öt (1867, 1876, 1880, 1881, 1900), Szécsiszentlászlón két (1872, 1892), Nemesnépen egy (1869), Veleméren két (1903, 1905), Gödörházán hat edény (1879, 1888, 1891,1901, 1905, 1925), Magyarszombatfán két edény (1903,1909).

24 Nagy, 2021. 1. sz. táblázat 224–228. p.

25 Kós, 1944. 3–4. sz. 118–131. p., 5–6. sz. 208–218. p.; *Kresz Mária:* Magyar fazekas művészet. Bp., 1991. 106 p.; Czúgh, 1959.

dörházi, veleméri, kercai fazekasok többsége egymás között, vagy a szomszédos magyar fazekasfalvak lakóival kötött házasságot, de a szláv családnevűek minden bizonnyal a közeli vendvidéki gerencsérektől származnak. Így Csekefáról (ma: Čikečka vas, Szlovénia) a Balaiczok, Pojbicsok; Kisfaluból (ma: Pordašinci, Szlovénia) a Maksicsok; Prosznyákfáról (ma: Prosenjakovci, Szlovénia) a Gaálok; Gerőházáról (ma: Lončarovci, Szlovénia) a Proszticsok; Jánosfáról (ma: Ivanjševci, Szlovénia) az Albertek; Őrfaluból (ma: Dankovci, Szlovénia) a Czúghok.[26] A boroskorsókon előforduló nevek közül az urbáriumokban és a szentgyörgyvölgyi 1848. évi nemzetőri összeírásban[27] találhatunk adatokat. E szerint *Szakál* családnév három esetben fordul elő *Gödörháza* urbáriumában 1767-ben, de 1860-ban az összeírt dűlőkben kilenc Szakál nevűnek van birtoka. *Zakál István* pedig 1848-ban *Nemesnépen* 28 éves fazekas. A Szakál név azonban a *dobronaki* (ma: Dobrovnik, Szlovénia) *fazekasok között is feltűnik*. 1750-ben négyen vannak, 1770-ben hárman, 1792-ben egy, 1824-ben is egy családot képviselve. Azt nem ismerjük, hogy van-e kapcsolat e két településen élt Szakálok között. A *Berdán* családnév Kebelén (ma: Kobilje, Szlovénia) közismert, hiszen 1804–1816 között céhmester volt itt Berdán István. Nem tudjuk, köze lehetett-e a családnak az itt Szécsiszentlászlón lakó szentgyörgyvölgyi alcéhmester *Berzsán* Ferenc családjához. A *Cseke* családnév több faluban is őshonos. *Szombatfa* 1774. évi egyházi összeírásában négy Cseke, 1860-ban 11, míg *Szentgyörgyvölgyön* 1848-ban 22 Cseke családnév található. A *Bicsákok Szombatfán* 1720-ban hárman, 1860-ban heten élnek, míg *Veleméren* az 1895. évi prosznyákfai összeírásban két fazekas: Bicsák Sándor és Bicsák János neve található. A *Könye* név 1774-ben Gödörházán fordul elő, de 1860-ban is van e családnévnek viselője. A *Zsohárok szombatfaiak,* 1720-ban hárman vannak, 1860-ban pedig 11-en. A hetési fazekasok közül egyedül 1792-ben a dobronaki fazekasok közt összeírt „*Czuk*" név cseng ismerősen, e családnév 1895-ben a közeli Őrfaluban (ma: Dankovci, Szlovénia) tűnik fel, majd a 20. század első harmadában–felében lesz Magyarszombatfán híres fazekascsalád (Czúgh) viselőiből.

A névfeliratos boroskorsók lelőhelyeinek térbeli elhelyezkedése is figyelemre méltó. A múzeumba került példányok közül egy korsó Bagladról, (amelynek készítőhelye Szécsiszentlászló), egy Márokföldről (amelynek készítőhelye Szentgyörgyvölgy/Velemér), a többiek általában készítőhelyükről, Szentgyörgyvölgyről, Szécsiszentlászlóról, Nemesnépről, Gödörházáról, Velemérről valók. Ott élő családoknál őrződtek meg esetleg már elfeledve, de még mindig biztos helyen, a „*padláson hánykolódtak.*" Alsó-, Felsőszenterzsébet, Baglad és Márokföld is csak „*lépésre van*" Szentgyörgyvölgyhöz, ami azt jelenti, hogy az ünnepi rendeltetésű edényeket a fazekasfalvakban lévő rokonoknak, barátoknak szánták. Tisztázódott, hogy a névfeliratok, minden esetben a készítő fazekas nevét rejtik, amit döntő többségben az edény száját takaró negyed, vagy félfedelén találunk meg. A boroskorsók hasán karcolt hosszabb szövegekben feltüntetett edénykészítő fazekas

26 Nagy, 2021. 215–216. p.

27 Gerencsérek földjén Magyarszombatfa–Gödörháza–Métnekpuszta múltja és jelene. Szerk. Horváth Sándor Magyarszombatfa, 2000. (továbbiakban: Horváth, 2000.) Magyarszombatfa urbáriumának összehasonlító névanyaga, 1720–1860. 71. p., Gödörháza urbáriuma, 1767. 125. p., Dűlőnevek és tulajdonosok, 1860. 130. p.; Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Zala Megyei Levéltára Zala Vármegye Újoncozási Választmányának iratai, 1848–1849. Összeírása a Zala megyei nemzeti őrségnek Zalaegerszeg, 1848. március 31. Szentgyörgyvölgy 11–17. fol.

neve a testületek (céhek, hegyközségek) számára megrendelésre – a tisztségviselők neveivel, rangjukkal, a testület megalakulását tükröző évszámmal együtt – fordul elő. A csupán évszámmal bírók már nagyobb távolságokból kerültek elő. Kondorfáról, Bajánsenyéről, Szalafőről gyűjtötték vagy ismeretlenektől vásárolták, így készítőhelyként csupán a készítőhelyre való utalás: Nyugat-Magyarország, Őrség került be a leltárnaplókba.

A múzeum raktáraiba, esetleg kiállításra kerülő edényt beleltározzák, legfontosabb adatait: gyűjtő és készítőhelyét, méreteit, alaki leírását, a készítés technikáját rögzítik, funkciójáról is feljegyzés készül. Egy dologról a tudományos leírókartonokról nem értesülünk, hogy az adott *boroskorsót a fazekas milyen életszakaszában* alkotta meg. Ehhez már szerencsés anyakönyvi kutatás is kell. A mi esetünkben a 18 évszámos, névfeliratos boroskorsónkból 13-nak ismerjük a fazekas edénykészítéskor betöltött életkorát is. Sós József (1831) 28, Magay Antal Szentgyörgyvölgy (1867) 31, Berzsán Ferenc Szécsiszentlászló (1872) 49, Horváth Dániel Szerdahely (1879) 17, Szakál Sándor Gödörháza (1879, 1888, 1891) 31, 40, 43, Tóth György Szombatfa (1901) 31, Könye József Szombatfa (1903) 50, Szépe József Gödörháza (1905) 49, Bicsák Sándor Velemér (1905) 22, Horváth Sándor Magyarszombatfa (1909) 37, Zsohár Dániel Gödörháza (1925) 59, Németh Ferenc Magyarszombatfa (1925) 61, Vas Sándor Velemér (1934) 40 éves korában készítette lakodalomra, paszitára, disznótorra használt díszes boroskorsóját.

A borverő korsók formai és díszítőelemeinek rendszere

A forma elemei

Az edénytest formája a talptól szájperemig, méretei és annak aránya, szájperem kiképzése, szájállása, félfedele, füle

Forma

Az edények formáját a legegyszerűbb módon Kresz Mária 1967-ben Magyarszombatfán, 1925. évszámos, NF monogramos, *„csupos szájú”* szájú, valamint K. Csilléry Klára 1968-ban Bagladon gyűjtött, 1872-es évszámú, BF monogramos, kiöntőcsöves edények leírókartonjainak kivonatolt ismertetéséből olvashatjuk ki.[28] *Keskeny fenekű, hasas ívelt nyakú forma. [Bordázatlan széles szalag szájpereme van/keskeny kihajló szájpereme van.] Összenyomott szájú/ kiöntőcsöves szájú. A száj félig lappal borított. Függőleges [gyúrt, hengeres] füle a szájból indul ki. Magasságuk* 33, 35 cm.[29] A leírások együttesen jelenítik meg az 1831–1948 között vizsgált edénytípust, amely formának közvetlen párhuzamai az őrségi fazekasfalvakban fellelt mázatlan vizeskorsók alakjában jól nyomon követhetők, 18–19. századi párhuzamai pedig a dunántúli céhkorsókban keresendők. Különösképpen az 1869-es nagykanizsai fazekasok céhkorsója mutat szoros rokonságot még akkor is, ha készítője nem is e vidéki, hanem ottani helyi fazekas. A félfedél fontos eleme a boroskorsónak. Az *Őrségben a 19. században csak az minősül ennek, amelynek szája félig takart volt.* A vizeskorsók ettől mentesek, de a pálinkacsöpögtető fazekak is félfedéllel és kiöntőcsővel bírnak.

28 A Néprajzi Múzeum raktárában megtekintett, néhány adattal kiegészített leírás. A boroskorsók fotója: Nagy, 2020. 4. képtábla 7. sz. kép, 1. képtábla 3/a–b sz. kép.

29 NM 67.142.1. *„boroskorsó” „1925 NF”* Megjegyzés: Németh Ferenc (†1939) készítette.; NM 68.37.15. *„boroskorsó” „BF 187[2]”*. Megjegyzés: Lakodalmakkor használták, bort tartottak benne.

Méret

A boroskorsók méretei egységesek, de hajszálpontosan nem megegyezők. Az 1831–1934 közötti edények nagy többségének magassága 30–34 cm között váltakozik, legkisebb Cseke Sándor 1880-as évszámmal bíró edénye, amely 28 cm magas. Legnagyobb a gödörházi Szakál Sándornak tulajdonított, 1879-es évszámú korsója, de ettől csak néhány cm-re marad el Berzsán Ferenc kiöntőcsöves korsója, amely 35 cm. A párhuzamként választott céhedények mérete sem különbözik nagyon, bár közöttük a 40 cm-t meghaladó példányok is előfordulnak a hegyközségi korsókkal egyetemben. A fazekasközpontjainkhoz közel eső céhek edényeinek méretei is hasonlóak. Vasvár hegyközségi korsó: 1794. 34 cm, amely helyi fazekas terméke. A körmendi bognár céhkancsó 1829. 34 cm, Ják Fazekas Céh korsója 1835. 37 cm, Óbudavár 1863-as hegyközségi korsója 40 cm nagyságú. E borosedények méretarányai is jellemzőek. Amennyiben a magasságot, szájátmérőt és talpátmérő adatait is összehasonlítjuk, akkor feltűnik az arányosság egysége. 1831, 1868, 1872, 1888, 1891, 1900, 1902, 1905, 1925, 1934-ben a száj és fenékméret csaknem mm-re pontosan megegyezően 12, 13, 14 cm. Általános jelenségként megállapíthatjuk, hogy ez az arányosság alappillére az itteni formának. Ilyen pontos szerkesztést csak az tudhatott, akinek nem csak kezében, de fejében is ott a tudás, a teljes edény képzete. Ehhez pedig igen nagy gyakorlat szükséges. A kialakított arányokból, és az edénykészítés életkorra vonatkozó adataiból arra következtethetünk, hogy aki egyszer megtanult egy formát – a szájkiképzéssel együtt – az mindig azt követte. Az arányok jelentősen befolyásolták a boroskorsók űrtartamát is. A szentgyörgyvölgyi eklézsia 1863. évi leltárából tudjuk, hogy két zöldmázas korsójukkal az istentiszteletek alkalmával hordták körül az áldozásra szánt bort. Egyikük 8, míg másikuk 8,5 itzés, azaz 4–4,25 pintes,[30] mai mértékegységre átszámítva 6–6,5 l-esek. Kísérletként szájperemig, azaz a *„gyüre”* aljáig vízzel töltöttük fel az 1930-as évszámú 33 cm magas, 14,5 cm száj és 14,5 cm fenékátmérőjű, rendelkezésünkre álló boroskorsót, ami teljes egészében megegyező Szakál Sándor gödörházi fazekas 1888-ban készített edényével.[31] A mért űrtartalom 8 l, vagyis 4,25 pintes, azonos a 19. század közepi szentgyörgyvölgyi úrasztali korsóéval, valamint Szakál Sándor 1888, 1891-es évszámot viselő boroskorsóival és a közelmúltból ismert, már vékony ecsettel rózsás díszt magánviselő borosedénnyel is. A formák az idők során e szerint nem változtak, így joggal feltételezzük, hogy más fazekasok boroskorsói is (közel) azonosak lehettek.

Szájperem

A *keskeny szalag szájperemek* 1831–1934 között öt korsót érintenek. Figyelmet érdemel, hogy öt esetben – 1869, 1879, 1880, 1909, 1930-ban – keskeny, kihajló pereme van az edényeknek, ami alatt a nyak felső részén csatlakozik a fül. Ez a megoldás más edénykészítő eljárást takar, ami a csöveskorsók kialakításával együtt jár. Viszonylagos régisége ellenére újabb fejleménynek tekinthető, a céhedényeken igen ritkán fordul elő. Úgy véljük, hogy noha ez az öt edény, amely 1867-ben Szentgyörgyvölgyön, 1872-ben Szécsiszentlászlón, 1879-ben Szerdahelyen,

30 *Bogdán István:* Magyarország űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp., 1991. 244–258. p. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. 4. Levéltártan és történeti forrástudományok; 7.) 1 pint = 2 icce = 1,5 l.

31 NM 71.68.19. Szakál Sándor 1888. M: 33 cm, Szájátmérő: 14 cm, Fenékátmérő: 14,5 cm; SM 74.24.42. M: 33 cm, Szájátmérő: 14 cm, Fenékátmérő: 14.5. Fotói: Nagy, 2020. 2. képtábla: Egy fazekas három korsója.

1900-ban és 1934-ben Veleméren formálódott a korongon az egykori céhes centrumokban, mégis kívülről jött hozadéknak tekinthetők, hiszen elterjedésük is korlátozott. Az edényszáj lappal való letakarása 1831–1934-ig egyöntetű képet mutat.

Kiöntő, félfedél, fül
A boroskorsók *kiöntője* kétféle lehet Az összenyomott szájat e vidéken „*csupos*"-nak mondják, a kiöntő csőrrel rendelkezőt „*csöveskorsónak*." A kronológiai adatok szerint *széles szalag bordázatlan szájperem* 1831–1925 között gyakori, 19 boroskorsónál figyelhettük meg, ehhez csatlakozik a fül. Minden boroskorsónak 1831–1934 között egységesen az edény szájnyílását részben takaró „*félfedele*" van. A borosedények füle 1831–1909-ig kivétel nélkül *gyúrt hurkafül*, esetleg ennek kissé lapított változata. 1925–1934-ig viszont *szalagfüllé* alakul át.

A díszítő elemek

Máz, évszám és felirat, mazzagdísz, fakéssel húzott horony, fül „*szegecsekkel*" való megerősítése, abroncs, félfedél kimetszései, ujjbenyomás, gombok, kifogatás, ecsetes festés pamaccsal, virágozás keskeny ecsettel.

Máz
Az őrségi fazekasok legfontosabb folyóedényein – háromlábú lábas, szűkfenekű fazék, tejesfazék, vizeskorsó – az idős fazekasok emlékezetében igen későn terjed el a máz, főleg az edények külsején. A reprezentatív boroskorsók azonban már a céhek korában kívül–belül mind mázasok. A drága máz alapanyagát, az ólomgelétet a céhek rendelték meg a távoli kohókból, amely igen drága. „*1818-ban egy Másа Stajer Gelét elérte a 75 rajnai forintot.*"[32] A Veleméri-völgyi fazekasok Kós Károly adatai szerint 1930-as években 15 kg ólomgeléthez 15 kg kvarchomokot adva 30 kg mázat kaptak, ezt használták fel egy–egy kemence edény mázazására. Régebben, az 1900-as évek körül egy kocsi edényhez azonban csak 4-5 kg-ot, egy kemence edényhez mindössze 2,5 kg *mázolt* használtak fel, amelyben felesben volt az ólomgelét.[33] Az alapanyagot vasoxiddal (sárga máz) mangánoxiddal (barna máz) és rézoxiddal (zöld máz) színezték. A vasoxidot a kovácsoktól beszerzett *vasrevéből* állították elő, a mangánoxidot gumós formában a határból gyűjtögették, míg a rézoxidot maguk égették. A színtelen mázat itt „*palamáznak*" nevezték. A *zöld máz* a legdrágább színező, az ünnepi edények fényét nagymértékben emelte a 18–19. században. Ez a szín dominál, szinte kizárólagosan a 19. század első harmadától a 20. század fordulójáig, boroskorsóink külső felületén a szájperemtől a talpig bevonva az edényt. A *barna máz* ritkán fordul elő, mindössze két esetben, 1879-ben és 1904-ben találkozunk vele.[34] A *sárga máz* használata igen kései, csupán 1905-ben jelenik meg Szépe József gödörházi fazekas rozmaringos boroskorsóján.[35] 1925-től je-

32 *Nagy Zoltán:* Az ólomoxid felhasználása népi kerámián a 18–19. században. In: A nemes- és színesfémek régészete, története és néprajza a Kárpát-medencében. Készítéstechnikai, archeometriai és társadalomtörténeti megközelítések. Szerk. Cseh Fruzsina, Kiss Viktória, Szulovszky János. Bp., 2021. 203–205., 210. p. (Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében; 6.).

33 *Kós Károly:* Züricvölgyi gerencsérség. = VSZ, 1986. 3. sz. 408. p.

34 SZNM 1986.11.18. Kh: Vas megye. A csupos félfedelű korsónak mindössze a fülén van elhelyezve két–két gomb. A SZNM 1980.29.10. „*Pálinkafolyató*"-ként tévesen van megnevezve, barna mázа alatt gazdag csíkozással és rozmaring dísszel, fülén hét gombbal ékesítve.

35 SM 71.68.38. boroskorsó 1905. Gödörháza. Abronccsal díszített has, függőleges csíkozás rozmaringgal, fülén három–három gombdísz. Fotója: Nagy, 2020. 3. képtábla 3/a–b kép.

lentős változások következtek be a díszítésben. Az edényt fejjel lefelé fordítva szájperemtől fehér engóbba mártották a fül közepéig. A hasat a talpig krómzölddel alapozták, majd második égetés előtt színtelennel mázolták, szintén fejjel lefelé tartva az edényt, így a máz nem is ért az aljáig. A színtelen máz alatt az itt már régebben ismert száras, leveles rózsát és tulipánt festettek rájuk vékony ecsettel 1926, 1930, 1934-ben.[36]

Évszám, névfelirat

Az ünnepre szánt díszes boroskorsókon, mint a céhek idejében, fontosnak tartották a jeles események évszámát feltüntetni az edényen, egyes alkalmakkor még hosszabb szöveg is kerülhetett az edény nyakára, oldalára. 1831–1934-ig az ünnepre szánt edényeken minden esetben találunk évszámot, amely a jellegzetes esemény – pl. lakodalom, paszita – évét megörökítette. **(3. színes képtábla 2. kép)** Általános volt a legkorábbi időktől kezdve készítés közben a puha agyagba *karcolni* az évet. Egy esetben (1840)[37] a hasfalon domborított évszámot figyelhettünk meg. E mellett a 34 edényből 18-on a fazekas névjelét, vagy teljes nevének kiírását is tanulmányozhatjuk. Az írás külleme, kiforrottsága, betűhasználati módja a fazekasmester műveltségéről árulkodik, de egyben korlenyomat is, hiszen a 19. század első felében a térségben elvétve működtek egyházi iskolák, ahol a betűvetést, folyamatos írás–olvasás készségét el lehetett volna sajátítani.[38] 1831-ben a szentgyörgyvölgyi 28 esztendős fazekas Sós József az edény oldalára domborműves betűkkel helyezte el monogramját. Egy Szentgyörgyvölgyön gyűjtött, nyakán bekarcolt KS monogramos, 1868-as évszámos zöld mázas, kisméretű kulacsot, *csutorát* is ide kell sorolnunk, amelynek azonban névfeloldását nem sikerült megoldanunk.[39] A fazekascéhekben a jegyzőkön kívül is lehettek írástudók, ezt jelzi az alcéhmester edényén található kiforrott stílusú, kacifántos B F monogram (1872), Magay Antal szentgyörgyvölgyi nemes kisbirtokos (1868),[40] majd a céhek megszüntetése után Cseke Sándor (1880),[41] Szakál Sándor gödörházi fazekas (1888, 1891) lendületesen kalligrafált kézírása. A 8 holdon gazdálkodó, magát gerencsérnek mondó Horváth Sándor (1909) is szépírással karcolta be nevét fröcskölt díszű lakodalmas edényére. **(3. színes képtábla 1–b. kép)** Könye József (1903) korsójának hasára pemzlivel pingálta nevét. Különlegesen díszes az a félfedélnélküli 27 cm magas boroskorsó, amelyen 1903-as évszám van a pemzlivel írt hosszú szöveg között.[42] Ezen van először vastag ecsettel festett sárga máz alatt szájtól talpig húzott rozmaring mellett terebélyes „*virágbokor*”,

36 1926. GML sz. n.; 1930. Magántulajdon Budapest; 1934. TGYM 52.303.1 Velemér. Fotója: Nagy, 2021. 3. képtábla 2. sz. kép, Készítette: Vass Sándor fazekas 1934-ben.

37 SZNM 1995.48.1. Gyh: Bajánsenye, Kh: „*Velemér környéke*” Gyűjtő: Bíró Friderika.

38 Horváth, 2000. 153. p., A népoktatási törvény kihirdetésének évében 1868-ban Magyarszombatfán, Gödörházán nagy számban éltek analfabéták, a lakosság ¾-e számított ekkor írástudatlannak. Magyarszombatfán ugyan már 1863-ban zugiskolát szerveztek, de azt az egyház betiltotta. 1875-ben Veleméren, 1878-tól pedig Gödörházán nyílt iskola.

39 GM NPR 61.20.2. M: 14,2 cm. A csutorások által készített, lapított gömbalakú, fából esztergályozott kulacsok agyagváltozata két kis lábon áll, nyaka alatti válla két helyen átfúrt a vállon való viseléshez. Csótár Gyula örökségnek tartotta, padlásáról került elő.

40 GM NPR 55.83.1. 1867. Magay Antal. „*1848-ban Szentgyörgyvölgy No 153. szám alatti házban lakik.*”

41 GM NPR 55.93.1. 1880. Fotója: Nagy, 2020. 1. képtábla 4/a–b kép.

42 Ezzel az írásmóddal megegyező, kusza szöveg van egy 1900-as évszámmal bíró sárga mázas kétszájú bugyigakorsón is, ami id. Albert Attila magyarszombatfai fazekas gyűjteményében látható. Feltehetően a két edényt egy kéz készítette.

ami egyedivé teszi megjelenését. Szövege kevésbé iskolázott veleméri fazekast takar.[43]

Zsohár Dániel (1925) csupa nagybetűvel rótt neve már másik féle írásképet takar. 1930-tól már vékony ecsettel festik fel az évszámokat, gyakran teljes keltezéssel. Ezeken az edényeken nevet már nem találunk (1934, 1939).

Mazzagdísz

A boroskorsó készítése közben a nyak alsó vonalánál vékony kiálló kis körperemet, pálcadíszt, helyi nevén mazzagot kap. Igen régi szokást tükröz, a régészeti korban is megfigyelhető jelenség.[44] A zöld mázon kívül szinte egyedi dísze az 1835, 1840, 1848-as évszámú boroskorsónak. 1831–1891-ig minden edényen megtalálható, ahol nincsen abroncsdíszítés. Szakál Ferenc 1888-as évszámú edényén van egy különleges változata. A pálcadísz be van vagdalva, de nem abroncs. Egyetlen egy párhuzama ismert dr. Sipos József magángyűjteményéből. Ez a 34 cm magas zöld mázas boroskorsó nem évszámos ugyan, de széles szalagos szájpereme, félfedelén, fülén lévő gazdag gombdíszei, kifogatása okán akár e korba is besorolható.[45] A pálcadísz az 1890-es évektől eltűnik az edényekről, használata kikopik az emlékezetből. Egyedül Könye József (1854–1926) akkor 50 éves magyarszombatfai fazekas 1903-as korsóján él tovább. Talán az 1870-es évek elején ifjú évei alatt mesterétől még eltanulhatta. 1900–1934-ig mazzaggal már nem találkozunk, bár egy kivételünk mégis akad, Vas Sándor veleméri tulipános, forgórózsás – éppen 1934-es edényén a nyak alatt szerényen meghúzódó pálcadísz sejlik fel a máz alól.

Fakéssel hornyolás

Fakéssel való díszítést alig találunk edényeinken, pedig a vizeskorsók nyakán, vagy hasán körbefutó hornyolás a 19. század 70-es éveitől napjainkig nyomon követhető. Cseke Sándor 1880-as évszámú edénye vastagon mázazott, a testét elborító rozmaringok alatt szemmel jól látható. 1867, 1879-ből és 1890-ből[46] is van példánk hason körbefutó kettős hornyolásról.

Szegecselés

Fülezésnél a fazekas többször belefúr a nyak illesztési helyén egy kis hegyes pálcikával úgy, hogy a szájperem belsejébe kis „*szegecs*" fejek dudorodnak. A lyukakat „*foccsal*" kitöltve nyomja rá az edény peremére a gyúrt fület, hogy az „*agyagragasztóval*" tömött lyukakban száradás közben jobban kösse a fület. Ennek láthatjuk nyomát néhány korsón, 10–12 félgömb áll ki a fül átellenes oldalán a szájperemből, ami egyben tetszetős is lehet. Edényeink szűk körében ismert ez a gyakorlat. Horváth Dániel 17 éves szerdahelyi fazekas korsóján figyeltük meg először, 1879-ben – aki 1905-ben 43 éves –, amelynek párhuzamát egy 1871-es ecsettel festett évszámú Magyarszombatfán készült kerekszájú korsó szájának belső peremén is megtaláljuk.[47] Ezen kívül csupán Könye József szombatfai 50 éves (1903), Szépe József gödörházi 49 éves (1905), a veleméri Bicsák Sándor 22 éves (1905) fazekasok edényein, valamint a szerdahelyi származású, de a századfordulótól Szombatfán működő Horváth Sán-

43 SM 58.177.1. korsó Lh: Kondorfa. Oldalán a szájperem alatt 1903-as disznószőr ecsettel festett évszám. Szövege: „*Csináltam én Nekeresd a neve és az lakása Pedig Weleméri laKása*" Fotója: Nagy, 2020. 4. képtábla 3–4. kép.

44 GM RÉG 1954.23.3 Szécsisziget Zala megye, kastély alapjából 16. század.

45 *Sipos József*: A Kárpát-medence fazekasközpontjai egy magángyűjteményben. Szerk. P. Szászfalvi Márta. Debrecen, 2020. (továbbiakban: Sipos, 2020.) 117. p. 5. sz. kép.

46 SZNM 1981.11.8., SZNM 1983.32.94.

47 SM 74.24.30. 1871. kerekszájú, mázatlan vizeskorsó.

dor 37 éves (1909) korsóin láthatjuk. **(3. színes képtábla 1a. kép) Az** öt edényen megfigyelt technikai díszítés Szerdahely–Szombatfa–Gödörháza–Velemér egymással szomszédos fazekasfalvak tengelyében lokalizálható 1876–1909 között.

Abroncsdísz

Tapasztalatunk szerint, ahol abroncs dísz van, ott nincs mazzag. 1831–1905 között az abroncsdíszre nyolc példánk akad, ez a vizsgált évszámos, névfeliratos boroskorsók 1/4-e. Jellemzőjük – két kivétellel –, hogy az abroncsokat ujjbenyomásokkal díszítették. **(1. színes képtábla a–b. kép; 2. színes képtábla 1., 2. kép; 3. színes képtábla 4. kép)** Egy évszám nélküli gombdíszekben gazdag boroskorsó nyakán a kiálló mazzagdíszbe nyomkodtak ujjal körbe. Az edény nyaka és válla között jól felismerhető méretkülönbség arra utal, hogy a korsót két darabból korongolták, s e helyen illesztették össze, amelynek nyomvonalára az ujjbenyomások sora került.[48] 1831-ben a fül alatt az edény hasán helyezték el, de ez a szokás 1867-től módosult. 1867-ben, 1869-ben a fül középvonalában, majd 1876, 1879, 1890, 1905, 1905. években készülteken a fül alsó vonala felett az edény vállán találjuk. A szabadon hagyott nyakrészt 1831–1891 között különböző alakú és számú agyaggombocskákkal is díszítették. Kivételként említhető, hogy 1892-ben Ádánics József 1/4-es félfedelű korsójának keskeny fedlapját ujjal becsipkedett abroncsféle veszi körül.

Szépe József (49 éves) és Bicsák Sándor (22 éves) edényei esetében (1905) az abroncsokat folytonosan haránt irányban döntött „s" nyomot hagyó guriga tolásával metszhették ki. Az abroncsnyomok mindkét esetben oly megegyezők – a félfedél kivágásának és pereme díszítésének módjával együtt, a fület megerősítő, szűk körben alkalmazott szegecses technika közös ismertségével –, hogy a két fazekas között mester és tanítvány kapcsolatot tételezünk fel még akkor is, ha tudjuk, hogy szomszédos falvakban laktak. **(2. színes képtábla 1., 2. kép)**

A pályakezdők botlásait lehet kimutatni a szentgyörgyvölgyi Cseke József és szerdahelyi Horváth Dániel abroncsos boroskorsóik elkészítési idejében, akik 1876-ban, 1879-ben egyaránt 17 évesek voltak. Mindkét edény 27 cm magas, űrtartalmuk 4,5 l, azaz 3 pint, valamivel kisebb, mint az ismertetett eddigi korsók. Mindkettőjük edényének kissé furcsa, bizonytalan a kiöntőszáj, kiöntőcső kiképzése, vékony a szája, a kezdő fazekasok anyagformálással való küzdése felismerhető. Egyikőjük három abroncsot is tett edényére, noha azt nagyobb fazekakra szokás, másikuk pedig az abroncs feletti nyakrészt arányos elosztásban *kúpos gombokkal* rakta körül, de e szokatlan formát használta a fül alatti díszítésre is. Horváth Dániel a kissé ormótlan kiöntőcsőrét még három ágra lefutó abronccsal is díszítette, amely a felső abroncsához csatlakozva kissé csúffá tette az edényt.

Félfedél kimetszései

A vizsgált edények félfedelének belső éle nem egységes, különböző abban, hogy negyed (1892), vagy féltakarású (1831–1934) az edényen. A leggyakoribb, 17 db a félfedél közepének egykaréjos kivágása, 1867–1934-ig a terjedő időszakban a legelterjedtebb. Az egyenesen vágott félfedél 1835–1848 közötti régies borosedényeken, valamint „*céhkövető*" elterjedésük – Szécsiszentlászló, Szentgyörgyvölgy, Gödörháza, Magyarszombatfa – a későbbi időkben – 1876, 1880, 1881, 1901, 1909 – figyelhető meg. Ez a forma régiesebb, elterjedésében sziget-

48 Dr. Sipos József magángyűjteménye. Sipos, 2020. 117. p. 5. kép. A boroskorsót a 19. sz. harmadik harmadára keltezhetjük.

szerű, amelyet az edény hordócsap alá való elhelyezését megkönnyítő félköralakú kivágás váltott fel általánosan. Egyetlenegy esetben fordul elő a félfedélnek háromkaréjos változata Szentgyörgyvölgyről 1869-ből, aminek szintén egyetlen párhuzama egy bagladi 1886-os évszámot viselő pálinkacsöpögtető fazék. Mindkettő lokális jelenség lehet, noha egy Csödén gyűjtött nyúlánk, zöldmázas, fedelén 1809-es évszámú korsón pont ilyen látható. 1905-ben Szépe József és Bicsák Sándor boroskancsóikon a félfedél külső peremét megegyező módon haránt irányú bevagdalásokkal díszítették.

Ujjbenyomás
Díszítő elem, főleg, ha az edényszáját takaró szegélyt csipkedik meg két ujjal. Ilyen dísz található 1840, 1848-as készítésű régies formájú boroskorsón, de Ádánics József magyarszombatfai 1892-ben készített korsója 1/4 fedésű takarólapján is. Ujjbenyomásokkal erősítik meg a fül tetejét és alját, melyek magukban is díszítenek. Ilyen az 1879-ben Horváth Dániel 17 éves korában elkészült boroskorsója, amelyen a fül két oldalán egy–egy, valamin a fül alatt három erőteljes ujjbenyomás látható, a szájkiöntőn három irányba indított rövid kis abroncsokat szintén hasonló módon díszítette.[49] Gyakran ezekbe a bemélyedésekbe gombdíszek is kerülnek, vagy azokat üresen hagyják. Bevett korabeli megoldás, hogy a fül két oldala ujjnyomos, tetején pedig gomb díszeleg.

Gombdíszek
A különböző alakú lapos korongok, a pitykéket imitáló féldomború gombok egykor a (férfi) viselet tartozékai, feltehetően innen kerültek az edényekre a 18. század közepén, 19. század legelején.[50] Az őrségi fazekasok nagy kedvvel alkalmazták kívül–belül mázas ünnepi rendeltetésű boros, valamint víz hordására és ivására használt bugyigakorsóikon, amelyek így az itteni fazekasfalvaknak egyik legjellemzőbb önazonosító, díszítő elemeivé alakultak. De nemcsak általánosságban a tájegység, az itteni fazekasközpontok jellegzetessége, hanem készítőinek is egyéni jegyeivé váltak – a fület és környezetét hangsúlyossá téve– különböző helyen, elsősorban a gyúrt fül egészén és az edény félfedélen más–más számban és minőségben megjelenő gombdíszek**.**

Térkitöltő és egyben díszítő elemként gyakran alkalmazták az abroncs, vagy pálcadísz feletti szabad területen 1831, 1867, 1876-ban, és egy e körül készült évszámnélküli kifogatott boroskorsón is. **(4. színes képtábla 2. kép)** Az abroncs feletti nyakon körberakva 10–14 gomb is elfért. 1869-ben Zakál István nemesnépi fazekas a szájfedelen és nyakon kínálkozó helyet írással töltötte be, amely a készítés idejére és a megajándékozottra vonatkozott. „*Vivát, éljen a haza 1869-dik évben készült. Fliszár Ferencé Vivát éljen a haza.*" A gomboknak más helyet keresett, így a has közepén kettős sorba ölelték át az edényt, de ugyancsak két sorban az egész fület is betöltötték, sőt még a félfedélre is jutott belőlük hat darab. A gödörházi Szakál Sándor (31–43 éves fazekas)

49 Nagyházi GAK 254. aukció, 2020. április 4. 798. tétel. 1879. Szerdahely. Fotója: Nagy, 2020. 3. képtábla 1a–b kép.

50 A Kárpát-medencében nem egyedülálló a gombok edényen való megjelenése. Az erdélyi Szászvidéken számtalan edényen tanulmányozhatjuk jelenlétük gazdagságát. *Csupor István:* Erdély népi kerámiaművészete. Bp., 2008. Nagyszeben (ma: Sibiu, Románia) 48. p. 37. kép; Kürpöd (ma: Chirpăr, Románia) 1745. boroskorsó 67. p. 87. kép; Brassó (ma: Braşov, Románia) 1670-es évek zöldmázas korsó 61. p. 122. kép. A gömöri felmenőkkel bíró tótkomlósi fazekasok 19. század második felében készített ünnepi rendeltetésű komatáljain is nagy bőséggel fordulnak elő a plasztikus gombok. *Nagy Zoltán:* Tótkomlósi fazekasság rátétdíszes komaszilkéi. In: Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából. Szerk. Rózsa Zoltán. Orosháza, 2017. 32–35. p. 5–20. kép.

három edényén (1879) a száj alatti nyakon öt gombot, míg 1888, 1891-ben hajszálra megegyező edényein háromszögben elrendezve jellemzően *hármat* helyezett el a vagdalt mazzagdísz fölé. Ez a gombozási szokás az általunk vizsgált edények körében 24 évig élt, az edények 1/5-én a kiöntőnyílás alatti főhelyet elfoglalva. Rekord mennyiségű, mindösszesen 32 gomb díszíti a dr. Sipos József gyűjteményében lévő évszámot nélkülöző boroskorsót, amelynek készítési évét az 1870–1880-as évekre tehetjük. Zöldmázas korsójának félfedelén a kiöntő és a száj közötti hidat is ideértve 21 gomb sorakozik. **(4. színes képtábla 1a–b. kép)** Füllel érintkező szájperemén is van két korong alakú gomb, oldalt *egy–egy ujjnyomba ültetve kettő, a fültetőn egy.* A fül alján szintén egy, a fület erősítő *három bemélyedésben* is *három gomb ül*, de még felettük is van egy–egy, összesen 11.[51] Másik kivételes példánk a Savaria Múzeum gyűjteményéből való évszám nélküli, szájfedelet nélkülöző zöldmázas *kerekszájú korsó*, **(4. színes képtábla 3. kép)** amelynek díszítése teljesen megegyezik a boroskorsókéval, nagy valószínűséggel e célból is használták. Kós Károly grafikai edénytáblázatában a 26. számú grafikai képen ilyen edényt mutat be, másutt megjegyezve, hogy azon 1870-es évszám olvasható, a hagyomány szerint Szépe Károly, az utolsó veleméri céhmester alkotása.[52] Az edény nyakán három zsinóros fakéses gyűrű van, kifogatott, fül felüli oldalán két gomb, fül tetején egy, mögötte ujjbenyomás és még egy gomb. A fül alatt oldalt egy–egy gombot, három mélyedést, és ezek alatt még két gombdíszt találunk. **(3. színes képtábla 3. kép)** Ez a díszítési mód a boroskorsók 1/4-én 1831–1926 között csaknem 100 esztendeig nyomon követhető. Egy sérült, kengyelétől megfosztott zöld mázas kétszájú, évszám nélküli, kifogatott, hasán ujjbenyomásos abroncsot viselő bugyigának egész vállát, tetejét ellepi a 100-nál is több domború agyaggomb, bizonyítva közkedveltségét.[53] A boroskorsók félfedelére tett gombdíszek száma változatos. (1831) nyolc, (1869) hat, (1872) 15, (1880) 10, (1909) négy, (1925) négy, (1926) 15 gomb van e helyütt. Az edények gyúrt, vastag füle – más szóval *kengyele* – fontos szerepet játszott a boroskorsók életében. A fülnek erősnek kellett lennie, hogy a 6–8 l bort biztonsággal lehessen benne hordani. Díszességét e korban a fülre és köréje helyezett, egyénenként különböző számú gombdíszekkel emelték, amelyek egyúttal azonossági jelei a fazekasoknak. A fül ékesítése 1831–1934-ig, 100 éven keresztül megfigyelhető. 1831-ben Sós József korsója különösen díszes. A fül hátán *plasztikus kígyózó inda,* öbleiben hét gomb. **(1. színes képtábla b. kép)** Az edényhez csatlakozó fül felső részének két oldalán egy–egy gomb, alul két fület erősítve egy–egy ujjbenyomás. Magay Antal 1867-es évszámú edényének *fülén felül háromszögbe rakva három, míg alul ugyancsak három hasonló elrendezésű gomb helyezkedik el.* Berzsán Ferenc 1872-es korsójának csak fül tetejét díszíti két gomb, egymás mellé helyezve. Cseke József korsójának fültetőjén egy, míg alján három kúpos gomb díszeleg. Horváth Dániel 1879-es edényén fül felett két gomb, alant három ujjbenyomás látható. Szakál Ferencnek tulajdonítható 1879-es évszámos, névfeliratos korsójának füle alatt háromszög

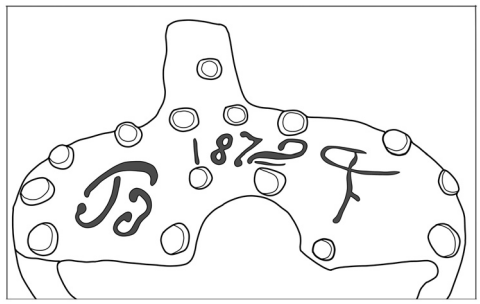
51 Sipos, 2020. 117. p. 5. kép „*Készítési helye Őrség, kora 19. sz. közepe, M: 34 cm.*"

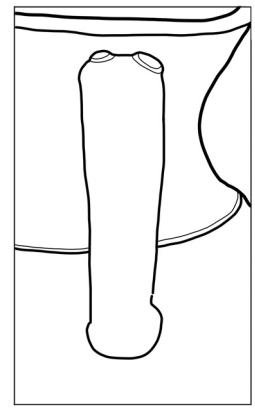
52 SM 74.22.34.; Kós, 1944. 5–6. sz. 217. p. 24. rajz: mustoskorsó; *Kós Károly*: Züricvölgyi gerencsérség. = VSZ, 1986. 3. sz. 418. p. megjegyzi: „*Ez volt Szépe Károly veleméri céhmester utolsó munkája*". Az edény ma gyűjteményekben nem található. A Savaria Múzeum tulajdonában lévő kerekszájú korsó ennek a hasonmása, amelyet itt közlünk először.

53 Id. Albert Attila magyarszombatfai fazekas gyűjteményében.

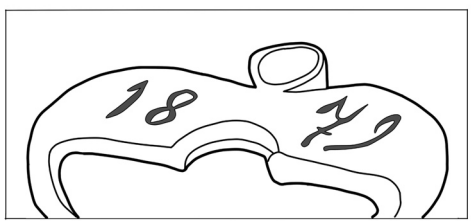
Évszámos, névfeliratos boroskorsók félfedelén, fülén lévő gombdíszek

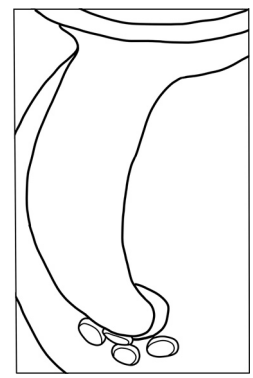
Grafika: Bodnár Katalin

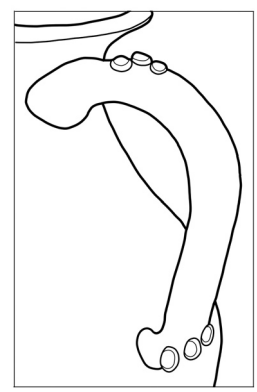
1. B F (Berzsán Ferenc) 1872. Félfedélen 15, fültetőn kettő gomb. NM 68.37.15

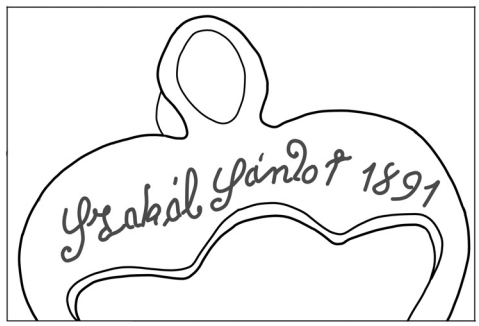

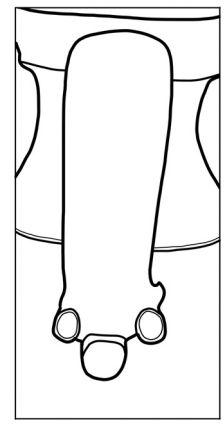
2. Szakál Sándor 1879. Félfedelén évszám, fül alján négy gomb. NM 54.26.73

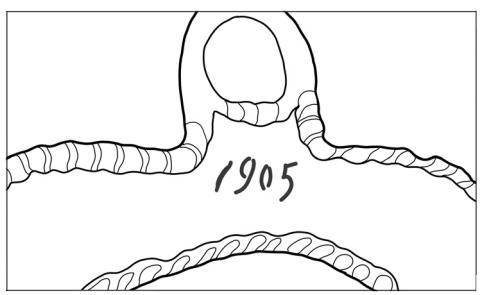

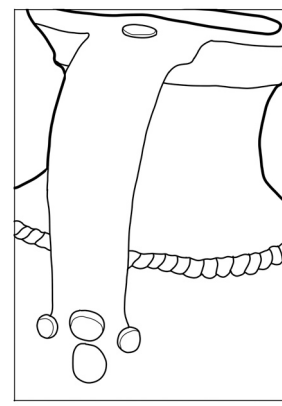
3. Cseke Sándor 1880. Félfedelén 10 gomb, fültetőn három, fül alján három gomb. GM NPR 55.93.1

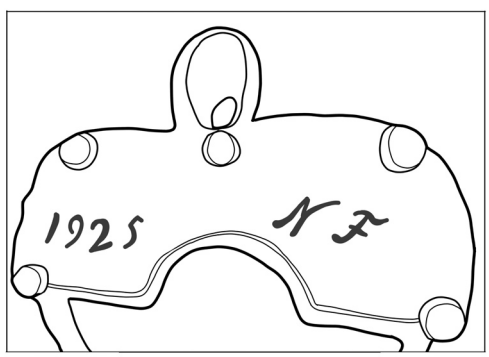

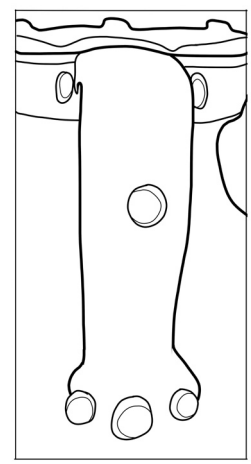
1. Szakál Sándor 1891. Félfedelén név és évszám, csigába hajló füle alján egy–egy ujjbenyomás. SM 2011.4.2

2. Szépe József 1905. Félfedelén évszám, pereme körben metélt, füle tetején egy, alján három gomb és egy ujjbenyomás. NM 71.68.38

3. Németh Ferenc 1925. Félfedelén évszám és monogram, fülén felül két oldalt egy–egy, tetején egy gomb, alján három gomb. NM 67.142.21

alakzatban kirakott négy gombdíszt találunk. Az 1888-ban, 1891-ben készülteken azonban egy sincs, a fül alja mindkét edénynél csigába hajló, ami nem egyedi jelenség, már a vasvári fazekas 1794-es hegybírói korsóján is megfigyelhettük. Cseke Sándor 1880-ban megformált boroskorsóján felül a fül két oldalán egy–egy, tetején egy korong alakú gomb, mely formáció a fül alján megismétlődik. Ugyan nem névfeliratos, csak évszámos egy 1900-ban megformált boroskorsó, de mégis említésre méltó, mivel igen kimódolt a fül és környezetének díszítése. A fül tetején két oldalt egy–egy ujjbenyomás látható, amelynek széléhez még egy–egy gombdísz is csatlakozik. Magán a fülön a tetőtől az aljáig arányosan elosztva három gomb, a fül alján egy ujjbenyomás, a fül két szélénél egy–egy csillag alakú bepecsételés, ami a fül tetején ismétlődik. Egyedül Könye József, Szépe József, Bicsák Sándor egymással szorosabb kapcsolatot tartó fazekasoknak fedeztünk fel a 20. századelőn azonos füljelet. Mindhármuknak a fül tetején két oldalt egy–egy és a fülön egy gombdísz található, ami alul háromszög alakba feltéve ismétlődik meg. Horváth Sándor magyarszombatfai „gerencsérnek" egy 1909-es és egy évszám nélküli boroskorsója található a Néprajzi Múzeumban. Az évszámos edény félfedelét téglalap formájú, rácsozott, sűrűn ismétlődő pecsétes benyomások díszítik, ami a gombok helyett a fül tetején is látható. **(3. színes képtábla 1a. kép)** Alul szabályos háromszögbe rakva három gombdísz található. Évszám nélküli korsóján felül egy, alul három gomb helyezkedik el, így feltételezzük, hogy voltaképpen ez a jele. A kronológiai sort Németh Ferenc magyarszombatfai fazekas 1925-ben, 61 éves korában készített edénye zárja. A fül tetején egy–egy, alján három gombja van. E kortól kezdve a fülre helyezett gombok elveszítik jelentőségüket, a fülekről eltünedeznek.

Gombdíszek bugyigákon

Vizsgálatunkat a gombdíszek elhelyezésének hasonlósága okán 20 őrségi vizeskorsóra, bugyigakorsóra is kiterjesztettük, mivel csak e kétféle rendeltetésű edényeken fordulnak elő. A 20. század elejétől az 1940-es évek közepéig tartó időszakban – mázas, többségében ecsettel, írókával díszített – edények esetében azt tapasztaltuk, hogy közülük 14 darab más–más kéz által, többféle módon és technikával díszített edények felén a *gombokból hármat-hármat háromszög alakú mintázatban a fül két oldalán, tetején és hasonló módon az alján a fül alatt helyeztek el.*[54] Néhányuknál azt látjuk, hogy felül két ujjbenyomás, alul három gomb, vagy csak a fül alatt három,[55] két gomb alul–felül a fül oldalán, esetleg csak kettő ujjbenyomás figyelhető meg a fültetőn.[56] Olyan is akad, amelynek felül két oldalt egy–egy ujjbenyomás, fültetőn és alján egy–egy gomb van.[57] Az évszámos bugyigák *Avas Bálint* kerkáskápolnai fazekas nevéhez köthetők. Egy *1935-ben, két 1938*-ban készített bugyigakorsóján láthatjuk a legkorábbi írókás–ecsetes díszítési módot, amelyeknél

54 NM 54.26.28. *Magyarszombatfa Zsohár műhely, hullámvonalas, körkörös írókázással.*; SZNM 1981.26.31. M: 32 cm. Lendvadedes, hat függőleges csíkkal a testén.; DBSLM 85.89.4. vörös alapozású írókás tulipándísszel Pankaszi Gyűjtemény (továbbiakban: PK) 0009 vörös alapon pemzlis díszű száras rózsa, PK 0032 barna alapra fehérrel fröcskölés, PK 0009 fehér nyakú és fülű, vörössel alapozott testű, jellegzetes tükrözéses írókás dísszel PK 003 zöld bugyiga festett csíkokkal.

55 SZNM 1980.29.91., vékony ecsetes forgórózsás.; DBSLM 98.25.2. fehér engób alapon félkaréjos írókás dísszel. Tóth László magyarszombatfai fazekas 1954-ben inas ideje végén alkotott emléken. Tóth László elmondta, hogy ő ezt követően mindig három gombot tett háromszög alakban a fül alá napjainkig.

56 NM 54.26.29. Ujjal pöttyözött körben nyakán és hasán. Tóth Gyula készítette Magyarszombatfán az *„1920-1930-as években"*, GM NPR 1986.45.28. M: 31 cm.

57 GM NPR 2005.1.60.

a *fazekas azonosító jele a fül alatti egy gomb*. *Varga Sándor* (1913–1989) három különböző korú és díszített bugyigakorsóinak fül alját szintén egyetlen gombbal jelölte meg. Két darab kétszájú bugyigát is megvizsgáltunk, amelynek egyikén 1900-as évszámot és a fül, azaz *„kengyel"* alatt *három–három gombdíszt* találtunk. Ugyanerre az eredményre jutottunk a másiknál is.[58] A bugyigák több mint fele kifogatott.

Kifogatás

A korongon történő edénykészítés befejező mozzanata a kifogatás, az edénytest apró rézsútos barázdákkal való díszítése. **(2. színes képtábla 2. kép; 4. színes képtábla 1a–b. kép)** Kós Károly 1943. évi helyszíni gyűjtésekor a helyi céhhel kapcsolatos kérdései nyomán Szakál József akkor 81 éves veleméri fazekas (sz: 1862) elmondta, hogy a kifogatást a fazekak készítésénél már a céhes időkben is megkövetelték.[59]

Vallották, hogy az ilyen edénynek jónak is kellett lenni úgy formára, mint anyagában, amelynek edényfala nem lehetett túl vastag, sem túl vékony, mert akkor volt jó és szép igazán. A régi időkben a veleméri, gödörházi, szerdahelyi szolgáló mesterek ellenőrizték a remeket, s ha elfogadták, akkor az nagymértékben emelte az ifjú fazekas rangját. Egy ilyen kifogatott, 1888-as plasztikus évszámmal bíró fazék múzeumba került.[60]

Vizsgált évszámos borosedényeink azonban nem mind ilyenek. Az 1831–1926 között szemügyre vett 23 edény közül 16 kifogatott, hét azonban nem, aminek közvetlen okát nem ismerjük. A kifogatott edények aránya így is többségben van, 70%. Legrégibb edényünkön nyoma sincs e műveletnek, noha alaposan megvizsgáltuk azt. Első előfordulása – a vizsgált véletlenszerű halmazon belül – 1867-re tehető, Magay Antal 31 éves szentgyörgyvölgyi fazekas nevéhez köthető, amely az abroncstól a talpáig kifogatott. 1872-ben a Szécsiszigeten lakó Berzsán Ferenc – aki 1857-ben a Szentgyörgyvölgyi Fazokas Czéh alcéhmestere volt – szintén kifogatta boroskorsóját.

Nem ismerjük okát, hogy lehetséges az, hogy 1879-ben, Szakál Sándor legkorábban ismert edényét nem látta el kifogatással, ha 1888-ban, 1891-ben ezt a műveletet elvégezte. Horvát Sándor rangos, mutatós lakodalmas boroskorsói közül, mégis csak az 1909-es évszámmal bíró edényét fogatta ki, az évszámnélküli vörös engób alapú színtelen mázzal megöntött, pemzlivel díszített edénye kifogatás nélküli maradt.

Ezt a díszítési módot a Kárpát-medencei fazekasságban csak néhány helyen elszórtan, bizonytalan időhatárokon belül találtuk meg. A 18–19. századi dunántúli céhkorsók között egyet sem találtunk, amely kifogatott lett volna. Egy 19. század második felében készült terrakotta, fehérrel írókázott csávai[61] (ma: Stoob, Ausztria) korsón viszont ez a jellegzetesség látható, de elvétve akad egy–egy a gömöri,[62] valamint 20. századi körösrévi (ma: Vadu Crişului, Románia) és zilahi (ma: Zalău, Románia) típusú fazekakon, szilkéken is,[63] beregi korsón,[64] valamint egy mohácsi 1872-es évszámú kétfülű finoman vágott abroncsdíszes fekete nagykorsón is, ahol a ferde barázdák biztosan nem kavicsozástól származnak.[65] A kifogatás elterjedtségének

58 Id. Albert Attila gyűjteménye sz. n.; NM 71.68.20.
59 Kós, 1944. 3–4. sz. 121. p.
60 SM 74.22.46.
61 NM 73.2.14.
62 NM 143458.
63 NM 143203.
64 Nagyházi GAK 219. aukció, 2016. október 12. 651. tétel. Bereg megyeinek meghatározott 44 cm magas rátétes zöldmázas nagykorsó.
65 NM 51.33.284.

mértékével nem foglalkoztak behatóan a tájegységek kutatói, sem mai fazekasai, pedig ez a technikai dísz az őrségi edények meghatározó, a mai napig elismert táji jellegzetessége közé sorolható.

Disznószőrből készült pamacs, pemzli használata

1831, az első évszámos edény megjelenése után csak 41 évvel később vált bizonyíthatóvá, hogy a gombdíszek mellett a fazekasok maguk készítette ecsetet, pamacsot, más néven pemzlit használva, máz alatt, híg fehér öntőföldbe mártva csíkozták borosedényeiket. A függőleges csíkozás korszaka 1872–1909-ig tartott, beleértve a széles csíkhoz társult rozmaring (Cseke Sándor, 1880) ábrázolását is. A keményszálú disznószőr ecsettel meghatározott rendben függőleges széles csíkokat, valójában *„szalagokat"* festettek korsóikra, **(2. színes képtábla 3a–b. kép)** amelynek első ismert képviselője Berzsán Ferenc. Csaknem 1 évtized után új elem jelent meg a palettán, Cseke Sándor 1880-ban lakodalomra szánt edényét a szájtól a talpig rozmaringokkal öleli körül. Más edényeken a függőleges ecsetvonás mellett találjuk a rozmaringot. **(2. színes képtábla 2. kép)** A fenti korszakhatár közt vizsgált 25 borosedény 48%-án, csaknem felén találunk ecsettel való festést, ami új, egy emberöltőig tartó korszakot jelentett a díszítőelemek használatában. Kivételes, egyszeri eset, amikor egy nevét leplező, ecsetes írással, Veleméren készült 1903-as évszámú asztali boroskorsón különleges virágábrázolást láthatunk. **(3. színes képtábla 5. kép)** a 20. század fordulója után 1909-ben és még később is megfigyelhető a rozmaring ünnepi használatra szánt edényeken, de már csak a nyakon. 1925 után ilyen díszítéssel már nem találkozunk, a tanfolyamok hatására gyorsan elterjed a vékony ecsettel festett tulipán és rózsa.

Név szerint ki kell emelnünk Németh Ferenc (1864–1933) magyarszombatfai fazekas edényét, amely pont olyan csíkozási technikát mutat, mint ami Szakál Sándor gödörházi fazekas 1879–1891 közötti edényein látható. A nyakon még a három gombdísz is rajta van, szájpereme kiöntője, de még fülállása is megegyező, csupán a korsó félfedelén, fülén gazdagabb gombdíszekben, mint ahogy ezt az 1880-as évek edényein tapasztalhattuk. A vizsgálat alá vont ünnepi rendeltetésű boroskorsó[66] régies díszítési módjával tűnik ki. Németh Ferenc még ahhoz a nemzedékhez tartozott, akit 1895-ben mint *„önálló fazekast"* írták össze,[67] tehát már ebben a korban aktív mesterként tartották nyilván. A szép formájú korsó készítési idejében 61 esztendős, háta mögött 40–45 éves szakmai tapasztalattal. Mesterré válásának időpontja az 1880-as évekre tehető. Ő tehát megőrizte az ifjú korában látottakat, az akkor újnak tetsző pamacsos festési módot, amit idős koráig meg is tartott. Ugyanakkor az újításra is fogékony, hiszen felhagyott a zöld máz használatával és a színtelen máz alá – a 20. század fordulóján (36 éves korában) divatossá vált – veleméri vörös földdel alapozott, azonban az 1867 óta általánossá vált kifogatást megtartotta. **(2. színes képtábla 3a–b. kép.)**

Az 1930-as évektől iparművészek által irányított tanfolyamok hatására az edények formája nem, de díszítésmódja teljesen megváltozott, amelyről már korábban beszámoltunk.[68] A fazekasok új nemzedéke vékony, hosszú szőrű ecsetet vett kezébe, s ezzel díszítette edényeit, így boroskorsóit is, amelyre szájától nyakáig fehér, hasától

66 NM 67.142.21.

67 MNL Vas Megyei Levéltára Vas vármegye főispánjának iratai. Általános iratok 536/1904.; Németh Ferenc adatai: Nagy, 2021. 224. p. 1. sz. táblázat 31. sor.

68 Nagy, 2021. 219–223. p. Az őrségi edények díszítőelemeinek változásai.

lefelé zöld öntőfölddel alapozott, de divatossá vált az edény köpenyét elborító vörös és barna engób használata, amelyre színtelen, *palamáz* került, alatta több színű virágokat festettek. Az edényekre a már a korábbi korszakból ismert *száras tulipán és leveles–ágas forgórózsa, a* nyak alatti részre karcolva *borvers* is került[69] Vas Sándor veleméri fazekas kiöntőcsöves korsóján 1934-ben. Megváltozik a fül formája is, általánossá válik a *szalagfül* használata, de megjelent a *szőlőlevél* a terméssel együtt a fül alól kiinduló régiesebb két szárra ágazó *leveles rózsával* egy edényen, a félfedélre *festett 1930-as évszám* került, közötte régebbi időkre emlékeztető kis száras tulipánnal.

Összegzés

A különböző múzeumokból összegyűjtött őrségi fazekasok által 1831–1934 között készült ünnepi rendeltetésű borverő korsók formai és díszítőelemeinek összevetését végeztük el. A 100 évet magába foglaló időszak készítményeinek hét formára és 13 díszítésre vonatkozó elemét vetettük egybe 34 darab évszámos, ezen belül 18 névfeliratos edényen, kitekintve a hasonló rendeltetésű 18–19. századi céh- és hegyközségi boroskorsókra is. Céhtörténeti, anyakönyvi és a jól használható 1848. évi nemzetőr összeírás névanyagára támaszkodva megállapítottuk, hogy az őrségi fazekasoknak 1831–1872 között két irányító, ellenőrző szervezetük is létezett. A Szentgyörgyvölgyi Fazokas Céh feltehetően az 1830-as évektől működött, míg a Veleméri és Gödörházi Fazokas Céh 1868-ban alakult és fejtette ki hatását a helyi fazekasokra. A borosedények formai jegyeinek vizsgálatánál kitűnt, hogy egységes formavilágukon belül két különböző típusú edényt lehet megkülönböztetni. A gyakoribb és régebbinek tűnő a csupos szájú, míg későbbi hozadék a kiöntőcsöves edény. Míg az egyiknek szájpereme széles szalagszerű, addig a másiké vékony, kihajló peremű, amelyből kevesebb van, kialakítása összefügg a csőrös korsóval. Az edényméretek változóak ugyan, de a többség 30–35 cm magasságú, a talp és száj szélessége azonos, átlagosan 4,25 pint, azaz 8 l űrtartalmúak. Az edények elég nagyok, széles nyakúak, szűk talpúak, hasban erősek, így férfialakra hajazók. A boroskorsók díszítőelemeit időrendi sorrendbe rendezve kitűnik, hogy három nagyobb korszakot lehet elhatárolni. 1831–1872 között jellemző az edényeken a pálcadísz, amelyet az ujjbenyomásos abroncs vált, és az edénytesten, félfedélen, fülön elhelyezett, önazonosításra is alkalmas gombdíszek sora. 1872–1909-ig a díszítés szerszámaként fanyélbe, vagy töltényhüvelybe rögzített disznósörtét felhasználva új díszítőeszköz, a pemzli került használatba, amellyel a szájperemtől a talpig húzódó függőleges csíkokat – szalagokat – festenek fehér öntőfölddel az alapozást nélkülöző edénytestre, és az első égetést követően így öntik meg zöld mázzal. Majd 1880-tól 1909-ig önállóan, de általában a csíkok mentén a rozmaring is feltűnik. Újításként a 20. század fordulóján a sárga máz és a vörös engóbos alapozás[70] is előfordul az edények között. 1930-tól azonban a tanfolyamok hatására a formai elemek meghagyása mellett a díszítés teljesen megvál-

69 TGYM 52.303.1. boroskorsó 1934. *„Bort iszik a Magyar nem vizet, Menyecskéknek, Leányoknak forró csókkal fizet."*

70 Kós, 1944. 3–4. sz. 126. p. Leírása szerint a veleméri erdőben található vörösföldet 1900-tól fedezték fel és használták tömegesen. Egy kemence edényhez egy kosár veleméri vörös föld kellett. E kortól a boroskorsók alapszíne is megváltozott, a kedvelt vörösfölddel alapoztak, majd palamázzal fedtek.

1. színes képtábla:
A legrégibb évszámos boroskorsó Szentgyörgyvölgyön készült

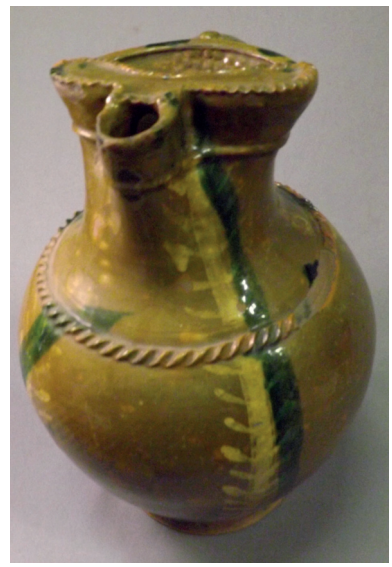
1. Boroskorsó 1831, Szentgyörgyvölgy. Készítette Sós József 28 éves fazekas. (Fotó: Bicskei József, 2022.)

2. színes képtábla:

Azonos díszítőelemek, különböző fazekasok

1. Boroskorsó 1905, Velemér. Készítette Bicsák Sándor 22 éves fazekas. SM 74.22.30 (Fotó: Horváth Sándor, 2011.)

2. Boroskorsó 1905, Gödörháza. Készítette Szépe József 49 éves fazekas. NM 71.68.38 (Fotó: Nagy Zoltán, 2018.)

3a–b. Boroskorsó 1925, Magyarszombatfa. Készítette Németh Ferenc 61 éves fazekas. NM 67.142.21 (Fotó: Nagy Zoltán, 2018.)

3. színes képtábla: **Boroskorsók díszítő elemei**

1a–b. Boroskorsó részlete: félfedél évszámmal, névírással, pecsételésekkel. 1909, Horváth Sándor. Magyarszombatfa. NM 54.26.47 (Fotó: Nagy-Pölös Andrea, 2018.)

2. Boroskorsó részlete: monogram, évszám, gombok. 1872, Berzsán Ferenc. NM 68.37.15 (Fotó: Nagy Zoltán, 2018.)

3. Mustoskorsó részlete: gombdíszek halmaza a fül alatt. 1870 k Magyarszombatfa. SM 74.22.34 (Fotó: Nagy-Pölös Andrea, 2018.)

4. Boroskorsó részlete: ujjbenyomásos abroncs, kifogatás. 1879, Horváth Dániel, Szerdahely. Magángyűjtemény. (Fotó: Nagy-Pölös Andrea, 2022.)

5. Boroskorsó részlete: virágbokor 1903, Velemér. SM 58.177.1 (Fotó: Rosta József, 1983.)

4. színes képtábla:

Évszám és névfelirat nélküli jeles borosedények

1a–b. Dr. Sipos József magángyűjteménye: gombdíszes, kifogatott boroskorsó. Gyűjtési hely: Őrség. 1870 k. (Fotó: dr. Sipos József, 2022.)

2. Gomb- és pálcadíszes, kifogatott boroskorsó Magyarszombatfa, 1870 k. SM 2011.4.3 (Fotó: Nagy-Pölös Andrea, 2020.)

3. Gomb- és zsinórdíszes, kifogatott kerekszájú mustoskorsó Magyarszombatfa, 1870 k. SM 74.22-34 (Fotó: Nagy Zoltán, 2020.)

tozik. Az edények gyakran kétféle színűek lettek. Felül fehér, a nyaktól lefelé zöld, barna vagy vörös öntőföldbe mártva alapoztak. Vékony ecsettel festett tulipán és rózsa foglalja el a díszítésre alkalmas főhelyet, gyakran körülölelve az edényt. A csíkozás megszűnik, a gombdíszek száma is megcsappan, majd feledésbe merül.

Az őrségi fazekasság másik önazonosító technikai dísze az edények kifogatása, amelyre első adatunk 1867-ből származik, de napjainkig tart divatja. A vizsgált korsókon azonban nem mindenki alkalmazta, gyakorisága azonban elérte a 34 darabos vizsgálati csoporton belül a 70%-ot.

Az 1831, 1867, 1869, 1872, 1880, 1888, 1909-ben készített edények, az összes vizsgálatba vont boroskorsó ötödének 20, variánsaival együtt 32 technikai és díszítő elemét egymással összevetve azt tapasztaltuk, hogy a fenti korszakhatárokon belül szemre különböznek a borosedények, de alkotó elemeikben sok egyezést mutatva más fazekasközpontokkal szemben határozottan megkülönböztethetők. Az 1831–1909 közötti időszakot áttekintve mindegyiken van évszám, az edény magassága többségében 31–35 cm, jellemző a névfelirat, a szájperem szalagos kiképzése, csupos száj, a fül gombokkal való díszítése, félfedél egykaréjos kivágása, gombokkal díszítése, a pálcadísz és az azt felváltó ujjbenyomásos abroncs jelenléte, az edénytest kifogatása. 1867–1880 között a kiöntőcső megjelenik, amelyhez vékony kihajló szájperem csatlakozik. 1872–1905-ig jellemző az edény vastag ecsettel csíkozása, rozmaringgal való díszítése. Általánosságban megállapítható, hogy a díszítőelemek egyes csoportjai egy–egy nemzedéken keresztül követhetők nyomon. A régi díszítési módok összességében 100 éven át hagyományozódtak a fazekasok között, de minden fazekas edénye valamiben különbözött a másikétól. Az 1920–1930-as években edényváltás történt a csereke-reskedelembe vitt edényeknél. Az őrségi félfedél nélküli, a boroskorsók formájával és nagyságával teljesen megegyező, egyszerű díszítésű vizeskorsókra ekkor sárga máz került, ezeket vitték Somogyba, ahol boros-edényként használták őket. A múzeumi adatok szerint *„Lakodalmakkor és tor alkalmával ezekben hordták fel a pincéből a bort és kisebb korsókba töltötték”*[71] – éppen úgy, mint a félfedéllel ellátott hagyományos, zöld mázas boroskorsó társaikat a 19. században.

Az őrségi gerencsérek többségében magyarok voltak, azonban a Vendvidékkel szoros kapcsolatot tartottak, ezt bizonyítják az anyakönyvi bejegyzések, amelyből kitűnik, hogy egymás között, de legfeljebb a szomszédos fazekasfalvakból házasodtak az idők folyamán.[72]

71 Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár 67.26.34. boroskorsó Pogányszentpéter; 78.37.2. boroskorsó Szenna; 76.8.4. csaposkorsó Zala (Somogy megye). Mindhárom edényt Magyarszombatfán vizeskorsóként ismerték. Főleg mázatlanok voltak, vizet hordtak bennük. 1871-től évszámos példányuk is ismert.

72 A tanulmány megírásához nyújtott segítségükért köszönetemet fejezem ki: Marx Mária, Kiss Nóra néprajzkutatóknak a Göcseji Múzeumból; Vida Gabriella néprajzkutatónak a Néprajzi Múzeumból, dr. Kemecsi Lajosnak a Néprajzi Múzeum főigazgatójának; Csapláros Andreának a Savaria Múzeum igazgatónőjének a kutatási és közlési engedélyért, dr. Kostyál László múzeumigazgatónak a Göcseji Múzeum néprajzi anyagának tanulmányozásáért, közlési engedélyéért; dr. Sipos József orvos–gyűjtőnek őrségi boroskorsójának többnézeti fotójáért, közlési engedélyéért; Bodnár Katalin régész–múzeumpedagógusnak, aki a rendelkezésére bocsájtott fényképfelvételek alapján remek grafikai rajzokat készített számomra; Bicskei József fotósnak, aki a Göcseji Múzeum néprajzi gyűjteményének legrégibb szentgyörgyvölgyi boroskorsóját lefotózta; Nagy-Pölös Andrea fazekas–régész–néprajzkutatónak a technikai leírásokat, párhuzamok felkutatását, fotókat, korrektúrázást és az együttgondolkodást köszönöm.

Martin Moll

A Muravidékről az Újvilágba

Kivándorlás a 19–20. század fordulóján a Magyar Királyságból: családi példák, keretfeltételek, utóhatások

2. rész

Megérkezés az Újvilágba: Ellis Island

A tengeri út a nagy gőzhajókkal, amelyek a kivándorlókat többnyire harmadosztályon, ha nem inkább a fedélzetközben szállították, 1900 táján átlagosan 10 napig tartott, és az útiköltség 25–35 dollárba került, amely még egy munkás havi bérének sem felelt meg.[1] A New Yorkba érkező kivándorlót az 1890-es évek elejétől először Ellis Islandra, a Manhattan előtt elterülő szigetre vitték. Itt kérdezték ki a bevándorlási hatóság emberei, és itt esett át az első orvosi vizsgálaton. Azokat, akik annyira betegnek tűntek, hogy semmiféle munkát nem tudtak vállalni, ugyanúgy kiválogatták, mint azokat, akik valami miatt nemkívánatos személyeknek számítottak. Mindenesetre, azok aránya, akiknek vissza kellett fordulniuk, eléggé behatárolt volt.[2]

A bevándorlási hatóság vizsgálati íve a következő rubrikákból állt: teljes név, életkor, nem, családi állapot, tanult foglalkozás, tud-e olvasni és/vagy írni, állampolgárság, faj, illetve népcsoporthoz való tartozás, utolsó lakhelye – ország, illetve település –, a legközelebbi azon rokon vagy barát neve és címe, ahonnan az illető kivándorolt. A bevándorlási hatóság azt is tudakolta, hogy az érintett rendelkezik-e érvényes vonatjeggyel abba a régióba, ahol le kíván telepedni. További kérdések a következők voltak: Ki fizette az utat? Van-e a bevándorlónak legalább 50 dollárja? Ha nincs, menynyi van? Volt-e már korábban az USA-ban? Ha igen, hol tartózkodott? Szándékában állt-e egy barátját vagy rokonát felkeresni? Ha igen, milyen címen? Többnejű vagy anarchista? Elutazása előtt kötött-e már fizetéses munkaszerződést? Milyen testi és szellemi állapotban van? Van-e lelki vagy testi hibája? Ha igen, milyen fajta? Mi az oka? Mióta tart? Milyen magas? Bőr- és szemszíne? Van-e különleges ismertetőjele? Mely országban és városban született?

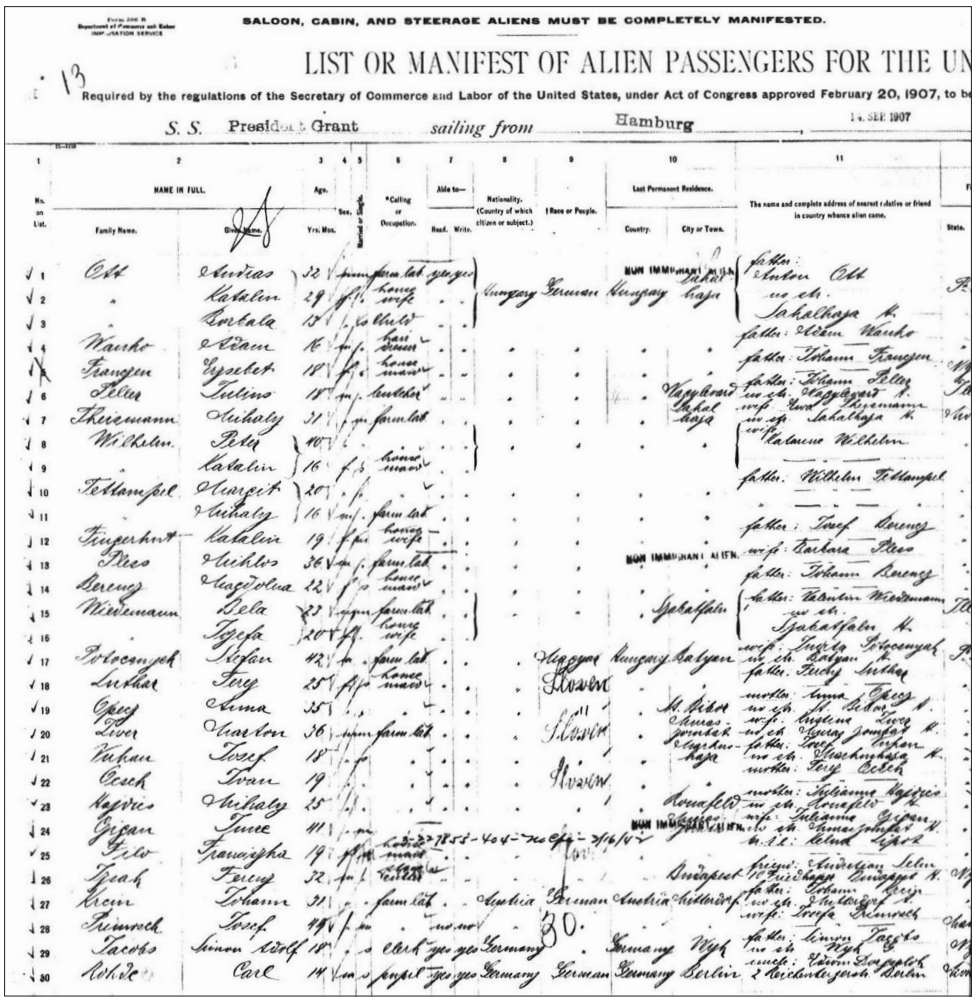
Ezt a kérdőívet törvény írta elő, amelyet 1907. február 20-án szavazott meg a kongresszus és július 1-jén emelkedett törvényerőre.[3] Mai szemszögből nézve különösen említésre méltó a törvényben rögzített ún. „contract laborers", vagyis a már megkötött szerződéssel jövők tilalma. Az amerikai szakszervezetek nyomására került be a törvénybe, és a hazai munkavállalók jogait kívánta védeni,[4] akiknek a bérszínvonalát ve-

1 *Chermayeff, Ivan – Wasserman, Fred – Shapiro, Mary J.:* Ellis Island. An Illustrated History of the Immigrant Experience. New York–Oxford–Singapore–Sydney, 1991. (továbbiakban: Chermayeff – Wasserman – Shapiro, 1991.) 26., 56. p.

2 Chermayeff – Wasserman – Shapiro, 1991. 109., 134. p.

3 Ez a vizsgálati ív az Ellis Island Foundation által üzemeltetett weboldalon (ellisisland.org) tekinthető meg.

4 Chermayeff – Wasserman – Shapiro, 1991. 118. p.

SALOON, CABIN, AND STEERAGE ALIENS MUST BE COMPLETELY MANIFESTED.

LIST OR MANIFEST OF ALIEN PASSENGERS FOR THE UN

Required by the regulations of the Secretary of Commerce and Labor of the United States, under Act of Congress approved February 20, 1907, to be

S. S. President Grant sailing from Hamburg

Az Egyesült Államok Bevándorlási Szolgálata hajójegyzéke. Ellis Island, 1907. szeptember. Vukán József a 21. sorszámnál található (www.ellisisland.org; www.ancestry.com)

szélyeztethette az importált és olcsó munkaerő, azaz feltehetően nem azzal a céllal, mint amit Leopold Caro állított,[5] hogy az újonnan jötteket megóvja a kizsákmányolástól vagy a munkaadótól függő nagyobb mértékű kiszolgáltatottságtól. Az, hogy ez a tiltás a gyakorlatban mennyire érvényesült, az már eléggé kérdéses, hiszen feltételezhető, hogy a szerződéses munkások többsége, amennyiben a bevándorlási hatóság emberei egyáltalán rákérdeztek erre, egyszerűen letagadta, hogy már van munkahelye.

5 *Caro, Leopold:* Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich. Leipzig, 1909. (továbbiakban: Caro, 1909.) 81. p. (Schriften des Vereins für Socialpolitik; 131.)

A kitöltött kérdőívekhez interneten keresztül hozzá lehet férni.[6] Elsőrangú források a kutatók számára, bár néhány bejegyzés nem felel meg tényeknek. Különösen a kivándorlók etnikai hovatartozását firtató kérdésekre adott válaszokkal szemben kell fenntartással élnünk, mivel ezen emberek nagy részének egyáltalán nem volt kiforrott etnikai öntudata, vagy az érkezési ország változott meg, vagy az állampolgárságuk az etnikai hovatartozással együtt.[7] Így, azután gyakran előfordult, hogy a Muravidékről származó szlovének hamisan a magyar rubrikába íratták be magukat.

Muravidéki kivándorlók: Pennsylvania az új haza

Az 1910. évi népszámlálás szerint abban az évben 183.431 fő vallotta magát szlovén anyanyelvűnek az USA-ban, holott csak a bevándorlókat és azok gyerekeit vették számításba, tehát nem a harmadikgenerációs szlovéneket. A nagy kivándorlási hullám következtében, amely a 20. század második évtizedében is tartott még néhány éven keresztül, az 1920. évi népszámlálás során már 208.552 szlovén anyanyelvűt regisztráltak az USA-ban. 2000-ben a szlovén felmenőkkel rendelkezők száma 176.691 fő volt.[8]

Az 1920. és az 1930. évi népszámlálás során a vend nyelv önálló anyanyelvként szerepelt,[9] és ez azután számos félreértéshez vezetett. Egy elmélet szerint a Muravidék lakói nem képeznek önálló etnikai csoportot,[10] mivel a Muravidék szláv lakóinak vendként való elnevezése inkább a „windisch" szóra vezethető vissza. Ezt használják maguk a régió szlovénjei is, hogy megkülönböztessék magukat az ott élő magyaroktól.[11] Az a 1615 személy, aki az USA 1920. évi népszámlálásakor anyanyelveként a vendet jelölte meg, ugyanakkor születési helyének Magyarországot adta meg,[12] csakis a Muravidékről származhatott. Valószínű, hogy vend anyanyelvű magyarként azt kívánták nyomatékosítani, hogy mélyen kötődnek a Muravidékhez, az ottani nyelvjáráshoz, a vendhez. 1930-ban 2027 fő adta meg a vendet anyanyelvként és közülük 1372 fő vallotta, hogy Jugoszláviában, 431-en hogy Magyarországon, 116-an hogy Ausztriában, és a többi 108 személy, hogy más országokban született.[13]

6 A vizsgálati ívek nemcsak az eelisisland.org, hanem az ancestry.com weboldalon is megtalálhatóak. Európával ellentétben, az USA-ban jóval liberálisabban kezelik a személyi adatokat. 2007 óta az összes, a Hamburgi Állami Levéltárban őrzött, 1890 és 1912 között kivándorolt adatai megtalálhatóak az ancestry.com weboldalon. *Gabrielsson, Peter*: Das Projekt „Link to Your Roots". Die digitale Erschließung der Auswandererlisten im Staatsarchiv Hamburg. In: „Seht, wie sie übers große Weltmeer ziehn!" Die Geschichte der Auswanderung über Hamburg. Hg. Andrea Brinckmann, Peter Gabrielsson. Bremen, 2008. (továbbiakban: Brinckmann – Gabrielsson, 2008.) 163–169. p.

7 *Antalics, Stephen C.*: The political promotion of the term „Wend" in the United States and Hungary in the period prior to and after World War I. In: Zbornik soboškega muzeja. 5. Ur. Janez Balažic, Metka Fujs. Murska Sobota, 1998. (továbbiakban: Antalics, 1998.) 125. p.

8 Az adatokat közli *Klemenčič, Matjaž:* Slovenes as Immigrants. Members of Autochthonous Minorities in Neighboring Countries and Members of Multiethnic States. In: Language and Identities in Historical Perspective. Ed. Ann Katherine Isaacs. Pisa, 2005. (továbbiakban: Klemenčič, 2005.) 110. p.

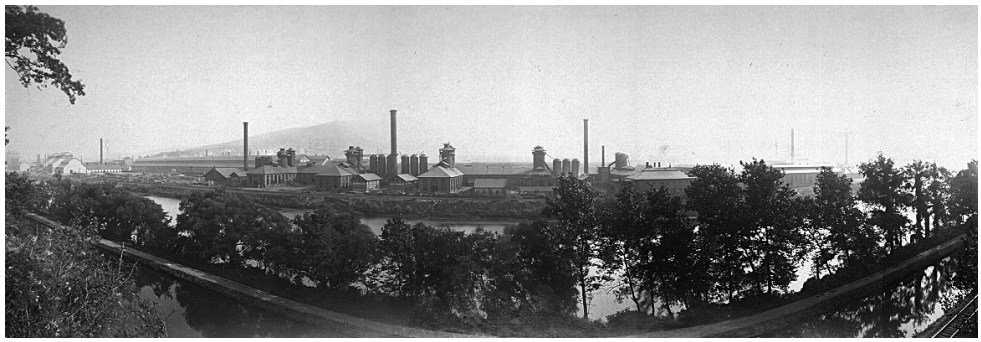
9 Uo.

10 Antalics, 1998. 143. p.; *Kuzmič, Mihael:* Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Bethlehemu v ZDA 1893–1924. Naselitev in njihove zgodovinske, socialne, politične, literarne in verske dejavnosti. Ljubljana, 2001. (továbbiakban: Kuzmič, 2001.) 302. p. (Migracije; 2.)

11 *Fujs, Metka:* Das Übermurgebiet im 20. Jahrhundert. In: GrenzenLos. Österreich, Slowenien und Ungarn, 1914–2004. Beitragsband zur Ausstellung im Gerberhaus Fehring. Hg. Wolfram Dornik, Rudolf Grasmug, Stefan Karner. Graz–Fehring, 2007. 152. p.

12 Klemenčič, 2005. 110. p.

13 Klemenčič, 2005. 111. p.

Panorámakép a pennsylvaniai Bethlehem egyik nagy acélgyáráról (https://en.wikipedia.org/wiki/Bethlehem,_Pennsylvania#/media/File:Bethlehem_steel_c.1896.jpg Megtekintve: 2022. március 1.)

Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a szerb–horvát–szlovén állam, a későbbi Jugoszlávia megalapítása a magyar Muravidéken született és később az USA-ba kivándorolt szlovének döntő többsége számára öntudat meghatározó tényező lehetett.

Az a körülmény, hogy a Muravidékről származó szlovének az 1920. és az 1930. évi amerikai népszámlálás során a vendet jelölték meg anyanyelvüknek, visszatükrözi a Muravidék 1918 előtti politikai helyzetét. A magyar kormány asszimilációs politikája közismert.[14] Katus László becslése szerint, abból az 5,2 millió főből, amellyel a magyarság 1850 és 1910 között növekedett, 3,2 millió írható a természetes népességszaporulat javára, 2 millió fő viszont az asszimiláció növekménye.[15] A Muravidéken különösen nagy nyomás nehezedett az őslakó szlovénekre, mert a magyar kormányszervek szerint a Muravidék vendjei és Ciszlajtánia szlovénjei között sem kulturális, sem politikai értelemben nem voltak hasonlóságok. Ebben az összefüggésben különösen hangsúlyozta a magyar oldal a Muravidéken beszélt vend tájszólás sajátosságait.[16] A Muravidékről származó szlovének több mint fele, akik anyanyelvként a vendet adták meg a népszámláláskor, Bethlehemben, Pennsylvaniában és annak környékén laktak. Túlnyomó részük evangélikusnak vallotta magát, amely felekezet mindenekelőtt a Vas vármegyéhez tartozó településeken, Battyándon (ma: Puconci, Szlovénia), Bodóhegyen (ma: Bodonci, Szlovénia) és Hodoson terjedt el.[17] A Muravidékről kivándoroltak közül kevesen telepedtek le Pennsylvanián kívül, úgymint Bridgeportban, Connecticutban, vagy az Ohio észak-keleti részén található városokban. Bethlehem Pennsylvania keleti részén fekszik, a 19. század közepén egy pietisztikus vallási közösség alapította.[18]

14 *Katus, László:* Die Magyaren. In: Die Habsburger-Monarchie, 1848–1918. Bd. 3. 1. Teilband. Die Völker des Reiches. Hg. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. Wien, 2003. 431. p.

15 Uo.

16 Klemenčič, 2005. 111. p.

17 A protestantismus terjedésére lásd *Kuzmič, Franc:* Der Protestantismus im Raum zwischen Radkersburg und Puconci. In: Aus der Vergangenheit in die Zukunft. Verbinden wir den einst gemeinsamen Raum Puconci – Bad Radkersburg. Murska Sobota, 2006. 15–43. p.

18 *Yates, W. Ross:* Bethlehem of Pennsylvania. The Golden Years, 1841–1920. Bethlehem, 1976. (továbbiakban: Yates, 1976.) 13. p.

Az ásványkincsekben gazdag vidék hamarosan az USA acélgyártásának központjává vált, amely az 1857-ben alapított Saucona Iron Company-val vette kezdetét.[19] 1904-től Bethlehem Steel Corporation név alatt termelt tovább a cég. Az acélmű tulajdonosai és vezetői – mindenekelőtt Joseph Wharton (1826–1909) és Charles M. Schwab (1862–1939) – az amerikai felsőréteg tagjai közé tartoztak. Köréjük szerveződött a helyi társadalmi élet, de nem szégyellték nyilvánosságra hozni gazdagságukat sem.[20]

A társadalmi ranglétra másik végén az acélmunkások és családjaik helyezkedtek el. Ők főleg „boarding houses", bérelt házakban, panziókban éltek a gyártelep közelében. 1900 táján a betanítatlan acélmunkások jóval többet kerestek, mint bárhol másutt a szintén betanítatlan társaik. Napi 1–1,5 dollárt. Ez lehetett a fő ok, amely Közép- és Kelet-Európából Bethlehembe csábította az embereket. A bevándorlás az 1870-es évek második felében indult el,[21] és 1900 előtt már több mint 500 fő telepedett le itt Európa eme vidékéről.[22]

A legtöbb szlovén emigráns 1907 és 1914 között érkezett Bethlehembe.[23] Az 1930-as évek második felében számuk már elérte az 5000–6000-et. A Muravidékről származó szlovének több hullámban emigráltak. Az első és legjelentősebb hullám 1893 és 1914 között érkezett.[24] Ebben az időszakban alapították meg azokat az egyházközösségeiket és szociális intézményeiket, amelyek a régi hazára emlékeztették őket. A protestáns szlovének először a pennsylvaniai német – 1863-ban alapított – St. Peter Evangelical Lutheran Church-höz (Szent Péter Evangélikus Egyház) csatlakoztak. Mivel híveik száma egyre gyarapodott, 1910-ben önálló egyházközséget hoztak létre, a Szent János Vend Evangélikus–Lutheránus egyházat.[25] Imaházuk, amelyet 1916-ban építették fel, és mind a mai napig áll.[26] Bethlehemben több magyar is volt, akik Vas és Zala vármegyékből származtak. Ők, amennyiben az evangélikus felekezethez tartoztak, először a vendek templomában vettek részt az istentiszteleteken, amíg 1928-ban meg nem alapították a saját egyházközségüket, Cion Hungarian Church néven.[27]

De nemcsak az egyházak, hanem az ún. Fraternal Societies, azaz az Önsegélyező Egyesületek is hozzájárultak a Muravidékről kivándorolt szlovének nemzeti tudatának ébrentartásához. Közülük a legjelentősebbnek az 1912-ben alapított The First South Bethlehem számított, amely fő feladatának a tagok jólétének és boldogulásának elősegítését, valamint a szlovén hagyományok ápolását tekintette. 1924-ben már több mint 1000 szlovén nemzetiségű bevándorló taggal rendelkezett.[28] Időszaki kiadványokat is megjelentettek, saját dialektusukban. Közülük a legjelentősebb az „Amerikánszki Szlovencov Glász" (A vendek amerikai hangja) volt, amely 1921 és l954 között jelent meg.[29] Míg a Muravidékről kivándorolt szlovének nagy figyelmet fordítottak nemzeti tudatuk megtartására, még az Újvilágban is ki voltak téve magyar körök asszimiláló nyomásának. Például a Sopronból származó lelkész, dr. Erno A. Stiegler mindent elkövetett, hogy a szlovén emigránsokat elszakítsa gyökereiktől. Ő 1914-től 1956-ig vezette a Szent János Vend Evangélikus–Lutheránus egyházközséget.[30] Bethlehembe érkezé-

19 Yates, 1976. 30. p.
20 Yates, 1976. 175. p.
21 Kuzmič, 2001. 298. p.; Yates, 1976. 176. p.
22 Yates, 1976. 177. p.
23 Yates, 1976. 325. p.
24 Kuzmič, 2001. 297. p.
25 Yates, 1976. 325. p.
26 Kuzmič, 2001. 306. p.
27 Yates, 1976. 323. p.
28 Kuzmič, 2001. 301. p.
29 Kuzmič, 2001. 304. p.
30 Yates, 1976. 327. p.; Kuzmič, 2001. 306. p.

sét követően magyar nyelven adott ki egy evangélikus havi folyóiratot. Stiegler azt az elvet vallotta, hogy a Muravidék szláv népessége nem szlovén, hanem vend eredetű, ebből következően jelentősen különbözik stájerországi szomszédaitól. Az 1918-ban kiadott művében – „History of the Wends" (A vendek története) – azt írta többek között: *„A vendek közeli és baráti kapcsolatban éltek a magyarokkal. Az 1. világháborút követően, a trianoni békekötés értelmében a vendek földje Jugoszlávia része lett, ami ellen ők vehemensen tiltakoztak, mert magukat magasabb rendűnek tartották a délszlávoknál."*[31]

Lovrenc Horvath 1921-ben az amerikai Magyar–Vend Szövetség nevében levelet küldött az USA akkori külügyminiszterének, Charles Evans Hughesnek (1862–1948), amelyben követelte a Muravidék visszacsatolását Magyarországhoz.[32] Horvath, a szlovén–magyar származású pap, a fenti szövetség elnöke lázasan munkálkodott azon, hogy meggyőzze a Bethlehemben található Szent József Római Katolikus egyházközség szlovén tagjait vend származásukról.[33]

Bethlehem lakossága jelenleg valamivel több mint 75.000, és város az elmúlt században sok változáson ment keresztül. 2001 óta már nem létezik az acélmű, viszont nő azon polgárainak a száma, akik ismét tudatosan vállalják muravidéki gyökereiket. 1996 óta testvérvárosi kapcsolatot ápol Bethlehem és Murska Sobota, így a két város között diákcsere is létezik. 2010-ben evangélikus lakosai, akik közül sokan szlovén–muravidéki ősökkel rendelkeztek, megünnepelték a Szent János Vend–Evangélikus-Lutheránus Egyházközség alapításának a 100. évfordulóját.

Amikor Vukán Lajosból Louis Zauneker lett

Vukán József harmadik gyermekként született idősebb Vukán József és Kolossa Rozália házasságából.[34] 1889-ben látta meg a napvilágot egy apró faluban, Márkusházán (ma: Markišavci, Szlovénia) és a puconci plébánián keresztelték meg. Márkusháza közigazgatásilag Muraszombathoz (ma: Murska Sobota, Szlovénia) tartozott, plébániája pedig a Vas vármegyei szuperintendatúrához. József apja szlovén paraszt volt, aki az apró, közel 1 hektár[35] nagyságú földjén épp csak a megélhetéshez valót

Vukán József (1889–1913) szülőháza Márkusházán (Erwin Bernat magángyűjteménye)

31 Idézi Antalics, 1998. 137. p.

32 Kuzmič, 2001. 303. p.; Antalics, 1998. 138. p. Az 1921. augusztus 8-án keltezett levél – többek között – kijelenti: „*Wherever in this world a Wend exists, he would rather sacrifice his life, than to allow his blood to mix with the blood of a Carniolian or Croatian or a Serb.*" [Bárhol is van a világon egy vend, szívesebben áldozza fel az életét, mint engedje azt, hogy a vére keveredjen egy krajnai, egy horvát, vagy egy szerb vérével.] Idézi Antalics, 1998. 138. p.

33 Antalics, 1998. 136. p.

34 A következő adatok Erwin Bernat grazi kollégám családi archívumának feljegyzései között találhatók. Nagy részben a Vukan család tagjaival készített interjúkat tartalmazzák. További részleteket lásd *Bernat, Erwin – Moll, Martin:* Vom Übermurgebiet (Prekmurje) in die Neue Welt. = Signal. Jahresschrift des Pavelhauses, 2011/2012. 187–215. p.

35 Területmérték. 1 hektár = 10.000 m^2.

Vukán József – balról a második – bethlehemi munkatársaival, 1910 körül
(Erwin Bernat magángyűjteménye)

tudta megtermelni. József lánytestvére, Katalin már a 20. század elején elhagyta szülőfaluját, amely 15 km-re feküdt a legközelebbi határátkelőhelytől, és a szomszédos Ausztriába távozott.

1907-ben József is elhatározta, hogy kivándorol, mégpedig az USA-ba. Szándékairól éppúgy keveset tudunk, mint a Hamburg felé tartó útja első szakaszáról. Állítólag a hajó indulásáig néhány napot a HAPAG (Hamburg-Amerikanische Packetfaht-Actien-Gesellschaft [Hamburg-Amerikai Csomagszállító Részvénytársaság]) által működtetett kivándorlócsarnokban[36] töltött el, ahol jegyzéket vettek fel a kivándorlókról, és ismertették velük az orvosi és higéniai intézkedéseket. Caro 1909-ben így számolt be erről: *„Jön a kötelező fürdő, a ruhák fertőtlenítése. … Csak a fürdés után kerül sor az orvosi vizsgálatra. A betegség gyanúsakat megfigyelőbe, a betegeket kórházba küldik, az egészségeseket a »tiszta oldalra« állíttatják. Itt vannak a közösségi szállások, egy nagyobb tartózkodási hely, egy katolikus templom a czectochowai Szűz Mária képével, tekintettel a lengyel emigránsokra. Van egy protestáns templom és egy zsinagóga, aztán a déli és az északi szálló, melyekben jó pénzért különálló szobákat kapsz.”*[37]

36 *Wöst, Ursula:* Die Auswandererhallen der HAPAG. In: Brinckmann – Gabrielsson, 2008. 139–151. p. Az 1901-ben épített – majd 1904-ben bővített – termek 2000-nél több kivándorlót tudtak befogadni.

37 Caro, 1909. 74–75. p.

A 18 éves Vukán József 1907. szeptember 14-én lépett a SS President Grant, a 18.000 bruttóregiszter tonna[38] kiszorítású gőzhajó fedélzetére. Feltételezhetően a harmadosztályt engedhette meg magának. Ismerősök és barátok társaságában utazott, akik vagy a szülőfalujából, vagy annak környékéről származtak. A 19 éves Oczeh Iván Márkusházáról, a 36 éves Zwer Márton Muraszombatból, a 25 éves Luthar Teréz Battyándról. A gőzös 1907. szeptember 25-én futott be a New York-i kikötőbe. A bevándorlási hatóság feljegyzése szerint Vukánnak 18 dollár lapult a zsebében. Céljának egy dél-bethlehemi címet diktált be, ahol egy bizonyos Zwer József lakott. Állítólag Márton rokonáról van szó, mert ő is ugyanezt a címet adta meg a hatóságoknak.

Vukán József a következő években Allentownban, Bethlehem egyik elővárosában lakott. Kezdetben acélipari munkásként dolgozott, és itt ismerte meg a szlovén Horvát Klárát, akit 1910-ben feleségül vett. Nem sokkal ezt követően elhatározták, hogy hazatérnek. Egyetlen gyermekük, Vukán Lajos 1911 októberében született Márkusházán. Nem sokáig maradtak azonban itt, és 1912-ben Pennsylvania felé vették útjukat. Fiúkat a nagyszülőknél hagyták, később a gyermek a keresztanyjánál talált otthonra. Biológiai szüleiről nem meséltek neki semmit, és így keresztanyját tartotta anyjának, annak férjét pedig apjának.

1923 őszén, amikor Lajos egy nap hazafelé tartott az iskolából, szembejött vele egy rendkívül elegáns asszony. Több mint 60 évvel később, a 75 éves férfi így írta le ezt a találkozást: *„Amikor a közelünkbe ért, megkérdezte, melyikünk a Louis, és a társaim rám mutattak. Odajött hozzám és azt mondta: Te a fiam Martin vagy, én pedig az anyád. Én erre azt mondtam: Te nem vagy az anyám! – és eltoltam magamtól. Mert ha valaki a semmiből feltűnik, és azt mondja: Az anyád vagyok! – azt úgy sem hiszed el.”*[39]

Az elegáns nő valóban az anyja volt, akit Klara Zauneker nevet viselte és magával akarta vinni az USA-ba a fiát. De miért várt erre 10 évet? Mi mehetett végbe a fiatalemberben, akinek az életrajzát egyik napról a másikra át kellett írni? Vukán József, Lajos apja 1923-ban már 10 éve nem volt

Louis Zauneker édesapja, Vukán József sírjánál, 1925 körül. Fénykép a Zauneker família digitális családtörténetéből
(Erwin Bernat magángyűjteménye)

az élők sorában, mivel 1913 augusztusában, 24 évesen tüdőgyulladásban elhunyt és Allentownban temették el.

Ezt követően nem sokkal az özvegy ismét férjhez ment, mégpedig Charles K[ároly] Zaunekerhez, aki csak 1911-ben vándorolt ki, szintén a Muravidékről. A házasságkötést követően Ohio államba,

38 Regisztertonna: a hajók térfogatának 1994-ig érvényben lévő mértékegysége. Bruttóregisztertonna: a hajók teljes belső térfogatának regisztertonnában kifejezett mértéke. 1 regisztertonna = 100 köbláb = 2,8316 m³.

39 Az életrajzi adatok azon 1986. február 2-án készített interjúból származnak, amelyet Louis Zauneker – aki eredetileg Vukán Lajos néven született – az amerikai antropológusnak, Willa Appelnek adott a „Voices From Ellis Island: An Oral History of American Immigration” projekt keretében. A 30 oldalas teljes beszélgetés (továbbiakban: Zauneker interjú, 1986.) elérhető a szerzőnél. Részleteket közöl Chermayeff – Wasserman – Shapiro, 1991. 228. p.

Clevelandbe költöztek. Ez a város az, amelyben Bethlehem és Bridgeport mellett mind a mai napig sok szlovén származású lakos él. Klara és Charles önállósították magukat. Egy vegyes üzletet működtettek, ahol az édességek mellett mindenfajta sajtóterméket, dohányárut, de még tejet is lehetet kapni.

De térjünk vissza Vukán Lajoshoz. Néhány hónapig eltartott, amíg ez anyja rá tudta beszélni, hogy menjen ki vele az USA-ba. Ez alatt az idő alatt a gyermek kivándorlásához szükséges miden iratot beszereztek. Klara, aki nem sokkal az előtt lett amerikai állampolgár, a fiával 1924 elején hagyta el a Muravidéket. Az elején lovaskocsival mentek át a jugoszláv–magyar határon, majd vonatra ültek az észak-franciaországi kikötővárosig, Cherbourg-ig, ahonnan 1924. február 6-án indultak el az SS Berengaria gőzössel. Az 1913-ban Imperator néven forgalomba állított, a világ akkoriban legnagyobb hajója az 1. világháború óta a brit Cunard Line társasághoz tartozott, és nagy hatással volt a 12 éves fiúra, amelyre 1986-ban így emlékezett vissza: *„Emlékszem, hogy taxival utaztunk a szállodából, amely eleve új volt számomra. Addig még soha nem ültem taxiban. Felszálltunk a hajóra, megkerestük a kabinunkat a másodosztályon. Az első osztály meglehetősen drága volt, és volt még a harmadosztály, az alsó fedélzeten. Azok az emberek gyakorlatilag a földön aludtak, nem voltak éppen jókedvűek. Nekünk volt kabinunk, de se fürdőszoba, se semmi más. Fürödni le kellett menni a hallba. Az étterem is ott volt. Mindent rendelhettünk, amit csak akartunk. Óriási élmény volt számomra. Nem vagyok benne biztos, de úgy emlékezem, hogy az út több mint egy hétig, talán tíz napig is tartott. Anyám tengeri beteg lett, én nem. Ő tudott beszélni angolul a többiekkel. Én amerikai állampolgár voltam, az anyám után. Összebarátkoztam néhány emberrel, akik gyakorlatilag a világ minden országát képviselték ott. A világ összes nyelvét beszélték. Én németül, magyarul és szlovénül. Úgy-ahogy megértettem magamat velük. Nem voltam teljesen elveszett ember. Problémám volt viszont azzal, hogyan kell tusolni, használni a nyilvános WC-t, a külön férfiak és nők számára fenntartott mosdóhelyeket. Egyik sem volt otthon. De miután beletanultam, nagyon élveztem őket. … Amikor megpillantottuk a Szabadság-szobrot, mindenki a fedélzeten volt. Egy dologra emlékszem: nagyon zavarba ejtő volt, amikor elkezdtek játszani hazafias dalokat. Ott álltam kalapban némán, amikor odajött mellém egy hölgy, s levette a kalapot a fejemről. Mi a fene? – gondoltam. Mire a hölgy elmondta, tartsam a kalapot a kezemben és legyek büszke arra, hogy Amerikában vagyok.”*[40]

A valóságban az út rövidebb ideig tartott 1 hétnél. 1924. február 12-én futott be a hajó New Yorkba. A szokásos adminisztráció után a bevándorlási hatóságnál, Klara fiát már nem Vukán Lajosnak hívták, hanem Louis Zaunekernek, és Jugoszláviában született amerikai állampolgárként regisztrálták. Az új vezetéknevét Klara második férje, Charles részéről később történt adoptáció előzetes jelzése alapján jegyezték be. Anya és fia New Yorkból busszal utaztak Allentownba, és 1 hétig tartózkodtak Klara testvéreinél. Louis itt találkozott egy hatósági személlyel, amit életében nem felejtett el: *„Anyámmal és nagynénémmel kimentünk a piacra, a farmerek piacára, s ahogy ott sétálgatunk, megjelent egy férfi, meg fogta a karomat és megállított. Már megijedtem, hogy le akar tartóztatni és visszaküldeni Európába, és tudni akarja, mit keresek itt. Kiderült, hogy iskolafelügyelő volt, és arra volt kíváncsi, hogy iskolaidőben mit keres egy gyerek a piacon. És miután megmagyarázták neki, hogy miért vagyok itt, természetesen*

40 Zauneker interjú, 1986. 9–13. p.

hagyott bennünket tovább menni. Eszembe is jutott. Te jó ég! Európában akár egy hetet is otthon lehetnék, senkit sem érdekelne."[41]

1 hét múlva Louis és anyja vonaton Clevelandbe utaztak, ahol Klara férje várta őket. A Zauneker család egy tipikus bevándorló negyedben lakott, kelet-európaiak, írek, angolok, németek, zsidók és olaszok társaságában. Louis, aki egyke maradt, több iskolát végzett. Gyorsan és jól elsajátította az angol nyelvet. 1931-ben befejezte a középiskolát, 2 évig üzletvitelt tanult és végül kereskedelmi alkalmazottként a clevelandi May Company-nél, Ohio állam egyik neves áruházláncánál talált munkát. Itt dolgozott az 1913-ban született Hoffman Emma is, akivel 1937 júliusában házasodtak össze. 1940-ben született Janet nevű lányuk, 3 évvel később fiúk, Ron. 1948-ban mind a négyen Los Angeles közelébe költöztek, ahol Louis 30 éven át ugyanannál a szupermarketláncnál dolgozott. Anyja és apja Clevelandben maradtak, 1959-ben, illetve 1958-ban bekövetkezett halálukig. Louis Zauneker – a Muravidéken született Vukán Lajos – csak egyszer látta viszont a szülőföldjét. Feleségével együtt 1978-ban látogatott haza, a rokonokhoz, Márkusházára. Louis Zauneker 2000. július 22-én, 89 évesen halt meg San Clemente-ben, Kaliforniában.

Nem Louis, illetve apja, József a Vukán család azon egyedüli tagjai, akik USA-ba emigráltak, ugyanis József három unokanővére és egy unokabátyja követte a példát, akik nagybátyja, Ferenc (1853–1933) gyermekei voltak. Vukán Mária (1882–1958) kivándorlási éve nem ismert, de feltehetőleg ő az első, aki emigrált közülük a Muravidékről. Vukán Katika (1887–1958) 1908-ban vándorolt ki férjével, Flisar Ivánnal.[42]

3 év múlva ment utánuk a csupán 15 éves Vukán Veronika (1897–1991),[43] aki Józsefnél telepedett le Bethlehem közelében. Ferenc gyermekei közül utoljára Vukán József (1890–1973) hagyta el hazáját, mégpedig 1912-ben.[44] Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint ő feleségével és három gyerekével, anyósával és apósával Clevelandben élt, az akkor 18 éves Louis Zauneker, azaz Vukán Lajos szomszédságában. Csak Vukán Ferenc legkisebb gyermekét, a későn született Vukán Milánt (1907–1998) nem ragadta magával az a nagy kivándorlási hullám, amely oly sok szlovént sodort a Muravidékről az USA-ba. Ő haláláig Márkusházán lakott. Négy testvérével, akik közül hárman az USA állampolgárai maradtak,[45] életében mindvégig szoros kapcsolatot tartott fenn.

*

A közlemény az „Auswanderung. Einwanderung. Binnenwanderung: Migration und regionale Mobilität im pannonischen Raum" címmel 2021. szeptember 14-én és 15-én megrendezett 40. „Schlainiger Gespräche" elnevezésű konferencián „Vom Übermurgebiet (Prekmurje) in die Neue Welt. Slowenische Auswanderung um 1900 – Fallbeispiele, Rahmenbedingungen, Nachwirkungen" címmel elhangzott előadás bővített, szerkesztett és jegyzetekkel ellátott, magyarra fordított szövege.

(Ford. Ács Zoltán)

41 Zauneker interjú, 1986. 15. p.

42 1908. szeptember 5-én hagyták el Európát, a Le Havre kikötőjéből kifutott SS La Lorraine gőzhajón. Szeptember 12-én érkeztek meg New Yorkba.

43 1911. szeptember 2-án hajózott ki az Újvilág felé, Le Havre kikötőjéből az SS La Savoie fedélzetén és szeptember 9-én érkezett meg New Yorkba.

44 1912. szeptember 28-án hajózott be Le Havre kikötőjében az SS Rochambeau gőzhajóval, ami október 6-án kötött ki New Yorkban.

45 Vukán Katika (1887–1958) férjével és hat gyermekével az 1920-as években vándorolt vissza az akkori Szerb–Horvát–Szlovén államba. Gyermekei közül egyedül a legidősebb fia, Flisar Ferenc tért vissza az USA-ba.

PÁL ISTVÁN

Neumark Zoltán, a New York-i ügyvéd

EGY VAS MEGYEI MUNKÁSMOZGALMI VETERÁN FIA A III/I. (HÍRSZERZŐ) CSOPORTFŐNÖKSÉG ÉRDEKLŐDÉSÉNEK KÖZÉPPONTJÁBAN

1964. december 15-én a Belügyminisztérium (BM) III/II. (Kémelhárító) Csoportfőnökségének 3-as alosztálya arról küldött értesítést a III/I (Hírszerző) Csoportfőnökség 1-es Osztályának, hogy dr. Neumark Zoltán magyar származású amerikai állampolgár, egy jól menő New York-i ügyvédi iroda tulajdonosa, magánéleti okokból évente látogatást tesz Magyarországon. Neumark az elhárítás forrása szerint baloldali gondolkodású, erősen magyar érzelmű embernek tűnt, aki szeretett volna hazatelepülni, ezt viszont családi körülményei nem tették lehetővé. Perényi Gyula rendőr ezredes, a III/II-3-as Osztály vezetője,[1] azért hívta fel a figyelmet az ügyvéd személyére, mert a feleség gépíróként dolgozott az Egyesült Nemzetek Szervezeténél (ENSZ).[2] Kovács Tibor – fedőneve (fn.) „Szirtes" –, az amerikai osztály helyettes parancsnoka,[3] utasítást adott a washingtoni rezidentúrának a konzulátusi irattár ellenőrzésére, valamint – ha megoldható – a korábbi személyes tapasztalat alapján Neumark jellemzésére.[4] Ezzel egyidőben a New York-i rezidentúrától pedig annak megállapítását várta, hogy az ügyvéd felesége valóban ENSZ-alkalmazott vagy sem.[5] Galambos (Glumácz) József rendőr százados (fn. „Bányai")[6] az előző évi ENSZ-telefonkönyvben rábukkant egy Jeannine Neumark nevű ügyviteli dolgozóra, aki Department of Economic and Social Affairs (Gazdasági és Társadalmi Főosztály) Bureau of Technical Assistance Operations (Technikai Segítségnyújtási Iroda) munkatársaként szerepelt. Horváth József rendőr százados (fn. „Róna") New York-i rezidentúra vezetője,[7] kételkedett abban, hogy az ügyvéd feleségéről volna szó.[8]

1 *Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián:* Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990. Bp., 2008. 70. p.

2 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) Állambiztonsági iratok levéltára. 3. szekció. Hálózati, operatív és vizsgálati iratok (továbbiakban: 3.) A BM III/1. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék (továbbiakban: 3.2.) Kutató dossziék (továbbiakban: 3.2.4.) K-1912/69/T. „Paire". Belügyminisztérium III/II. Csoportfőnökség 3-a. alosztály. Tárgy: Dr. Neumark Zoltán USA állampolgár. Tájékoztató jelentés. Budapest, 1964. december 15. 17–18. p.

3 *Palasik Mária:* Meszler (Kovács) Tibor. In: Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara, 1953–1956. Szerk. Gyarmati György, Palasik Mária. Bp., 2013. 345–346. p.

4 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". I/5. sz. utasítás „A"-tól Zalai elvtársnak! Washington. Tárgy: Dr. Neumark Zoltán személye. Budapest, 1965. január 11. 25. p.

5 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire" I/16. sz. utasítás „A"-tól Róna elvtársnak! New York. Tárgy: Dr. Neumark Zoltán személye. Budapest, 1965. január 11. 26. p.

6 ÁBTL 3.2. Rendkívüli események dossziéi (továbbiakban: 3.2.9.) R-08-020/4 – RD18/67 IV. „Barkács" Bernát Ernő operatív jegyzetének másolata. 92/29.

7 *Pál István:* Egy felesleges tiszteletkör. A hírszerzés célszemélye: Kelen Imre karikaturista. = Levéltári Szemle, 2017. 1. sz. 51. p.

8 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". 34/ II/65/A. sz. Tárgy: Dr. Neumark Zoltánné ügye. Jelentés. New York, 1965. február 14. 27. p.

Az értesülés 3 hónappal később megerősítést nyert, miközben az ügyvédről az alábbi adatokat sikerült beszerezni. Neumark Zoltán, aki 1914. október 13-án született Szombathelyen Neumark Móric és Merzel Aranka házasságában, 1919-ben szüleivel előbb Romániába került, majd 1923-ban kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba. Neumark, aki édesapja révén 1929-ben lett amerikai állampolgár, 1958-ban jött először látogatóba az itthoni rokonokhoz, összesen öt alkalommal fordult meg Magyarországon. A New York-i rezidentúra két titkos munkatárs, a jelenleg nem azonosítható „Tóth" és dr. Fáth János (fn. „Regie")[9] munkatársak felhasználásával készült Janine Neumark személyének tanulmányozására.

Borsányi Imre (ÁBTL Archontológia 125/940.)

Az osztályvezető pedig arra adott utasítást Borsányi Imre rendőr őrnagy (fn. „Réti"), 1965 és 1969 között a rezidentúra vezetője,[10] számára, hogy készítsen külső környezettanulmányt Neumark lakása és irodája elhelyezkedéséről.[11] Glumácz százados 1 héttel később arról számolt be, hogy a jogász munkahelye Manhattan déli részén, a 140 Nassau Street 38. N. Y. szám alatti 15 emeletes irodaházban található. A United Cities Realty Building bejárata egy tágas előtérbe vezetett, amelynek jobb oldalán ábécé sorrendben sorakoztak az épületben működő társaságok és egyéni vállalkozók. A földszinti helyiség egy szűk folyósóban végződött, ahonnan a három felvonó indult az emeletekre. A liftkezelőkön túl egy személy állandó jelleggel az adott részen tartózkodott. A környéken több hasonló irodaház is akadt, ezek földszintjén ruha-, cipő- és régiségboltok, valamint több snackbár és étterem is működött. Neumark a 239 East 79th Street 21. N. Y. cím alatt, a 2nd Avenue (2. Sugárút) és a 79. utca sarkán álló, 18 emeletes lakóházban élt, amely a 79. és a 80. utca közötti területet foglalta el. A 2nd Avenue felőli oldalon film, fotócikk, ajándéktárgy üzletek sorakoztak, valamint egy nagyobb étterem. A házba csupán a 79. utcáról nyílt bejárat, amivel szemközt egy virágüzlet és a Saahary Tefilla-templom helyezkedett el. Az épületbe csak három portáson keresztül lehetett bejutni, ugyanakkor a magyar negyedhez sorolt környék meglehetősen drágának számított, hiszen egy kétszobás lakást 300–330 dollárért lehetett bérelni. Glumácz szerint az ügyvédi iroda pénzügyi és kereskedelmi kérdésekkel foglalkozott, amire a tőzsde kö-

9 ÁBTL 3.2. BT-dossziék (3.2.1.) BT-179. „Regie" (dr. Fáth János). Évkör: 1964–1974. 203 p.

10 ÁBTL Archontológia 125/940 Borsányi Imre https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:212000053898680 9::NO::P5_PRS_ID:962029 (továbbiakban: Archontológia 128/940. Megtekintve: 2021. szeptember 3.)

11 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". V/11. sz. utasítás „A"-tól Réti elvtársnak! New York. Tárgy: Dr. Neumark Zoltán személye. Budapest, 1965. május 19. 19., 29–30. p.

zelsége is utalt. A lakás és az iroda közelében rendőrségi vagy katonai objektum nem tűnt fel, a nagy forgalom közepette a két helyszín megfigyelését észrevétlenül meg lehetett oldani.[12]

A III/I. Csoportfőnökség a jogász baloldali meggyőződésére és az óhazához való kötődésére való hivatkozással, beszervezés céljából foglalkozni kezdett Neumark Zoltánnal, azonban feltételezésünk szerint a Belügyminisztérium (BM) túlértékelte a „közös pontokat". Tézisünk szerint a hírszerzés abból a premisszából indult ki, hogy a kommunista mozgalomban a tagsági viszony élethosszig tart, ám e téves megközelítés szükségszerűen a jelölt elvetésével végződött.

Az ügyvéd magyarországi barátai

Kiszler Béla rendőr hadnagy 1965 októberében elvégezte Neumark Zoltán itthoni kapcsolatainak feltérképezését. Az ügyvédnek mindössze egyetlen rokona élt Magyarországon – a néhai nagybácsi Nemes Samuel (1884–1959) 1953 utáni élettársa[13] – Mezei Jánosné (Haring Emma, sz. 1909. november 22). Az édesanyja testvérével, Merzel Nándorral is érintkezett, aki Nagyváradon (ma: Oradea, Románia) lakott. A jogász baráti köréhez a következő személyek tartoztak. Az 1920. évi születésű Ferenczy Jenő mérnök a III/II-6-os osztály kapcsolata (fn. „Fehér")[14] és felesége, az 1931-ben született Tarján Mária, az egykori Országos Rendező Iroda táncosnője. Ranunkel György (Debrecen, 1905) magánvállalkozó, 1945-től motor- és szerszámgép-karbantartó üzem tulajdonos,[15] 1952-től az Építésügyi Minisztérium 24-es Tröszt, 1953 júliusától a Bauxit és Alumíniumipari Üzemeket Tervező, Építő és Szerelő Magyar–Szovjet Rt. gépészeti osztályvezetője.[16] Királyhegyi Pál író (1909–1981).[17] Kálmán György színész (1925–1989)[18] és Hintsch György (1925–2005) filmrendező.[19]

A magyarországi rokonok és ismerősök közül Mezei Jánosnét a Budapesti Bíróság 1949-ben embercsempészés, valamint tiltott határátlépés kísérlete miatt 3 év 3 hónap börtönbüntetésre ítélte.[20] Ranunkel György 1952 szeptemberében árdrágítás és adócsalás vádjával 8 napot ült előzetes letartóztatásban,[21] majd 1954. április 13-án – a Révai György rendőr főhadnagy és társai ellen zajló eljárás keretében[22] – a Belügyminisztérium Katonai Elhárító Főosztálya ismételten őrizetbe vette Siba László rendőr hadnagy,

12 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". V/ 42/65/A-nak. Tárgy: Dr. Neumark Zoltán ügye. Jelentés. New York, 1965. május 26. 31–32. p.

13 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". Belügyminisztérium III/6-d alosztály 59 1794/66. Tárgy: Neumark Zoltán. Készült: BM. III/I-1-a alosztály részére. Környezettanulmány. Budapest, 1966. október 28. 87–89. p.

14 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: Dr. Neumark Zoltán ügyében. Tervezet. Budapest, 1966. június 20. 63. p.

15 Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) Budapesti Törvényszék iratai. Cégbírósági iratok 49942. 4822-es kis doboz. Ranunkel György Gépészmérnök, Műszaki Vállalkozó. Végzés. Budapest, 1947. május 30.

16 ÁBTL 3. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Vizsgálati dossziék (továbbiakban: 3.1.9.) V-127373/11-a Révai György és társai. BM III/B. Alosztály. Jegyzőkönyv Ranunkel György 1. kihallgatásáról. Budapest, 1954. április 14. 335–336. p.

17 Királyhegyi Pál (1909 – 1981). In: Magyar Életrajzi Lexikon, 1978–1991. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1994. (továbbiakban: Kenyeres, 1994.) 479. p.

18 Kálmán György (1925 – 1989). In: Kenyeres, 1994. 438. p.

19 Elment közölünk Hintsch György. = Magyar Nemzet, 2005. dec. 6. 14. p.

20 BFL Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai 21082/1949. Mezei Jánosné. (Az iratot a Fővárosi Bíróság 1975-ben kiselejtezte).

21 ÁBTL 3.1.9. V-127373/11-a Révai György és társai. B. M. Kat. Elhárító Főosztály Vizsgálati alosztály. Jegyzőkönyv Ranunkel György 2. kihallgatásáról. Budapest, 1954. április 15. 337–339. p.

22 *Unger Gabriella:* Az ügynök hét élete. 2. rész. Az „Aczél"-„Rónai"-„Szirom" Akciócsoport. = Betekintő, 2015. 2. sz. 8–26. p.

az ügyében illetékes nyomozótiszt megvesztegetése miatt.[23] Az előzetes letartóztatást Bakos Pál osztályvezető először június 13-ig,[24] majd újabb 1 hónappal meghosszabbította,[25] végül a Budapesti Katonai Bíróság végül 1955. szeptember 8-án folytatólagosan elkövetett vesztegetés bűntettéért 2 év 6 hónap szabadságvesztéssel sújtotta.

Kiszler szerint Neumark foglalkozása jóvoltából politikai és gazdasági téren, valamint az emigráció vonalán alkalmas lehet hírszerző tevékenységre. A barátai előtt többször is elmondta, hogy szeretné megismerni a magyar kártérítési joggyakorlatot, mert praxisában is hasonló ügyekkel foglalkozik. A jogász ezzel egyidőben tippkutatásra – beszervezési jelöltek megnevezésére – is alkalmasnak tűnt, mondván amerikai állampolgárként szabadon mozoghatott az USA-ban, és olyan helyszíneken is végre tud hajtani kapcsolat felvételi, külső környezettanulmányozó feladatokat, amelyeket a State Department a szocialista országok diplomatái számára tiltott területnek nyilvánított. Neumark 1960–1961-ben az Első Magyar Irodalmi Társaság elnöki tisztét is ellátta, így Kiszler feltételezte, hogy jól ismeri a New York-i emigrációs szervezeteket, a háború előtt kivándorolt értelmiség egyes tagjait. A Budapesti Rendőr-főkapitányság Arany Valuta Osztályának informátora úgy nyilatkozott, hogy a Fészek Klubban 45 Ft-os árfolyamon váltják a dollárt, amit Neumark határozottan ellenez. Kiszler hadnagy viszont úgy vélte, hogy az ügyvéd jártas a pénzügyi törvényekben, ezért kerüli a kényes helyzetet. Ettől függetlenül más területen nem zárta ki a törvénysértést, mondván vesztegetés bűncselekménye miatt elítélt barátja partner lehetett a feltételezhető illegális üzelmekben. A jelentés ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Neumark felesége az Egyesült Nemzetek Szervezete ügyviteli alkalmazottai közé tartozik, akiket az FBI (Federal Bureau of Investigation – Szövetségi Nyomozó Iroda)[26] elhárítási célból valamilyen formában igénybe vesz.[27]

Neumark jellemzése

Ferenczy Jenő 1966. január 26-án tartótisztje, Tiwald Miklós százados előtt úgy nyilatkozott, hogy Neumark Zoltánt kb. 10 évvel korábban ismerte meg Királyhegyi Pál jóvoltából. Az ügyvéd rendszerint 1–2 hónapot töltött Magyarországon, szabadsága egyik felét a fővárosban, a másik felét a Balaton mellett. Igaz, 1–2 évig távolmaradt az óhazától. Ferenczy úgy tudta, hogy Neumark szülei a szűkösség elől mentek az USA-ba. Az egyetemet már ott végezte el, az ügyvédi szakvizsgát is új hazájában tette le. Az irodájában egy titkárnő és egy gyakornok dolgozott, aki távollétében a helyettes szerepét látta el. Neumark elmondása szerint évi 10.000 dollár jövedelemmel bírt, ügyfeleinek tekintélyes hányada a New York-i magyarok közül

23 ÁBTL 3.1.9. V-127373/11-a Révai György és társai. BM III/B. Alosztály. Tárgy: Ranunkel György előzetes letartóztatásának meghosszabbítására kérelem. Magyar Népköztársaság Legfőbb Ügyészének. Budapest, 1954. május 5. 342. p.

24 ÁBTL 3.1.9. V-127373/11-a Révai György és társai. Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztálya 00.10266/1954.Tárgy: Ranunkel György előzetes letartóztatás meghosszabbítása. Határozat. Budapest, 1954. május 8. 348. p.

25 ÁBTL 3.1.9. V-127373/11-a Révai György és társai. Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztálya 0010 266/1954. Tárgy: Ranunkel György előzetes letartóztatás meghosszabbítása. Határozat. Budapest, 1954. június 15. 357.p.

26 *Batvinis, Raymond J.*: The Origins of FBI Counterintelligence. Lawrence, 2007. 75. p. (Modern war studies)

27 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: Dr. Neumark Zoltán ügyében. Jelentés. Budapest, 1965. november 1. 40–43. p.

toborzódott. Mindenekelőtt közlekedési ügyekben járt el,[28] büntetőpert is csak ezzel összefüggésben vállalt. Ezen kívül egy–egy polgári eljárás is akadt a praxisában, jellemzően válóperek. Ferenczy elmondásából kitűnt, hogy Neumark soha nem kívánt Németország földjére lépni. A mérnök rákérdezett, hogy a legtöbb amerikaihoz képest miért viszonyul nagyobb megértéssel a szocializmushoz. Az ügyvéd ezt részben családja itthoni szegénységével, részben zsidó származásával magyarázta. Ferenczy szerint a jogászból hiányzott az a sznobizmus, amely sok amerikaival anélkül járatja végig Olaszország műemlékeit, hogy értelmezni tudnák a látottakat. (Az utóbbi jelenséget valósághűen mutatja be a „Ha kedd van, akkor ez Belgium" című 1969. évi amerikai vígjáték).[29]

Neumark majdnem minden estéjét a Fészek Klubban töltötte, ahol az állandó vendégek közül Simonyi Magda (1908–1987) színművész[30] állt hozzá a legközelebb. Az ügyvéd Ferenczy Jenőtől abban kért segítséget, hogy hozza össze valakivel, aki el tudná vinni egy–két közlekedési ügyben zajló bírósági tárgyalásra. Ferenczy Tiwald felé jelezte, hogy a kérés részéről teljesíthető.[31] Kiszler 1966. február 1-jén, az Abbázia étteremben, Ferenczy Jenőnétől is érdeklődött a jogász személyével kapcsolatban. Tarján Mária elmondásából kiderült, hogy a Fészek Klubban az „unalmas ügyvéd" néven ismerik, ugyanis többször felmerült a háta mögött zajló vita során, hogy egy ilyen szűkszavú ember miként léphetett jogi pályára. A Fészek Klubban társaságához – az ún. Simonyi-törzsasztalhoz[32] – tartozott a névadón és a korábban szóba került Királyhegyi Pálon és Hintsch Györgyön kívül Szenes Iván (1924–2010) zeneszerző és felesége, Kornay Mariann (1930–2004) színművész,[33] Rényi Tamás (1929–1980) filmrendező,[34] valamint Balla Ödön (1913–1996), a Magyar Nemzet 1938. évi alapító tagja, később bűnügyi riportere.[35] Neumark érdeklődéssel hallgatta a mások életével foglalkozó híreszteléseket, ő viszont egy–két mondatnál hosszabban soha sem szólt bele a társalgásba. Ferenczyné szerint a csendes, nyugodt, kényelemszerető ember reggel 10 óráig aludt, ebéd után is lepihent, mielőtt az esti órákban elment volna a Fészek Klubba.

Tarján Mária úgy tapasztalta, hogy az USA-ban élő magyar ismerőse elismerően nyilatkozik a rendszer által elért eredményekről, mindenekelőtt az áruellátás nyerte el a tetszését. A korábbi táncosnő ugyanakkor méltányolta, hogy Neumark nem üzletel, hivatalosan váltja be a dollárt, nincs benne a valutázásban és csempészésben.

Ferenczyné egyben felhívta a rendőrtiszt figyelmét, hogy Neumark felesége francia származású kanadai állampolgár, házasságuk látszólag harmonikus. Az egyetértés azonban nem terjedt ki mindenre, ugyanis az asszony rajongott a síelésért, így

28 United States District Court, S. D new York Hoch v. Carter 242 F. Supp 863 (S. D. N. Y 1965) Decided June 30 1965. 1–3. p.

29 Kritikus Tömeg: If It Is Tuesday, It Must Be Belgium (1969) https://kritikustomeg.org/film/2364/if-its-tuesday-this-must-be-belgium-ha-kedd-van-akkor-ez-belgium-1969 (Megtekintve: 2021. szeptember 3.)

30 Simonyi Magda. = Új Élet, 1987. márc. 15. 5. 4. p.

31 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". Belügyminisztérium III/II. Csoportfőnökség 6-b. alosztály. Tárgy: Dr. Neumark Zoltán amerikai állampolgárról. Jelentés. Budapest, 1966. január 26. 46–47. p.

32 *Barabás Tamás:* Világanya. = Esti Hírlap, 1987. márc. 5. 3. p.

33 *Bradányi Iván et al.:* Ajándék volt minden perc és óra... Szerk. Szentirmai Dóra, Dibás Gabriella. Bp., 2012. 56–70. p.

34 *Bán Róbert:* Rényi Tamás, 1929–1980. = Filmvilág, 1980. 9. sz. 4–5. p.

35 Elhunyt Balla Ödön. = Népszabadság, 1996. márc. 14. 23. p.

télen mindig hazautazott a szüleihez, akikért a férfi egyáltalán nem lelkesedett. Neumark emiatt nem kísérte el a feleségét Kanadába, míg Jeanine Magyarországra nem kívánt eljönni. A jogász nagyon szerette a színészek, írók, újságírók társaságát, igyekezett minél több időt velük tölteni. Ő maga ódzkodott a levélírástól, de amint a Fészek Klub tagsága üdvözlőlapot küldött, arra egyből válaszolt. Az üzeneteit ilyenkor a New York-i barátai is aláírták. 1965-ben Szilárd Imre orvos társaságában látogatott haza,[36] ugyanakkor „Tóth György" titkos munkatárs úgy értesült, hogy Neumark 1966-ban feleségével szeretne Magyarországra jönni. Az asszony viszont hívő katolikusként a gondolattól is irtózott, hiszen – az egyik munkatársnő szavaival élve – Janine Perreault szemében a szocialista országok egyet jelentettek az ördöggel. Neumark ennél megengedőbb attitűdöt képviselt, de a pártállami rendszert bevallottan ő sem szerette.[37]

Az újabb budapesti látogatás

Tarján Mária 1966. június 14-én arról tájékoztatta Kiszlert, hogy Neumark Zoltán – akivel az Angol–Amerikai Osztály már „Paire" fedőnéven foglalkozott[38] – várhatóan július 20. és augusztus 1. között érkezik Magyarországra, miközben a hazatérést augusztus végére tervezi. Igaz, az ügyvéd a következő évben Olaszországba készült. Tarján Mária a beszélgetés végén megemlítette, hogy levelet fog írni a jogásznak, hogy tisztázza vele az érkezés időpontját, a szabadsága idejére tervezett programját, illetve azt, hogy feleségével vagy egyedül jön.[39] Július 27-én, az Aero eszpresszóban Tiwald százados bemutatta Kiszler hadnagyot Ferenczy Jenőnek. A mérnök ekkor felkérést kapott rá, hogy segítsen közvetlen találkozót összehozni az ügyvéddel, ugyanis a hadnagy külszolgálatra készül, és jól jönne számára egy kinti ismerős.

A terv szerint várható volt, hogy Neumark nem sokkal a megérkezését követően meghívja ebédre a mérnököt, majd pár perc eltéréssel Tiwald és Kiszler is megérkezik. Ferenczy ekkor hangosan köszön a hadnagynak, és őt is az asztalhoz hívja, majd a Külügyminisztérium munkatársaként mutatja be. Kiszler ugyanakkor felkészült rá, hogy felvegye a kapcsolatot a Fővárosi Bíróság Közlekedési Csoportvezető bírójával, hogy legyen a minisztérium segítségére.[40]

Az augusztus 2-ai beszámoltatás alkalmával Ferenczy viszont arra hívta fel a rendőrtisztek figyelmét, hogy Neumark sokkal tartózkodóbb lett, amit annak tulajdonít, hogy az utazást megelőzően eligazítást kaphatott. Az ügyvéd elhozta magával dr. Szilárd Imre New York-i orvost, valamint egy idősebb amerikai nőt, akinek a nevét Ferenczy nem ismerte. Mint kiderült, dr. Szilárd elsősorban fogorvosi kezelés miatt jött Magyarországra, így a balatoni kirándulás csak néhány napig fog tartani. A mérnök egyben arra kérte a hadnagyot, hogy újságíróként mutathassa be őt Neumark Zoltánnak. Mindezt azzal magyarázta, hogy őt külföldön sokan ismerik,

36 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: Dr. Neumark Zoltán ügyében. Jelentés. Budapest, 1966. február 1. 48–50. p.

37 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". II/19/66/A-nak. Tárgy: Neumarkné. Adta: Tóth György. Vette: Bányai. Jelentés. New York, 1966. február 21. 62. p.

38 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: „Paire" fn. beszervezési jelöltről összefoglaló. Budapest, 1966. május 12. 55. p.

39 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: „Paire" ügyében. Jelentés. Budapest, 1966. június 15. 60–61. p.

40 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: „Paire" ügyében. Jelentés. Budapest, 1966. július 27. 70–72. p.

ezért nem árt óvatosan viselkedni. Ezzel egy időben azt javasolta, hogy a Dagály fürdőben véletlenül fussanak össze az ügyvéddel, és utána menjenek ebédelni. Neumark napi rendszerességgel járt ki a strandra, mondván a gyógyvíz jót tesz a derekának, így természetesebb lenne a bemutatás. Ferenczy ugyanakkor eligazítás kapott, hogy az esti Fészek Klubban esedékes közös vacsora alkalmával tudja meg barátjától, hogy mikor ebédelhetnének együtt, melyik napokon megy ki a strandra, mikor készül a Balatonra. Ezen kívül az amerikai nő nevét is meg kellett tudnia.[41]

Az állambiztonság megjelenése

Augusztus 11-én Ferenczy a Gellért Szálló bejárata előtt összehozta Kiszler hadnagyot az ügyvéddel, aki épp a Nemzeti Múzeumba készült. A társaság leintett egy taxit és áthajtottak a pesti oldalra. Dr. Szilárd társaságában megtekintették az időszerű kiállítást, majd a Múzeum kávéházban folytatták az eszmecserét a látottakról és a magyar történelemről. Neumark, aki e téren láthatóan tájékozottnak tűnt, megemlítette, hogy a tárlat hasonlít egy New York-i kiállításhoz, de sokkal jobb az elrendezése. Kiszler már alig várta az utóbbi megtekintését, azaz megszellőztette, hogy New Yorkba megy diplomáciai kiküldetésre. Igaz, erről a továbbiakban már nem esett szó, mert megzavarta őket az egyik pincér módfelett udvariatlan viselkedése. Neumark ugyanilyen tapasztalatot szerzett a Balatonnál, amennyiben az általa lefoglalt szoba más vendéghez került. Ám ettől még jól érezte magát, és 1967. nyári hónapjait is Magyarországon készült eltölteni.

Ahogy a mérnököt autóval hazavitték, Neumark angolul szólt Kiszler Bélához. Pár perccel később már magyarul folyt a társalgás, mire a jogász megjegyzete, hogy Kiszler nagyon jól beszél angolul. Arra is rákérdezett, hogy a hadnagy hol tanult meg ilyen jól angolul, mire utóbbi azt mondta, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végzett. Neumark ekkor Kiszler születési helyéről és életkoráról érdeklődött, de azt is próbálta kipuhatolni, hogy a hadnagy mennyire ismeri a fővárost. A rendőrtiszt a valóságnak megfelelően válaszolt, mire az ügyvéd megígérte, hogy New Yorkban segítséget nyújt a vitás helyzetek megoldásában, bemutatja ismerőseinek, bevezeti a társaságába. Kiszler megköszönte Neumark jóindulatú megközelítését, hozzátéve, hogy élni fog a felkínált lehetőséggel.

Másnap délelőtt 11-kor a Gellért eszpresszóban összefutottak, Kiszler el tudott/akart szabadulni a munkától, mire Neumark egy levelet mutatott neki. A felesége Barabás Imre 1956-os menekült viselkedését tette szóvá, aki nem fizette az autója részleteit, így az ügyvédet kezesként fizetésre kötelezték. Dr. Szilárd ekkor közbeszólt, hogy akadt olyan menekült, aki nyíltan zsarolni kezdte. Az orvos azt állította, hogy az emigráció az 1956-os hullámot követően rendkívül megosztottá vált vallási, rendfokozati alapon stb. Neumark és Szilárd kritizálta az amerikai kormányzatot, amiért az 1956-os menekülteket politikai célra használja, mint például a Rab Nemzetek Szövetsége által a 10. évfordulóra rendezett megemlékezést.[42] A valóságban ez utóbbi gesztus volt az amerikai magyar és a kelet-európai emigráció történetének csúcspontja, ti. Richard Nixon (1913–1994), az 1969-ben megválasztott republikánus

41 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: „Paire" ügyében. Jelentés. Budapest, 1966. augusztus 2. 75–77. p.

42 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: „Paire" ügyében. Jelentés. Budapest, 1966. augusztus 19. 78–80. p.

párti elnök már a détente (az enyhülés) jegyében a szocialista országok hivatalos kormányaival próbált a korábbihoz képest jobb kapcsolatokat kialakítani. Nixon azonban nem akarta a hídépítésre irányuló törekvéseit – amely végső soron a keleti blokk egységének gyengítésére irányult – az emigráns szervezetek nagyvonalú támogatásával veszélyeztetni. Az elnöki hivatal ugyan nem feledkezett el a kelet-európai népek függetlenségi megmozdulásairól, ám az emléknapokra egyre inkább csak szimbolikus üzeneteket küldött a szóban forgó csoportok számára.[43]

Az amerikai magyar közösség politikai megosztottsága az 1920-as évektől datálható, ugyanis az 1919 és 1941 között zajló második kivándorlási hullám kezdetben a vörös- és fehérterror üldözöttjeiből – valamint az 1920-as években liberális nézeteik nyomán itthon ellehetetlenített, majd Hitler hatalomra jutását követően a fokozódó antiszemitizmus és a kezdődő jogfosztás miatt az USA-ba menekült zsidó értelmiségiekből[44] – toborzódott, akik között a szembenállás a tengerentúlon is fennmaradt. 1945-ben a Horthy-korszak politikai és katonai elitjének tagjai, míg 1947–1948-ban a likvidált demokratikus kísérlet aktív politikai szereplői – pl. Varga Béla, Nagy Ferenc, Kovács Imre és mások – távoztak az USA-ba. Az 1956. évi forradalom után az USA-ba érkező 35.000 magyar menekült egy jelentős része viszont csalódást okozott az emigrációs szervezetek vezetőségében, ugyanis sokan még a koalíciós időszak politikusai által képviselt formában sem tették magukévá a jobboldali látásmódot.[45]

43 *Borbándi Gyula:* A magyar emigráció életrajza, 1945–1985. 2 köt. Bp., 1989. 170–171. p.

44 *Frank Tibor:* Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York, 1919–1945. Bp., 2015. 134–192. p.

45 *Király Béla:* Amire nincs ige. Visszaemlékezések, 1912–2004. Bp., 2004. (továbbiakban: Király, 2004.) 273–279. p.

Vita az USA bel- és külpolitikáról

Amikor dr. Szilárd elment, a politikára terelődött a szó. Neumark mindenekelőtt a vietnami háború miatt bírálta Lyndon B. Johnson (1908–1973) elnökségét, mondván az teljesen kilátástalan, a többség nem tekinti nemzeti ügynek, ráadásul az értelmiség körében komoly ellenszenv kíséri. Az ügyvéd maga is úgy vélte, hogy ezt a háborút nem lehet megnyerni, az USA feleslegesen áldozza fel katonáit egy bizonytalan cél érdekében. Neumark Johnsont tartotta az USA egyik legjobb elnökének, aki belpolitikai téren komoly sikert mutatott fel a Great Society (Nagy Társadalom) programjával, mégis belement egy kilátástalan kalandba. Ezzel egy időben biztosra vette, hogy az elnököt szándékosan félrevezették, ugyanakkor számított rá, hogy Johnson politikája rövidesen megváltozik. Kiszler ezzel kapcsolatos kérdésére azonban kitérő választ adott, miközben azt fejtegette, hogy az USA belpolitikai gondjai miatt nem lesz más választás.

Az amerikai repülőgép-szerelők sztrájkja az ügyvéd szerint azért húzódott el, mert Johnson ügyesen taktikázott. Amennyiben az elnök belement volna a követelések teljesítésébe, az más iparágak dolgozói részéről is bérkövetelést vonna magával, amely inflációt gerjeszt. Neumark Johnson törekvéseit Harold Wilson (1916–1996) brit miniszterelnök politikájához hasonlította, amely az árak és bérek rögzítésével próbálja elkerülni a pénzromlást és az esetleges gazdasági válsághelyzet kialakulását.[46]

Mennyiben helytálló Neumark értékelése? A valóságban ekkorra már eldőlt, hogy

46 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: „Paire" ügyében. Jelentés. Budapest, 1966. augusztus 19. 80–81. p.

Johnson nem tudja megakadályozni, hogy a kormányzat által előírt 3,2%-os béremelési plafonnal szemben az International Machinist and Aerospace Workers (Repülőgép-szerelők és Repülőgépipari Munkások Országos Szövetsége) évi 4,9%-os emelést érjen el.[47] A brit munkáspárti kormány mindenekelőtt a fontsterling értékének megőrzésére törekedett, valamint a brit gazdaság versenyképességén szerette volna javítani. A tengerészek munkabeszüntetése azonban megingatta a nemzetközi pénzvilág hitét az ár- és bérszabályozás brit modelljében, így Wilson kormánya 1966 őszétől az állami kiadások befagyasztásával próbálta megmenteni az árfolyamot.[48]

Az óvatos költségvetési politika kézzelfogható eredményekkel járt mindaddig, amíg az 1967. júniusi 6-án kezdődő 3. arab–izraeli háború miatt nem zárult be a Szuezi-csatorna, valamint nigériai polgárháború nem verte fel a világpiaci kőolajárakat. Ahogy a dokkmunkások sztrájkja nyomán visszaesett a brit árukivitel, ami összedöntötte a befektetői bizalmat, 1967. október 18-án sor került a font leértékelésére.[49] Igaz, a brit nemzeti valutára nehezedő nyomás jelentős részben a dollár túlértékeltségéből és a vietnami háború pénzügyi terhei által keltett infláció kisugárzásából származott. A magas katonai kiadások Johnson társadalompolitikai reformjait is meggyengítették, ugyanis a hátrányos helyzetű csoportok számára beígért oktatási és egészségügyi fejlesztései jórészt elmaradtak, az életviszonyok javítása kimerült a segélyezési programok kiterjesztésében.[50] Johnson elnök vietnami politikája a feltartóztatás és a dominóelv trumani koncepcióját követte, ugyanakkor nem akart gyengének tűnni a szovjet befolyás ellen folytatott küzdelemben. Az amerikai győzelem esélyét számtalan tényező csökkentette. A dél-vietnami rezsim legitimitása kérdéses maradt, ugyanis 1957-ben nem tartották meg a Genfi Konferencia által előírt népszavazást. Ngo Dinh Diem (1901–1963) elnök minden ellenzékit kommunistának vagy társutasnak tekintett, ugyanakkor a dél-vietnami haderő katolikus tisztikara és buddhista vallású legénységi állománya között is állandó ellentét feszült. A gyakori dezertálások is a rendszerellenes gerillák kezére játszottak, akik felett csak a teljes győzelem ért volna valamit, ám ezt korlátozott amerikai szerepvállalással aligha lehetett elérni. A Kennedy-adminisztráció a helyi szokások figyelmen kívül hagyásával, pl. zárt stratégiai falvak létesítésével, elidegenítette a déli országrész lakóit,[51] majd 1963. november 3-án meggyilkoltatta Ngo Dinh Diem dél-vietnami elnököt, miután bátyja titkokban tárgyalt Ho Si Minh-nel (1890–1969) a testvérháború elkerülésének lehetőségéről.[52] A háború támogatottsága 1966-ban még 75%-os szinten állt, arra azonban nem készült fel az amerikai társadalom, hogy a konfliktus éveken át el fog húzódni.[53] Johnson végül csak 1968-ban próbált változtatni a kormányzat Vietnammal kapcsolatos politikáján, de a tárgyalásokra szóló felhívás elől a dél-vietnami kormány a republikánusok áskálódásai folytán kitért.[54]

A jogász a beszélgetés végén azt mondta, hogy partnere intelligens és művelt ember,

47 *Dallek, Robert:* Flawed Giant. Lyndon Johnson and His Times, 1961–1973. New York, 1998. (továbbiakban: Dallek, 1998.) 303–307. p.
48 *Pimlott, Ben:* Harold Wilson. London, 1992. 404–431. p.
49 *Ziegler, Philip:* Wilson. The Authorized Life of Lord Wilson of Rievaulx. London, 1993. 280–286. p.
50 Dallek, 1998. 307–339. p.
51 *Magyarics Tamás:* Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Bp., 2000. 301–313. p.
52 Király, 2004. 292–307. p.
53 Dallek, 1998. 340–342. p.
54 *Gould, Lewis L.:* 1968: The Election That Changed America. Chicago, 1993. 156–161. p.

aki jól beszél angolul, így hamar fel fogja találni magát New York-i életben. Odakint szívesen rendelkezésére állt, de a magyarországi tartózkodásából hátralévő 2–3 napot rokonaival szeretett volna tölteni. Kiszler kellemes társasági emberként írta le Neumark Zoltánt, aki nem kapkodja el a válaszait. Politikai téren liberálisnak tartotta, akinél kedvezően értékelhető a vietnami háborúval kapcsolatban megfogalmazott kritikus vélemény, még ha belpolitikai téren erősen azonosult Johnson kormányzatával. Kiszler úgy vélte, megvan az eszmei alap a jelölt megközelítéséhez, így azt javasolta, hogy a New York-i rezidentúrától olyan hírszerzőtiszt (dr. Pintér László) vegye fel a kapcsolatot az ügyvéddel, aki a politikai kérdéseken túl a jog világában is jártas.[55] Horváth József őrnagy, alosztályvezető útmutatása szerint, hivatalosan Kiszler családi okok miatt elhúzódó kihelyezése nyomán Pintér (fn. „Nagy") készült Neumark felkeresésére, akitől először apróbb, majd később egyre jelentősebb ügyekben lehet tanácsokat kérni és felhasználni más, érdekes személyek tanulmányozására.[56] Az ekkor már osztályvezető Kovács Tibor viszont szóvá tette, hogy a New York-i rezidentúra nem halad az üggyel, miközben hangsúlyozta, hogy Neumark a hazatelepülés gondolatával csak 8–10 év távlatában, a visszavonulásával összefüggésben foglalkozik.[57]

55 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: „Paire" ügyében. Jelentés. Budapest, 1966. augusztus 19. 81–82. p.

56 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". IX/42. sz. utasítás „A"-tól Réti elvtársnak! New York. Tárgy: „Paire" ügyében. Budapest, 1966. szeptember 6. 83–85. p.

57 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". I/25. sz. utasítás „A"-tól Réti elvtársnak! New York. Tárgy: „Paire" ügyében. Budapest, 1967. január 10. 87–89. p.

Az első New York-i beszélgetés

Dr. Pintér László 1967. február 15-én személyesen is felkereste munkahelyén a jogászt, ugyanis a New York-i ENSZ-misszión belül az előző év végétől folyamatos vita zajlott a szolgálati járművek biztosításával összefüggő jogi és kártérítési ügyekről. A százados másfél órás önellenőrzést követően, negyedórával zárás előtt érkezett Neumark irodájába. A fekete liftkezelőtől megtudta, hogy 14–15 óra között az irodaház negyedik emeletén az egyik jogtanácsosra egy elégedetlen ügyfél többször is rálőtt. A helyszínelés már véget ért, a rendőrök már elmentek, de ha maradt hátra megfigyelő, Pintér úgy vélte, hogy nem az ő személyével foglalkozott. Az ügyvéd még tárgyalt egy ügyfélével, amikor a százados megérkezett, majd negyedóra elteltével Neumark személyesen is üdvözölte vendégét. Először kérdően nézett Pintérre, ugyanis abból indult ki, hogy új üzletféllel találkozik.

A százados elmondta, hogy szívességi alapon ENSZ-misszióról jött jogi tanácsért, amire Kiszler Béla levele alapján került sor. Neumark egy bólintással nyugtázta a dolgot, majd rákérdezett, hogy miről lenne szó. Pintér elpanaszolta, hogy az addigi képviselőjük egyetlen egyszer sem tudta elérni, hogy valamiféle kártérítést kapjon az ENSZ-misszió az autókat érő balesetek után. Neumark ebből azt szűrte le, hogy feleslegesen fizettek a megbízottnak, ugyanakkor azt javasolta, hogy egy hozzáértőbb ügynökséget kérjen fel a magyar képviselet. Ezzel párhuzamosan jelezte, hogy ő maga ilyen kis horderejű ügyekkel nem foglalkozik, csak a bíróság elé utalt és ügyvédi részvételt igénylő ügyeket vállalja. (A Supreme Court – a Legfelsőbb Bíróság – csak 1967.

április 30-tól ruházta fel önálló praxisjoggal Neumark személyét.)[58]

A jogász érdeklődött Pintér New York-i hogylétéről, így kiderült, hogy a felesége gyakran megfordul a diplomata szolgálati lakásának otthont adó lakóház uszodájába. Abban is egyetértett vendégével, hogy a New York-i élet nehéz, de nem akar elköltözni, mert ügyfélköre révén kötődik a városhoz. Neumark bevallása szerint nem akart milliomossá válni, ez nem is ment volna, de gondtalanul megélt jövedelméből és 1958 óta minden évben megfordulhatott Magyarországon.

Az ügyvéd rossz hangulatban fogadta, ugyanis megfázás miatt gyengélkedett, miközben vendégei már várták otthon. Neumark megkérdezte, hogy Pintér ismeri-e a feleségét, majd kijavította magát, hogy biztosan nem, mert az asszony a titkárságon dolgozik. A százados eljátszotta a tudatlant, mire a jogász azt felelte, hogy nem igazán ismeri felesége munkakörét és jövedelmi viszonyait. Neumark azonban visszakérdezett, hogy Pintér ismeri-e Csapót az ENSZ-ből. A századosnak ekkor olyan érzete támadt, hogy az ügyvéd gyanakodva érdeklődött. Azt elismerte, hogy évekkel korábban dolgozott egy Csapó nevű diplomata a magyar ENSZ-képviseletnél, de már Budapesten a (Magyar Tudományos Akadémia) Közgazdaságtudományi Intézet állományához tartozik. Itt szinte bizonyos, hogy Csapó László (1930–2019) közgazdászról van szó.[59]

A magyarországi életviszonyokról Neumark úgy nyilatkozott, hogy a javuló tendencia ellenére otthon mindenki elégedetlenkedik. Egyszer a balatoni gyors étkezőkocsijában egy értelmiségi házaspárral vitázott erről, és nehezen sikerült meggyőzni őket, hogy az USA-ban nagyon keményen kell dolgozni és ott sem mindenkinek megy jól. Neumark művész barátai a kevés szerep vagy felkérés miatt panaszkodtak, amire Pintér azzal válaszolt, hogy a biztos havi fizetésen túl több a színház, magasabb a művészi színvonal és a társadalmi megbecsülés.

Az ügyvédnek nem tetszett, hogy a magyarországi joggyakorlatban minden a bíróról szól, míg az USA-ban megküzdhetett védence igazának bizonyításáért. Mégis, annak örült a legjobban, hogy – a Magyar Szocialista Munkáspárt 1962. évi VIII. Kongresszusának határozata nyomán[60] – megszűnt a felvételik során a származási feltétel, amit ő (a numerus clausus rossz emléke miatt) soha nem tudott elfogadni, hiszen senki nem felelős a szülei tetteiért. Pintér megjegyezte, hogy amikor ő felvételizett, akkor igazságosnak tartotta, hiszen a tanulásból kirekesztett embereknek előnyt kellett adni. Egyben hozzátette, hogy ezt csak az értheti, aki ezt a saját bőrén tapasztalta.

Neumark kijelentette, ő is szegény családból származik, majd egy kis büszkeséggel bevallotta, hogy édesapja szerepet játszott a Tanácsköztársaságban. Erről többet nem kívánt mondani, csak annyit ismert el, hogy a kivándorlást követően egy ideig a CPUSA (Communist Party of the United States of America – az USA Kommunista Pártja) tagjai közé tartozott.

Miután elköszöntek, Pintér úgy összegezte a tapasztalatait, hogy a jogi tanácsadás csak a felkeresés ürügyeként szolgálhat, a további kapcsolatépítéshez más okot kell találni, például a művészeti érdeklődését. Pin-

58 New York Lawyers Admitted to Practice by Supreme Court. = New York Times (továbbiakban: NYT), April 30. 1967. 77. p.

59 Elhunyt Csapó László. https://kti.krtk.hu/hirek/elhunyt-dr-csapo-laszlo/10478/ (Megtekintve: 2021. szeptember 3.)

60 *Takács Róbert*: Tisztelt VIII. Kongresszus! Három levélíró a származási megkülönböztetés eltörléséről. = Múltunk, 2006. 3. sz. 254–264. p.

tér arra kérte az illetékes alosztályt, hogy nézzen utána a Neumark által vásárolt műtárgyaknak, hogy milyen reprodukcióval vagy könyvvel lehetne baráti gesztust tenni felé. A százados jelezte, hogy a „Tóth György" fedőnevű titkos munkatárs ne tegyen semmit, ugyanis az ügyvéd nagyon távolságtartóan nyilatkozott feleségéről. Neumark Pintérrel sem viselkedett túl barátságosan, azt kommunikálta, hogy jogi témában, pénzért beszélgetünk, de egyéb iránt nem nagyon. Ezzel egyidőben a politikai megnyilvánulásait is az udvariassági tiszteletkörnek tekintette. Borsányi őrnagy azt szorgalmazta, hogy „Tóth" mutassa meg Neumark feleségét Pintérnek, hogyha valóban az utóbbi apartmanházába jár úszni, akkor megszervezhető legyen a véletlen találkozásuk.[61]

A Központ elismerte a találkozó eredményét, ugyanakkor magyarázattal szolgált az ügyvéd és Csapó László közötti félreértést illetően. Neumarkné segítséget nyújtott Csapónak lakást találni, így később a diplomata személyesen is az ügyvédhez fordult jogi tanácsért. A jogász szívesen fogadta, akit megfelelő tanácsokkal látott el a 13 havi lakbért egyben követelő tulajdonos leszereléséhez. Horváth József rendőr őrnagy, az amerikai alosztály vezetője, rászólt Csapóra, hogy ne keresse Janine társaságát, de más ellentétről az 1-es Osztálynak nem tudott. Horváth szerint a művészek életkörülményeire vonatkozóan abból vont le messzemenő következtetést, hogy a Fészek Klubban Királyhegyi Pál és Simonyi Magda rossz anyagi helyzetükre való hivatkozással arra kérték fel Neumark Zoltánt, hogy ő fizesse ki a vacsorájukat. Az ügyvéd legutóbbi látogatása alkalmával Kiszler előtt többször idézett a Toldiból és a magyar irodalom más fontosabb műveiből, ezért Pintér saját belátása szerint használhatta fel a jogász ez irányú érdeklődését. Kiszler újabb levelet írt, amely már nem jogi témával foglalkozott, míg Pintér egy irodalmi alkotást tervezett ajándékba vinni az ügyvédnek.[62]

61 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". II/8/1967/A-nak. Tárgy: Neumark Zoltán ügye. Jelentés. New York, 1967. február 18. 100–103. p.

Neumark élettörténete

A századosnak végül többszöri egyeztetés után, március 24-re sikerült Neumark Zoltánnal találkozót szervezni, amely negyed 2-től fél 4-ig tartott. A diplomata az amerikai jogrendszer megismeréséhez kért tanácsot, miközben felelevenítette angliai éveit: Neumark készséges partnernek mutatkozott rá, hogy több alkalommal, ebéd vagy vacsora keretében nézzék át a legfontosabb jogi témákat, amelyeket alapszinten ismerni kell. A beszélgetés azonban időről időre eltért az eredeti tervezettől. Az ügyvéd elmondta, hogy édesapja, a Tanácsköztársaság idején a jánosházi direktórium tagja vagy a vezetője, tekintélyes mennyiségű baloldali irodalmat halmozott fel, sokat olvasott, autodidakta módon képezte magát. 1919-ben a fehérterror elől éjszaka indult külföldre, végül Detroitban hunyt el.[63] Neumark Móric a Magyarországi Szocialista Párt – a Tanácsköztársaság uralkodó pártja 1919. március 21. és a júniusi kongresszus között[64] – jánosházi direktóriumának titkára,[65] később pénzügyi ellenőre, aki ez

62 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". III/5. sz. utasítás „A"-tól Réti elvtársnak! New York. Tárgy: Paire ügyében. Budapest, 1967. március 15. 104–105. p.

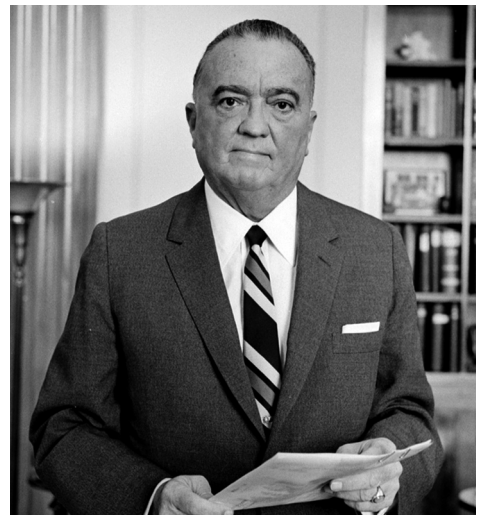
63 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". III/11/1967/A-nak. Tárgy: Paire ügye. Jelentés. New York, 1967. március 24. 106. p.

64 *Bihari Mihály – Pokol Béla:* Politológia. Bp., 2009. 284–288. p.

65 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL VaML) Vas Vármegye Direktóriuma iratai. Általános iratok (továbbiakban: Dir. Ált. ir.) 3381/1919. Vasvármegye Direktóriuma Szombathely–Jánosháza, 1919. május 22. 231–232. p.

Norman Thomas (https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Norman_Thomas Megtekintve: 2021. szeptember 3.)

J. Edgar Hoover (https://en.wikipedia.org/wiki/J._Edgar_Hoover Megtekintve: 2021. szeptember 3.)

utóbbi feladatot a Budapestről kiküldött Pollák Jánostól örökölte. A pártközpont támogatta a változtatást, ti. Neumark Móric a pénzügyek rendben tartásával párhuzamosan agitátorként is fel tudott lépni, és gazdasági téren is tapasztalatokkal bírt.[66] A direktórium nevében a szabómester írta alá 1919. április 15-én azt a felhatalmazást, amelynek értelmében hat Jánosházán élő munkanélkülinek az államkincstár terhére fejenként 500 korona segélyt fizetett ki a Mezőgazdasági Takarék- és Hitelbank.[67]

Neumark Zoltán elmondásából az is kitűnt, hogy az University of Akron (Akroni Egyetem) hallgatójaként maga is radikális nézeteket vallott. A tanulmányait követően a Lawyers Guild (Jogász Céh) tagja lett, amely később felkerült az amerikai igazságügyi minisztérium feketelistájára. Bár eleinte pacifista alapállásból tiltakozott ellene, a háború idején a hadseregben szolgált. Az egysége Londonban állomásozott, ennek köszönhetően számos brit barátja volt.[68] Neumark az Akroni Egyetem Buchtel College of Liberal Arts nevű kollégiumában szerzett bölcsészdiplomát 1939-ben,[69] de ekkor tanulmányait nem folytathatta. 1940. október 16-án a szövetségi kormányzat hadkötelesnek minősítette,[70] majd 1942. szeptember 18-án katonai szolgálatra ren-

66 MNL VaML Dir. Ált. ir. 3316/1919. Jegyzőkönyv felvétetett 1919. május hó 26-án Fazekas Ferenc budapesti kiküldött pestszentlőrinci lakos (Madarász utca 30.) lakos Pollák jánosházi megbízott ellen beadott panasza tárgyában. 232. p.

67 MNL VaML Dir. Ált. ir. 1218/1919. Mezőgazdasági Takarék és Hitelbank Rt. Szombathely. Szombathely, 1919. április 15. 139–141. p.

68 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". III/11/1967/Anak. Tárgy: Paire ügye. Jelentés. New York, 1967. március 24. 107. p.

69 The University of Akron, 1913–1938. Twenty Fifth Anniversary. Akron, 1939. 124. p.

70 National Archives and Records Administration. Record Group (továbbiakban: NARA RG) 147 Roll 44030_05_00197 Records of the Selective Service System Full Name: Neumark, Zoltan Birth Date: 13 Oct 1914 Registration date: 16 Oct 1940. 1–3. p.

delték.[71] A Quartermaster Corps (Hadtáp Hadtest) keretében katonáskodott, végül egy jóindulatú daganat eltávolításával egy időben a US Army (az amerikai hadsereg) elbocsátotta az állományból.[72]

1948-ban elvégezte a New York University School of Law-t (New York-i Egyetem Jogi Kar), majd az ohioi ügyvédi kamarába jelentkezett, amely csak 1952-ben fogadta tagjai közé.[73] Ugyanis Neumark sikeres jellemvizsgájával párhuzamosan a döntőbizottság újsághirdetésekkel szondázta az ohioi polgárok véleményét, hogy lát-e valaki kivetnivalót a jelölt erkölcsi vagy politikai magatartásával kapcsolatban. A jogász ellen érkezett bejelentés, valamint a kamara arról is tudomást szerezhetett, hogy Neumark diplomáciai pályára készült, ám a State Department 1946-ban politikai okokból elutasította pályázatát.

Az ügyvéd úgy vélte, mindez továbbra is szerepel a nyilvántartásban, ugyanakkor kimondta, hogy a Norman Thomas (1884–1968) nézetei állnak hozzá a legközelebb.[74] Thomas, a Socialist Party of America (Amerikai Szocialista Párt) vezető ideológusa rekordot döntött abban a tekintetben, hogy a 20. század folyamán ő indult legtöbbször az elnökválasztáson. A politikus az evangélium talaján álló, nem-marxista, háborúellenes, a verseny helyett az együttműködésre épülő szocializmust képzelt el, amely választás révén szerez mandátumot a változásra, ugyanakkor a közérdek iránt elkötelezett magántulajdon is teret kap benne. 1945 után antisztálinista egységfrontot próbált létrehozni abban a reményben, hogy az így létrejövő harmadik párt lesz a társadalmi reform letéteményese.[75] Thomas J. Edgar Hoover (1895–1972) tisztelői közé tartozott, hiszen Don Whitehead (1908–1981) újságíró 1956-ban megjelent „The FBI Story" című művéről recenzensként azt írta, hogy a Hoover vezetésével működő Szövetségi Nyomozó Iroda legalább annyira jó, ha nem jobb rendvédelmi szerv, mint amilyent az amerikai nép e zavaros időkben elvárhat. Thomas persze nem lett volna ilyen nagyvonalú, ha tudta volna, hogy akkor már több mint 30 éve megfigyelés alatt áll.[76]

Neumark politikai szimpátiájában nincs okunk kételkedni, az viszont nagyon nem valószínű, hogy tagja lett volna a National Lawyers Guild szervezetének. Az utóbbi csoportosulás 1936-ban jött létre a konzervatív American Bar Association (Amerikai Jogászszövetség) liberális alternatívájaként, ugyanakkor az 1938-ban megalakult HUAC (House Committee on Un-American Activity – Amerikai-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Kongresszusi Bizottság) a kommunista párt társutasának nevezte a Jogász Céhet.[77] A National Lawyers Guild ügyvédi közösségében néhány fő valóban a CPUSA tagságához tartozott, de a legtöbben a szabadságjogok érvényesüléséért küzdöttek, mindenekelőtt az antikommunista boszorkányüldözés stílusát és módszereit bírálták. Egy pályakezdő viszont aligha csatlakozott

71 NARA RG 64 WWII Army Enlistment Records Box Number 0927 Reel Number 3.349 Army Serial Number: 35340713 Full name: Zoltan Neumark Enlistment Place: Akron, Ohio Enlistment Date: 18 Sep 1942. Army Branch: Branch Immaterial – Warrant Officers, USA. 1–6. p.

72 Index record for Neumark, Zoltan U. S. WWII Hospital Admission Card Files, 1942–1954.

73 Zoltan Neumark. https://www.legacy.com/us/obituaries/nytimes/zoltan-neumark-obituary?n=zoltan-neumark&pid=106160644 (Megtekintve: 2021. augusztus. 20.)

74 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". III/11/1967/Anak. Tárgy: Paire ügye. Jelentés. New York, 1967. március 24. 107–108. p.

75 *Gregory, Raymond F.:* Norman Thomas. The Great Dissenter. New York, 2008. 846 p.

76 *Gentry, Curt:* J. Edgar Hoover. The Man and the Secrets. New York, 1991. 445–447. p.

77 *Finan, Christopher M.*: From the Palmers Raid to the Patriot Act. A History of the Fight for Free Speech in America. Boston, 2007. 223–224. p.

egy olyan ügyvédi kamarához, amely ekkor már felkerült a felforgató szervezetek listájára.[78]

Az üzleti elképzelés

A jogász a viszonylag gyengébb üzletmenettől függetlenül 1 hetes Puerto Rico-i üdülésre készült, míg a nyáron egy újabb európai út szerepelt a tervekben. A százados érdeklődött, hogy Neumark feleségével megy-e vagy sem, mire utóbbi rávágta, hogy annyira nincsenek összeszokva. Az anyagiak kapcsán felvetette, hogy már tudja is, miként kereshetne több pénzt: szerette volna átvenni az IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció (IKKA) képviseleti jogát az elhunyt Brownfield helyett.[79] Az IKKA a monopolhelyzetben lévő állami utazási iroda hivatalos csomagküldő szolgálata a nyugaton élő magyarok előzetes keményvaluta befizetése ellenében vásárolta meg a kereskedelmi forgalomban nem kapható árukat az itthon maradt hozzátartozók részére vagy továbbította a kint összeállított küldeményt.[80] Minderről úgy értesült, hogy környezetében váratlanul komoly tülekedés indult a képviselet megszerzéséért, mert a kétoldalú viszony javulásával komoly távlat nyílt az IKKA előtt.

Az ügyvéd úgy vélte: akinek jó kapcsolatai vannak a kinti magyarság körében, az kis befektetéssel lefölözheti az ebből származó tekintélyes hasznot. Pintér megígérte, hogy Washingtonban rákérdez a pályázat állására, ugyanakkor szerette volna megnézni az ügyvéd apjának régi könyveit. Neumark csak annyit vállalt, hogy erről megkérdezi az öccsét, míg tartózkodó magatartására a százados úgy reagált, hogy gyakori hazalátogatásai nem növelték az amerikai hatóságok részéről a személye iránti bizalmat. A jogász erre vállat vont, majd felvetette, hogy a következő héten újból találkozzanak, ám Pintér ezt április 10. előtt nem tekintette célszerűnek. A diplomata és felesége az egyik Yorkville-i magyar étterembe kapott meghívást a jogásztól, amire utóbbi is feleségével tervezett megjelenni.

A százados ezt az ügy lelepleződéséhez vezető út első állomásának tekintette, miközben olyan érzése támadt, hogy Neumark felé még a konspiráció gondolatát sem lehet felvetni. Pintér igazából semmit nem ígérhetett, mondván könnyen előfordulhat, hogy a kérdés Neumark tanulmányozásának vége előtt eldől.[81]

A meglátás nem bizonyult alaptalannak, ugyanis a Pénzügyminisztérium Brownfield nevelt fiának, egy Sobel nevű New York-i ügyvédnek tervezte átadni a képviseleti jogot.[82] Az 1-es Osztály is úgy látta, hogy Neumark nem rendelkezik elegendő tőkével a szóban forgó üzlethez, ugyanakkor számítani lehetett rá, hogy sikeres pályázat esetén az FBI beszervezné vagy legalábbis informátorok tucatjával vetetné körül. Pintér ugyanakkor utasítást kapott rá, derítse ki, mi állhat a Neumark magatartásában bekövetkező változás hátterében. Minde-

78 *Sabin, Arthur J.*: In Calmer Times. The Supreme Court and the Red Monday. Philadelphia, 1999. 36–50. p.

79 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". III/11/1967/A-nak. Tárgy: Paire ügye. Jelentés. New York, 1967. március 24. 108. p.

80 *Szabó Miklós:* A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a párttal, 1983–2013. Előadások a kommunista pártok történetéből és a fekete – piros – fehér – zöld színre festett sztálinizmusról. Szerk., a lábjegyzeteket összeáll. Jankó Attila. Szeged, 2014. 74–76. p.

81 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". III/11/1967/A-nak. Tárgy: Paire ügye. Jelentés. New York, 1967. március 24. 106–109. p.

82 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Külügyminisztérium TÜK iratok. USA, 1967. 001863/3. 127/1967. Tárgy: IKKA ügy. Washington, 1967. április 25. 1–2. p.

nekelőtt azt kellett tisztázni, hogy az ügyvédi iroda alkalmas-e tippkutatásra, valamint azt, hogy a jogász miként fogadna egy esetleges anyagi juttatást, például névleges üzleti felkérést. Elképzelhető-e a bevonása anyagi alapon?[83]

Az ügy halála

Az újabb találkozó viszont nem jött létre, ugyanis Pintér azt a futár érkezése és indulása közötti időpontra tervezte, így 10. után próbálta felhívni, ez azonban nem járt eredménnyel. Később az állandó figyelés miatt késett 1–2 napot, és a hétvégén tervezte felhívni a lakásán. Ekkor jött közbe a Bodrogi ügy – Bernát Ernő átállása[84] –, amelynek nyomán általános zárlat lépett életbe. A százados újabb találkozóra kért engedélyt, de Borsányi őrnagy a vélelmezhető kiszivárgások miatt leintette, ugyanakkor az ügyvéddel szemben is kötelező távolságtartásra adott utasítást.[85] A Központ a New York-i rezidenssel értett egyet, ugyanis Bernát Ernő is tudomással bírhatott Neumark beutazásáról.[86] Mivel számítani lehetett rá, hogy az ügy lelepleződött az FBI előtt, az 1-es Osztály eltekintett a vele történő foglalkozástól.[87]

Mi állhatott a jogász egyre nyilvánvalóbb elzárkózásának, kitérő magatartásának a hátterében? Nagyon valószínű, hogy az FBI jóval Bernát Ernő és Radványi János átállását megelőzően felfigyelt Neumark magyarországi útjaira és kérdőre vonta magatartásáért. Ez akár azt is jelenthette, hogy az ügyvéd rendszerkritikus beállítottságára való tekintettel bekerült a Szövetségi Nyomozó Iroda informátorainak népes táborába, ezt azonban nem tudjuk bizonyítani. Az USA-ban hatályos FOIA (Freedom of Information Act – Információszabadsági Törvény) számtalan kivételt foglal magában, az elhárítási iratok legtöbbje csak 90 év után lesz kutatható.[88] Tehát, ennek igazolására nem lehetett számítani, így az ügyben megfogalmazott kérvény a Neumark ellen a Joseph McCarthy (1908–1957) nevéhez köthető antikommunista hadjárat idején indult vizsgálatra vagy a kihallgatás tényére irányult, de az amerikai illetékesek erre vonatkozóan sem találtak adatot az Iroda nyilvántartásában.[89]

Neumark Zoltán, aki 1978-ig töltötte be az Irodalmi Társaság elnöki tisztét,[90] 1997-ben egészségi okok miatt felhagyott az ügyvédi praktizálással, végül 2008. február 13-án hunyt el New Yorkban.[91]

83 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". IV/10. sz. utasítás „A"-tól Réti elvtársnak! New York. Tárgy: Paire ügyében. Budapest, 1967. április 12. 112. p.

84 *Borhi László:* Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig. Bp., 2018. 241–242. p.

85 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". IV/11/1967/A-nak. Tárgy: Paire ügye. Jelentés. New York, 1967. április 25. 113. p.

86 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". V/9. sz. utasítás „A"-tól Réti elvtársnak! New York. Tárgy: Paire ügyében. Budapest, 1967. május 13. 114. p.

87 ÁBTL 3.2.4. K-1912/69/T. „Paire". BM III/I Csfség 1-A alosztály. Tárgy: „Paire" fn. beszervezési jelölt anyagának irattárba helyezésére határozat. Budapest, 1967. május 20. 115–116. p.

88 *Weiner, Tim:* Ellenség az egész világ. Az FBI története. Bp., 2013. 75–77. p.

89 Federal Bureau of Investigation Washington, D. C. 20535. Request No.: 1498030-000. Subject: Neumark, Zoltan (1928–1968). June 8, 2021.

90 Első Magyar Önképző Egyesület. = New York-i Figyelő, 1978. 2. sz. 8. p.

91 NYT, March 23. 2008. Index reord for Zoltan Neumark Social Security Death Index Full Name: Zoltan Neumark Birth Date: 13 Oct 1914 Death Date: 13 Feb 2008 Last Residence: New York, NY Social Security Number: xxx-xx-3540; https://www.legacy.com/us/obituaries/nytimes/name/zoltan-neumark-obituary?id=29202970 (Megtekintve: 2021. szeptember 3.)

MÉSZÁROS ANDRÁS

A Pusztay János átültetésében megjelent észt (szetu) hőskölteményA Pëkó zárt ë-zése

„Öles termetű a mi Pëkónk,
vaskos testű erős embër,
Hitünk hívë volt a hősünk,
szëtuknak volt szëmëfényë,…"
(*Anne Vabarna: Pëkó. Az énëkës kezdő szavai*)

Ajándék magyaroknak és észteknek

Eddig inkább csak Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) szerzeményéről, a „Kalevipoeg" című, 19. századi észt nemzeti eposzról hallottunk.[1] 2017-ben, 3 hónappal az észt állam 100. születésnapja (2018. február 24.) előtt pompás ajándékot kaptak Pusztay János professzortól az észtbarát magyarok, egyúttal tisztelgésben részesültek a szetu–észtek, akiket leginkább a csángómagyarokhoz hasonlíthatunk. Ekkor látott napvilágot – a Nap Kiadónál – a délkeleti észt nyelvjárásból magyarított eposz, Anne Vabarna fő műve, a „Pekó".[2]

Anne Vabarna (* Orosz Birodalom, Szetuföld, Võpolsova, 1877. december 21. – † Észtország [Szovjetunió, Észt Szovjet Szocialista Köztársaság], Szetuföld, Tonja, 1964. december 7.) nevezetes szetu–észt népi énekes. Több mint 142.000 sor alkotást, dalt gyűjtöttek tőle: imákat, gyerek- meg esküvői dalokat, üdvözlő énekeket, elbeszélő alkotásokat és meséket. A keresztény elemekkel már „megszelídített" pogány gabonaistenségről, Pëkóról szóló mű terjedelme 7982 sor. Az 1927-ben megrendelés alapján tollba mondott hőskölteményszetu nyelvű eredetije 1995-ben jelent meg először.[3]

Nem mellesleg Pusztay János kiemelkedő nyelvészi teljesítménye az egyidejűleg közzétett szetu nyelvtan és szótár. Hiszen, az alkotások műfordításához először ezeket kellett létrehoznia – a maga számára is.[4]

Élvezetesen, tartalmi, formai hűséggel

A műfordító az eredetihez tartalmilag hű, magyarul is népi hangú, élvezetes átültetéssel örvendeztette meg a kiváló műfordításokhoz hozzászokott észtirodalom-kedvelőket. Az észt regivers szabadabb, mora (rövid szótag) egységekkel számolt, 7–10 szótaggal lüktető sorait megcsendítik a betűrímek (alliterációk), s gazdagítják a gondolatpárhuzamok meg az eposzi állandó jelzők („*Pëkó … kemény erős embër*", „*eleven*

1 A legutóbbi magyar kiadást és recenzióját lásd *Kreutzwald, Friedrich Reinhold:* Kalevipoeg. Észt nemzeti eposz. Bereczki Gábor és Kiisk Mai nyersfordításának felhasználásával … ford., a bevezetőt és az utószót írta, valamint a jegyzeteket gond. Árpás Károly. Bp., 2012. 345 p.; *Büky László:* Friedrich Reinhold Kreutzwald 2012: … = Nyelvtudomány, 2012–2013. 235–238. p.

2 *Vabarna, Anne:* Pekó. Szetu eposz. Ford. Pusztay János. Bp., 2017 (továbbiakban: Vabarna, 2017). 126 p.; A szerzőtől továbbá *Uő:* A leány haláldala. A nagy nász. Két szetu epikus ének. Ford. Pusztay János. Bp., 2017. 119 p.

3 Peko. Setu rahvuseepos. Toim. Paul Hagu, Seppo Suhonen. Kuopio. 1995. 224 p. (Snellman-Instituutti. A-sarja; 18.)

4 *Pusztay János:* Szetu nyelvtan. Bp., 2017. 100 p.; *Uő:* Szetu–magyar (Vabarna) szótár. Bp., 2017. 204 p.; A négy szetu kötetről ismertetést ad *Gál József:* Pusztay János kis szetu enciklopédiája. = Vasi Szemle, 2017. 6. sz. 734–740. p.; *Csúcs Sándor:* Szetu ajándék. = Finnugor Világ, 2018. 1. sz. 16–21. p.

eszű Mëroszk”). A magyar változatban a tényleges, illetve a hangtani vagy alaki tájszavak száma nem tekinthető magasnak – *bogyószëdni* (ragtalan tárgy), *brázda*, *erősb*, *kalangya*, *kántál*, *kepe*, *kiszël*, *lingár*, *rëndëssen* stb. –, vagyis a hőskölteménynek *„… teljesen hétköznapi a szóválasztása, nincs benne emelkedett stílusérték.”*[5] Ezért helyénvaló módon színesítik a magyarított művet az újdonság erejével ható szóösszetétel-lelemények is: *kalaphordó*, *öröming*, *örömruha*, *szeretettál* stb.

Pusztay János nyelvész – saját költői műalkotása mellett – tovább folytatja a különféle finnugor nyelveken létrehozott költői művek, különösen a még hiányzó népi alkotások magas színvonalú tolmácsolását. Ennek jegyében, 2021 tavaszán – eredeti források alapján – pompás szamojéd műeposz készült „Szomatu” címmel.[6]

A „Pekó” zárt ë-zése

A zárt *ë* mint a népi íz megjelenítője

A szakirodalom tanúsága szerint a zárt *ë* – használati körét tekintve – háromféle lehet: a., nyelvjárási; b., táji (regionális) köznyelvi; c., köznyelvi.[7] „A magyar helyesírás szabályai” 11. kiadásának 90. szabálya[8] elismeri az a. és c. pont alattiak létezését, a 12. kiadás 89. szabálya[9] csak a c. pont alattiét, viszont a b. pont alatti lehetőséget egyik kiadás sem említette meg. (Egyébként szembeötlő, hogy egy nyelvjárási hang nem-jelölése szerepel helyesírási szabályzatunk legújabb kiadásában. Amúgy a jelenlegi hivatalos nyelvművelés látókörében nemigen jelenik meg a zárt *ë*, bár a nyelvjárások megbecsülése szerepel a nyelvtervezésben.) A mai számítógépes-okostelefonos világban a nyelvi finomságok, így a nyelvjárási értékek rögzítése, láthatóvá-hallhatóvá tétele és továbbadása is könnyebben megvalósítható, mint mondjuk az 1993-ban elhunyt Lőrincze Lajos korában.

Pusztay János a mű 2017. november 14-ei bemutatóján elmondta: Többek véleményét kikérte a zárt *ë* jelöléséről. A megkérdezettek egyik fele ellenezte, másik fele helyeselte az eljárást. A műfordítói ráérzés és tudatos döntés helyesnek bizonyult: a nyugat-dunántúli nyelvjárási térség csepregi alnyelvjárásának a többi nyelvjárási térséghez képest bővebb zárt *ë*-zése ugyan nem jeleníti meg egy az egyben, de érzékletesen jelzi az eredeti szetu kiejtési jellegzetességeket.

Használhatjuk-e a Tapolcafői Kalmár György (1726–1782 után) által bevezetett *ë* betűjelet? Miért ne? A magyar helyesírás egységét nem a zárt *ë* fenyegeti, hanem inkább egyéb következetlenségei: az *ly*, a földrajzi nevek helyesírása, no meg a különegybe írás szabálytalanságai). Vagy vegyük példának a régies betűinket: Ha 100-nál több régies betűt „engedünk” használni, az máris családnevek tömkelegét érinti: á = *a*, *aa*, *aá*, *áh*; c = *cz*, *tz*; ē (hosszú nyílt *e*) = *ee*; é = *e*, *ee*, *eé*, *éh*; i, j, ji = *y*; ö vagy ő = *e*, *eö*, *eő*, *ew*, *öö*, *öő*; t = *th*, *tt* (csupán itt 20-at tud-

5 Vabarna, 2017. 14. p.

6 *Pusztay János:* Szomatu. Szamojéd eposz. Bp., 2021. 136 p.

7 *Papp István*: Leíró magyar hangtan. Bp., 1966. 35–38. p.; *Molnár József*: A magyar beszédhangok atlasza. Bp., 1970. 58. p.; *Szabó Géza*: A magyar nyelvjárások. Egységes jegyzet. Kézirat. Bp., 1995. 38–55. p.; A magyar nyelv értelmező szótára. Főszerk. Bárczi Géza, Országh László. 1. köt. A–D. Szerk. Balázs János et al. Bp., 1959. XVIII–XX. p.; *G. Varga Györgyi*: Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből. Bp., 1980. 292 p. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok; 4.); *Zilahi Lajos*: Regionális köznyelvi szövegek Orosházáról. Bp., 1981. 71 p. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok; 9.)

8 A magyar helyesírás szabályai. 11. kiad. Bp., 1984. 39. p.

9 A magyar helyesírás szabályai. 12. kiad. Bp., 2015. (továbbiakban: AkH, 2015.) 45. p.

tam elősorolni). Nos, akkor a zárt *ë*-t, a magyar egyezményes hangjelölés egyik alapbetűjelét is bevehetjük a sorba mint kiejtési segédjelet.

A tanulmány készítése során a „Pekó" magyar nyelvű műfordításának szövegéből kigyűjtöttem és szóállományokban rögzítettem a zárt *ë*-s szavakat; megvizsgáltam a kötőhangzókat és a toldalékolást is: összehasonlítottam őket a zárt *ë*-zés általános rendszerének, az eëR-nek a megfelelő nyelvi elemeivel.[10]

Főnevek, számnevek tőhangzói

A főnevek tőhangzója (teljes töve, kötőhangzója, amely tulajdonképpen a szótőhöz tartozik) a *Pëkó*ban is túlnyomórészt zárt ***ë*** mind az alapszavaknál, mind a képzett szavaknál: ***csëpp-ë-***, *énëk*-***ë-***, ***észt-ë***, ***Isten-ë-***, **lengyel-ë**, ***lëtt-ë-*** (népnév), ***szëm-ë-***, ***vér-ë-***, ***vezér-ë-*** stb.; ***bölcsesség-ë-***, ***köpeny-ë-***, ***nemzedék-ë-*** stb. (A népneveknél a főnévi jelentést tekintem elsődlegesnek, de melléknévként ugyanúgy használatosak.) A ***mëny-e-*** főnévnél előfordul *ë* kötőhangzó is: ***mëny-ë-d***.

A főnevek jóval kisebb részének nyílt ***e*** a tőhangzója (az eëR-ben mintegy 150 alapszó): ***csënd-e-***, ***ëgy-e-*** (szn, ne), ***kedv-e-***, **kez-e-**, ***mëny-e-***, ***mënny-e-***, ***négy-e-*** (szn), ***rét-e-***, ***szëbb-e-***, ***szëgy-e-*** stb.

A melléknevek tőhangzóiról

Itt jóval kevesebb adatot nyerve csak néhány megjegyzésre futja. A melléknevek tőhangzója lehet nyílt *e*: ***szëlíd-e-k***, ***szüz-e-k*** stb. De előfordulnak ***ë*** kötőhangzók is: ***kék-ë-s***. A ***szépëk*** az eëR-ben ingadozó: *szépëk* vagy *szépek*.[11]

A toldalékolás főszabálya és néhány részlet

A toldalékokban és a tőhangzóknál mindig a következő magánhangzók felelnek meg egymásnak: ***O–Ë–Ö*** (például: ***-HOZ/-HËZ/-HÖZ***; ***-ON/-ËN/-ÖN***; ***-TOK/-TËK/-TÖK***) és ***A–E*** (például: ***-BAN/-BEN***; ***-LAG/-LEG***). Továbbá *Á–É, Ó–Ő, U–Ü, Ú–Ű*. Két „segítő kifejezés" egymás alá írva szinte rendszerszerűen tartalmazza az összes magánhangzót: **ÚJ-UL-Ó** SZA**B-ÁLY**|-**O**-K *és* SZŰK-**ÜL-Ő** SZ**EG-ÉLY**|-**Ë**-K/-**Ö**-K. Ne aggódjunk, a toldalékolásban a mély hangrendű ***-O-***, illetve a szögedi ***-Ö-*** mindig megmutatja a párhuzamos zárt ***-Ë***-t!

– Például az igeragozás teljesen szabályos: ***hoz-Ok***, ***mëgy-Ëk***, ***tör-Ök***.

– A mód- és állapothatározó ragja három alakváltozatban jelenhet meg, de főként a két magánhangzós változatot használjuk: ***-n/-an/-en***.

– A helyhatározó (rajtalevő) eset ragja négy alakváltozatban jelenhet meg, de főként a magánhangzós változatokat használjuk: ***-n/-on/-ën/-ön***.

– A megfelelő igei és névszói toldalékok Pusztay János rendszerében is a névszók tőhangzójához kapcsolódnak: **ékës-e-bb** (lásd az eëR-t).

– Az ***-ëg*** igeképző, az ***-eg*** névszóképző. Például: ***zizëg*** stb. (De: ***délcëg***, ***kérëg***, ***nyerëg***.)

10 A Müncheni kódex olvasata. Nyíri Antal és munkatársai betűhű kritikai szövegkiadása alapján. Az olvasatot és a szójegyzéket készítette, a köt. szerk. Mészáros András, H. Tóth Tibor. Bp., 2020. 317–326. p. https://mek.oszk.hu/22700/22731/22731.pdf (Megtekintve: 2022. február 15.)

11 *Buvári Márta:* Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval. Bp., 2001. 107. p.; *Uő:* Ëe-ző szótár. Alapszókincs. Szerk. Mészáros András. Bp., 2010. https://kiejtes.hu/szepkiejtesi-gyakorlatok-adattarak-nyilt-e-es-zart-e/ee-zo-szotar-alapszokincs (Megtekintve: 2022. február 15.)

A valódi kötőhangzók

A valódi (független) kötőhangzó leíró szempontból nem tartozik sem a szótőhöz, sem a toldalékhoz. Különféle toldalékok előtt vagy után jelentkezik. (Itt most a nyelvtörténeti folyamatra nem térhetünk ki.) A valódi (független) kötőhangzók többsége nyílt *e*. Az eëR-ben 24-féle ilyen kötőhangzót különböztetünk meg. A *Pëkó* szövegében egyetlen eltérést találtam az eëR valódi kötőhangjaitól: *illëdelmes* (az eëR-ben: ***illedelmes***).

Kiválasztottam a *Pëkó*ból a következő két szemléletes szóalakot. Érdemes elemeznünk összetevők szerint: ***nyírësëket*** = ***nyír***- szótő – ***-ë***- kötőhangzó (tővéghangzó) – ***-s***- melléknévképző – ***-ë***- (szófajjelölő, főnevet jelölő kötőhangzó) – ***-k***- többesszámjel – ***-e***- (valódi kötőhangzó) – ***-t*** tárgyrag. Előfordulhat többes számú melléknévként az eëR-ben a *nyírësek* (*nyíresek*; milyenek?) szóalak is. Az ***ékësebb*** szóalak fölbontása: ***ék***- (szótő) – ***-ë***- kötőhangzó (tővéghangzó) – ***-s***- (melléknévképző) – ***-e***- (valódi kötőhangzó) – ***-bb*** (középfok jele). Ez utóbbinál a melléknévi kötőhangzója megegyezik a ***-bb*** előtti valódi kötőhangzóval.

A birtokos személyrag (személyjel) és határozószók *ë*-je

Igen gyakoriak a birtokos személyragos (személyjeles) főnevek, igenevek: *éltë*, *fülë*, *kezë*, *szëmë* stb.; még *ö* magánhangzós szótag mellett is: *könnyë* (vö.: *könyvö* a Müncheni kódexben / Tatrosi másolatban); többes számú alakoknál is: *ujjpërcëi*; sőt alárendelő szóösszetételben: *fékëvesztëtt*, *szëmëfényë*. Annyira erős ez a fajta *ë*-zés, hogy a ***kez-e-t*** főnév megfelelő alakja: *kezë*. A személyragos (személyjeles) határozószóknál és más határozószóknál (igekötőknél) ugyanilyen a véghangzó: *belőlë*, *előttë*, *idë*, *összë*, *tőlë*.

Az egyes szám 3. személyű igelakok és a határozói igenév *ë*-je

Az alábbi szóalakok nem mindegyike fordul elő a *Pëkó*ban. A fölállított rendszerben összesen hétféle igealak létezik, amelyeknél jelentkezik a szó végi zárt *ë*:

– kijelentő mód, múlt idő, tárgyas ragozás: (*ő*) *szerettë* (*azt*);

– feltételes mód, jelen idő, alanyi ragozás: (*ő*) *szeretnë* (*valamit*);

– feltételes mód, múlt idő, tárgyas ragozás: (*ő*) *szerettë volna* (*azt*);

– felszólító mód, tárgyas ragozás: (*ő*) *szeressë* (*azt*);

– igei igenév: (*az ő*) *szerettë* (*étel*);

– határozói igenév: *szeretvë*;

– elbeszélő múlt, alanyi ragozás: (*ő*) *szeretë* (*valamit*).

Egybeeső szóalakok

A köznyelvi helyesírás szerint egybeeső szóalakok általában megegyezhetnek az eëR-beliekkel, de e téren kevés összehasonlításra alkalmas példaanyagra találtam. Az eëR-ben ezek a leggyakoribbak: (*ti*) ***kértëk*** – (*ők*) ***kértek***; (cselekvő) ***sejtëtte*** – (műveltető) ***sejtette***; (módhatározó raggal) ***ügyesen*** – (helyhatározó raggal) ***ügyesën***; (melléknévi) ***nyírësek*** – (főnévi) ***nyírësëk***; ***vësz***, ***veszik***, ***vet*** igék egybeeső alakjai.

Szóállományok

Elsősorban az alapszavak szerepelnek az egyes szócsoportokban, de képzett szavak is szemléltetik az *ë*-zést.

Korábban a példaanyagban és itt a szóállományokban foganatosított félkövér jelölés a nyelvi elem (szóalak, toldalék, tőváltozó, kötőhangzó) eëR-beli előfordulására utal.

1–5.: A zárt *ë*-s szavak magánhangzós szótagrendben
1. **Ë:** (38) ▶ **csëng**(**-bong**), **ësz**|ik-**ë-ën-ëv-**, **fëd, fëst**, **këll**, **lëng**, **lësz-lën-lë-**, **mëgy-mën-më-**, **pëng**, **rëng**, **szëd**, **tësz-tën-të-**, **vësz-vën-vë-**, **zëng**. ▶ **csënd-e**-s, **csëpp-ë**-k (*fn*), **ëgy-e**-t (*szn*, *ne*), **gyëp**, **lëtt-ë-** (*népnév*), **mëny-e**-k, **mënny-e**-t, **nëm** (*fn*), **përc**, **rënd**, **sër**, **szëbb-e**-t, **szëgy-e**-t, **szëm**, **szër**. ▶ **-ë** (*kérdőszó*), **fël** (*hsz*, *ik*), **fënn**, **lë** (*hsz*, *ik*), **më**g (*hsz*, *ik*, *ksz*), **në** (*hsz*), **nëm** (*hsz*, *tagadószó*), **së** (*ksz*), **sëm** (*ksz*), **të** (*nm*). **Ë-Ë:** ▶ **fëcsëg**, **përëg**, **rëcsëg**. ▶ **përzsël**, **rëndël**. ▶ **lëszën**, (föl)**fëdëz**, **rëndëz**, **rëpdës**, **szërëz**. ▶ **fëgyënc**(telep), **hëgyës**, këcsës, këgyës, **kërëszt**, **nëmës**, **rëndës**, **vërës**. ▶ **ëgyszër**, fënnën, **fëlëtt**. **Ë-Ë-Ë:** ▶ **kërëszt-tël**, **szëndërëg**. **Ë-Ë-E:** ▶ **szërëncse**. **Ë-Ë-X:** ▶ **kërësztül**. **Ë-Ë-X-E:** **ëgyszëribe**, **szërëncsétlen**.

2. **Ë-E:** ▶ **ëhet**, **ëtet**, **lënget**, **mëhet**, **pënget**, **rëpül**, **rëszket**, **szërkeszt**. ▶ **rëtten**. ▶ **fëcske**, **fëlleg**, **hëtyke**, **mëzsgye**, **rëggel** (*hsz*,*fn*), **szërzet**, **zsëmle**, **zsënge**. ▶ **ëgybe**, **ëgyes**, **ëgyes**-(ëgyedül), **szëmbe**, **szërte** (*hsz*, *ik*). **Ë-E-Ë:** ▶ **szërzetës**. **Ë-E-Ë-X:** ▶ **zëngedëzik**. **Ë-E-E:** ▶ **ëgyetlen**, **mënetel** (*fn*), **mënyecske**, **mënnyezet**, **rëngeteg** (*mn*, *szn*,*fn*). **Ë-E-X:** ▶ **ëgyedül**, **mënyegző**, **mënnyei**.

3. **Ë-X:** ▶ **bëcsül**, **lëndül**. ▶ **bëtű**, **fëlhő**, **gyëngéd**, **gyëplő**, **sërény**, **szëgény**, **szëkrény**, **szëlíd-e**, **szërény-ë-k-e-t**, **vëvő**. ▶ **mëgint**, **sënki**, **-szërű** (*melléknévképző*).
Időtartam-váltakoztatók: **É → Ë:** ▶ **dërék – dërëk-a-** (*fn*, *mn*), **ëlég – ëlëg-e-**. **É → E:** ▶ **fëdél – fëdel-e-**, **kënyér – kënyer-e-**. **Ë-X-Ë:** ▶ **fëcsérël**. ▶ **tëmérdëk**. **Ë-X-X:** ▶ **bëcsmérlő**, **szëmöldök**. **Ë-X-Ë-X:** **gyëngélkëdik**, **sërénykëdik**.

4. **E-Ë:** ▶ **helyëz**, **hemzsëg**, **lebëg**, **remëg**, **terëm** (*i*), **terëmt**. ▶ **embër**, **gyerëk**, **gyermëk**, **kendër**, **mestër**, **tengëly**, **tengër**. ▶ **eszës**, **feszës**, **helyës**. ▶ **engëm**, **nekëd** – **nekëm** – **nektëk**. **E-Ë-E:** ▶ **emlëget**, **terëget**, **verëget**. ▶ **cserësznye**. ▶ **kemënce**, **szelënce**. **E-Ë-E-E:** ▶ **engëdelmes**, **veszëdelmes**.
E-Ë-X-X: ▶ **csevërészik**. **E-E-Ë:** ▶ **tekerëg**. ▶ **szelemën**. ▶ **veletëk**. **E-E-Ë-X:** ▶ (**föl**)**kerekëdik**, **revesëdik**, **verekëdik**. ▶ **kereskëdő**. **E-E-X-Ë:** ▶ **terebélyës**. **E-X-Ë:** ▶ **merészël**, **penészës**. ▶ belőlë (*személyragos-személyjeles határozószó*), előttë (*személyragos-személyjeles határozószó*). **E-X-Ë-X:** ▶ **emlékëzik**, **keményëdik**. **E-E-E-Ë:** ▶ **nevezetës**.

5. **X-Ë:** ▶ **csépël**, **érëz**, **hímëz**, **kérdëz**, **szégyëll**, **tisztël**. ▶ **libëg**, **zizëg** stb. ▶ **ébër**, **égër**, **némbër**, **Pétër**. ▶ **délcëg** ▶ énëk, kiës, kiszël, **német**, **péntëk**, **tizën**- (*számnévi előtag*). ▶ **édës**, **ékës**, **élës**, **hímës**, **hírës**, **hitvës**, **ízës**, **szélës**, **színës**, térës. ▶ idë (*hsz*, *ik*), **igën**, **mindën** (*nm*), **nékëd**, összë (*hsz*, *ik*), **régën**, **régës**(**-régën**), tőlë (*személyragos-személyjeles határozószó*).
X-Ë-Ë: ▶ énëkës. **X-Ë-Ë-X:** **élësëdik**. **X-Ë-E:** ▶ **intëget**, **keltëget**, **kérëget**. ▶ **titëket**. **X-Ë-E-E:** illëdelmes. **X-Ë-X:** ▶ **ékësít**, **érkëzik**. ▶ **tisztësség**. ▶ **mindënki**. **X-E-Ë:** ▶ **küzdelëm**. ▶ **tietëk**. **X-E-Ë-X:** ▶ **ébredëzik**, **igyekëzik**, **incselkëdik**, **késlekëdik**, (**fël**)**növekëdik**, **örvendëzik**. **X-X-Ë:** ▶ **értékës**, szövétnëk.

6–7.: Hangkivetők és Vegyes hangrendűek
6. Hangkivetők: **Ë → Ë:** ▶ bërëk – bërkët, **étëk**, **retëk**. ▶ **csëbër**. ▶ **selyëm**, **verëm** (*fn*). **Ë → E:** ▶ **ezër** – ezër-**e**-k, **kérëg**, **lélëk**

– lelket, **nyerëg**. ► **këgyelëm**. ► **engëdelëm** – **engëdelm-e**-t, **segëdelëm**, **veszëdelëm**.

7. Vegyes hangrendűek. Szinte mind zárt *Ë*-sek: ► **amëly**, **amëlyik**, **ëgyház**, **ëgymás**, **ëpilógus**, **gërënda**, **gyërtya**, **kannël**, **Karësz**, **lëány**, **lëgott**, **lëkvár**, **mënyasszony**, **pëlënka**, **pëlyva**, **plëtykál**, **rëá**, **rëád**, **rëám**, **rubël**, **szërda**, **szëtu**, **tëlëfon**, **tëstál**, **vërszta**. – Nagyon kevés vegyes hangrendű szó nyílt *E*-vel ejtendő: ► **ekkor**, **ekkora**, **templom**.

Az idegen szavak – mind a vegyes, mind a magas hangrendűek – néhányat kivéve zárt *ë*-vel érkeznek nyelvünkbe, így az észt tulajdonnevek is: Annë, Hëdó, Hëmmo, Kirësz, Mëroszk, Pëkó, Pëtsëri.

„A magyar helyesírás szabályai" 12. kiadásának álláspontjával ellentétben úgy tűnik,[12] hogy a **-szërű**-t továbbra is toldaléknak, képzőnek vagy képzőszerű utótagnak tekinthetjük, nem pedig szóösszetétel utótagjának. (Például a *nagyszërű* nem azt jelenti, hogy valakinek nagy a *szër*e...) Ám kivételesen besoroltam a megfelelő szócsoportba.

Összegzés

A *Pëkó ë*-zése az *ë*-s szótőállományt és a kötőhangzókat tekintve szinte teljesen megegyezik a zárt *ë*-zés általános rendszerével (az eëR-rel). Némely szófajoknál és toldalékoknál viszont jóval bőségesebb az *ë*-zés: a határozószók, igekötők szó végi magánhangzói, az egyes szám 3. személyű birtokos személyragjai (személyjelei), valamint az egyes szám 3. személyű igealakok (összesen hat) és határozói igenév szó végi hangjai. Fontos még megjegyezni, hogy a *Pëkó ë*-zése és az eëR összehasonlításakor kiderült: mind az egyezések, mind az eltérések – a toldalékolás tekintetében – rendszerszerűek.

Pusztay professzor magyar nyelvű műfordításában ez a gazdag *ë*-zés alkalmas módon, a művészi megformálást erősítve érzékelteti a szetu nyelviségnek az észt köznyelvtől való eltérését.

Rövidítések, jelölések magyarázata

E: nyílt *e* hangot tartalmazó szótag
Ë: zárt *ë*-t tartalmazó szótag
eëR = a zárt *ë*-zés általános rendszere; *e*-*ë*-rendszer; ezzel kapcsolatos; ennek megfelelő hang, szóelem, szóalak stb.
ë-zés: a középzárt *ë* (rendszerszerű vagy szórványos) használata élőbeszédben vagy írásban
eë-zés: a nyílt *e* és a középzárt *ë* (rendszerszerű) használata élőbeszédben vagy írásban
félkövér jelölés: Arra utal, hogy a nyelvi elem előfordul az eëR-ben.
fn = főnév
hsz = határozószó
i = ige
ik = igekötő
magánhangzós szótagrend: a szóállomány besorolása az Ë, E, X, azaz az *ë*-s, *e*-s és egyéb magas magánhangzós (= X) szótagok sorrendjében, az egy szótagúaktól elindulva növekvő szótagszám szerint, egy alcsoporton belül betűrendbe állítva a megfelelő szavakat
mn = melléknév
ne = névelő
nm = névmás
szn = számnév

12 AkH, 2015. 46. p.: 92. szabály.

X: egyéb (nem nyílt *e*-t, nem zárt *ë*-t), általában magas magánhangzót tartalmazó szótag
► (telt háromszög) = A *Pëkó* szókészletéből gyűjtött szóanyag háromféle alcsoportjának kezdőjele, általában ebben a sorrendben: ► igék. ► névszók és igenevek. egyéb szófajok.

Függelék

Igeragozás és igenevek Pusztay János *eë*-zésével. A szóalak félkövér jelölése: *eë*-zés szempontjából megegyezik a zárt *ë*-zés általános rendszerének, az eëR-nek a szóalakjával.

KIJELENTŐ MÓD
Jelen idő
Alanyi ragozás
szeretëk, **szeretsz** (**nézël**), **szeret**
szeretünk, **szerettëk**, **szeretnek**

Tárgyas ragozás
szeretëm, **szeretëm**, **szereti**
szeretjük, szeretitëk, szeretik

Múlt idő
Alanyi ragozás
szerettem, **szerettél**, **szeretëtt**
szerettünk, **szerettetëk**, **szerettek**

Tárgyas ragozás
szerettem, **szeretted**, szerettë
szerettük, **szerettétëk**, **szerették**

Jövő idő
Alanyi ragozás
szeretni fogok, **fogsz**, **fog**, **fogunk**, **fogtok**, **fognak**

Tárgyas ragozás
szeretni fogom, **fogod**, **fogja**, **fogjuk**, **fogjátok**, **fogják**

FELTÉTELES MÓD
Jelen idő
Alanyi ragozás
szeretnék, **szeretnél**, szeretnë
szeretnénk, **szeretnétëk**, **szeretnének**

Tárgyas ragozás
szeretném, **szeretnéd**, **szeretné**
szeretnénk, **szeretnétëk**, **szeretnék**

Múlt idő
Alanyi ragozás
szerettem volna, **szerettél volna**, **szeretëtt volna**
szerettünk volna, **szerettetëk volna**, **szerettek volna**

Tárgyas ragozás
szerettem volna, **szeretted volna**, szerettë **volna**
szerettük volna, **szerettétëk volna**, **szerették volna**

FELSZÓLÍTÓ MÓD
Alanyi ragozás
szeressek, szeress-szeressél, szeressën
szeressünk, szeressetëk, szeressenek

Tárgyas ragozás
szeressem, **szeresd – szeresd**, **szeressë**
szeressük, **szeressétëk**, **szeressék**

TÖMÖRÍTŐ TEGEZŐ IGEALAKOK
(„Tégëd, titëket”; jelen, múlt feltételes és felszólító)
szeretlek, **szerettelek**
szeretnélek
szeresselek

IKES IGERAGOZÁS (Csak egyes számban; kijelentő, feltételes, felszólító módban)
ëszëm, **ëszël**, **ëszik**
ënném, **ënnél**, **ënnék**
ëgyem, **ëgyél**, **ëgyék**

IGENEVEK
Melléknévi igenév
szerető, szeretëtt, szeretendő

Igei igenév
szerettem (**étel**), **szeretted**, szerettë
szerettük, **szerettétëk, szerették**

Határozói igenév
szeretvë, **szeretvén**

ELBESZÉLŐ MÚLT
Alanyi ragozás
szereték, **szeretél**, szeretë
szereténk, **szeretétëk**, **szeretének**

Tárgyas ragozás
szeretém, **szeretéd**, **szereté**
szereténk, **szeretétëk**, **szereték**

Tömörítő tegező igealak
szeretélek

Ikes ragozás
ëvém, **ëvél**, **ëvék**

SZENVEDŐ IGEALAKOK
Kijelentő mód

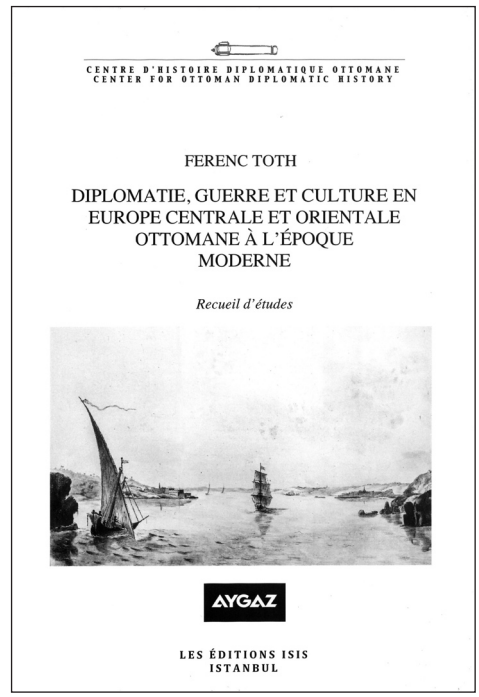
Jelen idő
szerettetëk, szerettetsz, szerettetik
szerettetünk, szerettettëk, szerettetnek

Múlt idő
szerettettem, **szerettettél**, **szerettetëtt**
szerettettünk, szerettettetëk,
szerettettek

Feltételes mód
szerettetnék, szerettetnél, szerettetne
szerettetnénk, szerettetnétëk,
szerettetnének

Felszólító mód
szerettessek, szerettessél, szerettessék
szerettessünk szerettessetëk, szerettes-
senek

Toth, Ferenc: Diplomatie, guerre et culture en Europe Centrale et Orientale Ottomane à l'époque moderne. Recueil d'études. ISTANBUL: LES ÉDITIONS ISIS, 2021. 214. P. (CENTRE D'HISTOIRE DIPLOMATIQUE OTTOMANE)

Tóth Ferenc, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója hosszú évtizedek óta a koraújkori (oszmán) török–magyar–francia történeti kapcsolatok méltán elismert kutatója. A franciaországi és bécsi levéltárakban végzett munkája során újabb és újabb dokumentumok feltárásával új eredményekkel gazdagította ismereteinket. S mindezeket számos könyv, alapos tudományos tanulmány és forráskiadás is bizonyítja. A tavalyi esztendő folyamán napvilágot látott Isztambul városában – a régi Konstantinápolyban – és egyszersmind a török Isis Kiadó gondozásában legújabb francia nyelvű kötete a francia–magyar viszony oszmán–török vonatkozásaira fókuszál. Tóth Ferenc újabb műve valójában tanulmánykötet, de ez mit sem von le felbecsülhetetlen értékéből. A bevezetőből kiderül, hogy Tóth Ferenc a 2000-es évek eleje óta foglalkozik az Oszmán Birodalom és nyugati világ közötti diplomácia érintkezéssel, különösen nagy hangsúlyt fektetve ennek francia, illetve magyar történeti vonatkozásaira. Külön kiemelte továbbá, hogy ebben a kontextusban, az 1526. évi mohácsi vész időszakától kezdve egészen a 1718. évi pozsareváci békéig milyen fontos szerepet játszott a magyarság. Tudniillik számos magyar származású követ vagy diplomata szolgálta a nyugati államokat, így kora újkori Francia Királyságot, és természetesen a Bécs központú Magyar Királyságot – 1690 után pedig az addig oszmán érdekszférába tartózó Erdélyt – is magába foglaló dunai Habsburg Monarchiát. Tóth Ferenc könyve egyébiránt 11 már korábban megjelent és részben, azóta az új eredmények miatt átdolgozott tanulmányból áll. Ezek ugyan egymással laza korrelációban álló írások, azonban egyáltalán nem tűnnek kaotikusnak, hanem egyfajta könnyedséget mutató egységes egészet alkotnak. Ebből adódóan – többek között – a legújabb levéltári adatok fényében megismerhetjük az 1664. évi Habsburg–oszmán–török háború, és azon belül Zrínyi Miklós (1620–1664) és Raimondo Montecuccoli (1609–1680) császári generális között fennálló hadászati, illetve politikai nézeteltéréseket, és annak közvetlen következményeit. Úgyszintén Tóth Ferenc révén tudhattuk meg II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) fejedelem bizalmasának, a köznemesi születésű Mikes Kelemennek (1690–1761), valamint az oszmán–török követnek és nyomdaala-

pítónak, a magyar (erdélyi) származású Ibrahim Müteferrikának (1674–1745), a korabeli francia diplomáciával fennálló kontaktusait. Ezen túlmenően a szerzőnek köszönhetően került napvilágra a hosszú ideig méltatlanul feledésre ítélt Reviczky Károly grófnak (1737–1793) a diplomáciai és művelődéstörténeti tevékenysége, aki a felvilágosodás korának egyik legnagyobb műveltségű tudósává lépett elő, és az utókor gyakran tekinti őt a világhírű magyar orientalisztika (iranisztika és az oszmanisztika) tudományos előfutárának. Ugyancsak e kötetből megismerhettük a magyar származású francia diplomata François de Tott báró (1733–1793) emlékiratát, amelyben aprólékos részletességgel írta le a 18. századi Oszmán Birodalom vallási és etnikai viszonyait. Ez azért is érdekes, mert a báró összekötetéseit felhasználva III. Musztafa (1717–1774) szultán bizalmasa lett, és tevékenyen részt vett a Birodalom hadügyi reformjának a kidolgozásában. François de Tott különösen nagy szerepet játszott az oszmán–török haderő tüzérségének fejlesztésében: ugyanis a tüzérség európai hadszíntereken megismert újításait kellett bevezetni az Oszmán Birodalomban. A kötet végén öt fontos térképet is találunk, amely nagyban segít eligazodni a Tóth Ferenc által tárgyalt időszak megértéséhez és tisztábban látásához. Összességében véve, a kiadvány rengeteg új adalékkal és ismerettel gazdagítja tudásunkat a koraújkori török–magyar–francia történeti kötelék vonatkozásában. Így jó szívvel ajánlom nemcsak korszak avatott szakemeberei, hanem a koraújkor iránt érdeklődő olvasóközönség számára is.

Nagy Kornél

Podlussány Attila – Vig Károly: Az Alpokalja ormányosalkatú bogárfaunája (Coleoptera: Curculionoidea)

SZOMBATHELY, SAVARIA MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM – MTA VAS MEGYEI TUDOMÁNYOS TESTÜLETE, 2021. 479 P

Nagy fába vágja a fejszéjét, aki ma egy nagyobb magyarországi tájegység bogárfaunájáról szeretne átfogó faunisztikai művet közölni. Ez még egy kis fajszámú bogárcsalád esetében sem egyszerű, de a több mint 1200 fajt magában foglaló ormányosalkatúak esetében óriási feladat. A tennivalók oroszlánrészét az évtizedeken át szívósan végzett gyűjtések, az anyag válogatása, preparálása, cédulázása és nem utolsó sorban azonosítása jelentette. A bogáranyag zömét tekintve ez az első szerző, Podlussány Attila, hazai ormányosbogaraink kiváló és elismert szakértőjének érdeme. Attila szinte az összes, az utóbbi évtizedekben meg-

jelent, ormányosbogarakról szóló hazai faunisztikai kiadvány szerzője vagy társszerzője. Pályafutása során ormányosbogarak százezreit azonosította intézményeknek és magánszemélyeknek, többnyire mindenféle ellenszolgáltatás nélkül.

A gyűjtésen kívül komoly ráfordítást igényel az „egyéb adatok" összeszedése, ami részben az intézményi és magángyűjtemények átnézését, az adatok felülvizsgálatát és digitalizálását, részben a források felkutatását, azok kritikai értékelését, majd az ezekben található adatok kötetbe illesztését jelenti. És még szóltunk a nevezéktanról, különösen a tudományos nevekről, amelyek az utóbbi évtizedekben rengeteg módosításon estek át az Endrődi Sebő-féle ormányosbogaras faunafüzetek neveihez képest. De ne legyünk igazságtalanok! A kitűnő, de napjainkra sok tekintetben elavultnak számító sorozat füzetei sokáig egyetlen alapvetésként álltak a hazai gyűjtők rendelkezésére. (Tegyük hozzá, magyar nyelven ma sincs újabb, a magyarországi ormányosbogarakat a teljesség igényével bemutató határozókönyv.) A névváltozásokat legkönnyebben az 2019. évi „Checklist of the Curculionoidea of Hungary" című, a „Folia entomologica hungarica" periodikában olvasható Podlussány Attila, Szénási Valentin és Merkl Ottó szerzőhármas 142 oldalas cikke alapján követhetjük nyomon.

Jelen kötet az ormányosalkatúak (Curculionoidea) családsorozatából öt bogárcsalád (áleszelények – Nemonychidae, orrosbogarak – Anthribidae, eszelények – Attelabidae, pálcaormányosok – Brentidae és ormányosbogarak – Curculionidae) 894 fajának gyűjtési adatait tartalmazza. A felsorolt lelőhelyek túlnyúlnak a mai határainkon, mert a szerzők a teljesség igényével felvették a történelmi Sopron, illetve Vas megye Ausztriához csatolt részeiről, az ausztriai Burgenland területéről származó bogarak adatait is. A felsorolásban így olyan fajokat is találunk, amelyeknek a mai határainkon belüli előfordulása bizonyító példányok hiányában kétséges vagy egyértelműen kizárható.

A 479 oldalas tanulmány zömét a fajok és lelőhelyeik felsorolása teszi ki. A mű használhatóságát nagyban növeli, hogy a szerzők nemcsak a ma érvényes tudományos nevet, hanem a mások által korábban használt névváltozatokat (szinonimákat) is feltüntetik – amennyiben a korábbi mű szerzője közölt lelőhelyadatot a szóban forgó fajról. Álljon itt egy kiragadott példa: a 173. oldalon szereplő szeplőlapu-tarkaormányos *(Mogulones andreae)* nevű fajt a korábbi adatközlők *Ceutorrhynchus ornatus*-ként szerepeltették, így a témában kevésbé járatos olvasó esetleg nem is gyanítja, hogy egyazon taxonról történik említés, hiszen még „a generikus név sem stimmel". Szintén nagyon hasznos a magyar fajnév megadása, éppen az egyértelműség okán. Itt csak egyetlen, a legjobbnak ítélt magyar név szerepel, de ha az olvasó a magyar nevek teljes arzenáljára kíváncsi, akkor a „Folia entomologica hungarica" fentebb említett angol nyelvű cikkét kell fellapoznia.

Jelen mű első 35 oldala a bevezetést, a vizsgált terület bemutatását, a kutatástörténeti áttekintést, az ormányosalkatú bogarak alaktani és életmódbeli jellemzését, az értékelést, az adatok forrását és megjelenítését tartalmazza. Az alapos, minden részletre kiterjedő írás, amely akár önálló kötet is lehetne, a második szerzőt, Vig Károlyt dicséri. Ebből megtudhatjuk, hogy az Alpokalja földrajzi értelmezése a különböző szerzőknél nem egységes, de tágabb értelemben a Keleti-Alpok keleti előterében húzódó középhegységi vonulatokat, peremi és köztes helyzetű medencéket és völgyeket foglalja magába. A lelőhelyek szempontjából fontos részei többek között a Fertő tó kör-

nyéke, az Őrség, a Vendvidék, a Kőszegi- és a Soproni-hegység, a Rába vidéke, a Vasihegyhát, valamint kisebb részben a Zalaidombság.

Izgalmas olvasmányt kínál a tudománytörténeti áttekintés, amely a „Fajok és lelőhelyeik ismertetése" címmel az adatközlő részt megelőző legterjedelmesebb alfejezet. Dióhéjban az egész magyarországi bogarászat lepereg előttünk, bár a két kulcsszó: az Alpokalja és az ormányosbogarak nyilvánvaló szűkítést jelent. A viszonylag korai munkák közül a legjelentősebbnek Kaszab Zoltán (1937), majd utána néhány évvel Csiki Ernő (1941) a Kőszegi-hegység bogárfaunáját ismertető cikkei tekinthetők. Mérföldkő volt „Az Alpokalja Természeti Képe" című kutatási program, amelyet Horváth Ernő, a Savaria Múzeum Természettudományi Osztályának vezetője indított meg 1976-ban. Ennek kezdeti éveiben a kutatók elsősorban a Kőszegi-hegységre fókuszáltak, míg a Soproni-hegységre kevesebb figyelmet fordítottak. Több, a jelen kötet szempontjából is fontos cikk született a Savaria Múzeum által szervezett „Az Őrség Természeti Képe" projekt, illetve a Magyar Természettudományi Múzeum által fémjelzett Fertő–Hanság Nemzeti Park kutatás során az 1990-es, majd a 2000 utáni években. Az utolsó, a kötetben figyelembe vett faunisztikai adatok a 2021. június 11–13. között megtartott XXI. Magyar Biodiverzitás Napoknak köszönhetők.

Az ormányosbogarak alaktani és életmódbeli jellemzése bármely állattani kézikönyvnek becsületére válna tömörsége és közérthetősége révén. Egyúttal jó támpontot nyújt a régi és új rendszer összehangolásában, a régi és új csoportok és nevek közötti eligazodásban. A kötet nagyságrendjét jól jellemzi, hogy nem kevesebb mint 150 gyűjtő – köztük egy intézmény – adatai szerepelnek benne, és a bizonyító példányokat őrző intézmények, illetve magángyűjtők száma 23.

A kiadvány elsősorban a szakemberek érdeklődésére tarthat számot, de haszonnal forgathatják az amatőr rovarászok és vizsgájukra készülő biológus vagy zoológus hallgatók. Sajnálatos, hogy a rendelkezésre álló források szűkössége miatt mindössze 200 példányban jelenhetett meg.

Szél Győző

Cebula Anna: Szántó Piroska.

SZOMBATHELY: SZÜLŐFÖLD KÖNYVKIADÓ, 2022. 96 P. (ARCKÉPCSARNOK. HÍRES SZOMBATHELYI NŐK; 21.)

A magyar avantgárd művészettel foglalkozó kutatóknak és laikus érdeklődőknek is tartalmas kiadvány jelent meg 2022. év elején. A Szülőföld Könyvkiadó gondozásában, Cebula Anna tollából született Szántó Piroska (1913–1998) Kossuth- és Munkácsy-díjas festő és grafikus életét és művészetét bemutató tanulmánykötet, egy olyan ember életművét összegzi, aki az ország majdnem mértani közepén, Kiskunfélegyházán látta meg a napvilágot.

Az olvasó előtt feltárul az a tragédiákkal és drámai fordulatokkal teli életút, amelyet a kiadvány eddig soha nem publikált fotókkal, a művésznő irodalmi műveiből, leveleiből, interjúiból, és a róla megjelent cikkekből, monográfiákból vett idézetekkel illusztrál. Az alföldi kisváros poros, álmos világában nevelkedő gyereklányból édesanyja korai tragikus halála, és zsidó származásával determinált sorsa radikális nagyvárosi művésszé, sőt nőművésszé tette. A 2. világháború alatt az életben maradás, a háború után az alkotóként való elismertetés, az önálló stílus és mondanivaló megteremtése vezérelte. Budapesten

az 1970-es években tudta kiteljesíteni, sikerre vinni azt a szürreális tematikának nevezett stílust, amelyet még 1936 és 1940 között Vajda Lajos (1908–1941) szentendrei körében kezdett kibontani. Országosan ismertté a „Szerelmesek" sorozat festményeinek ölelkező csontvázpárai és illusztrációs munkái tették. A kötet betekintést enged magánéletébe, személyes–szerelmes kapcsolatába is. Férje, Vas István (1910–1991) költőn keresztül Szántó Piroska az irodalmi élet része is lett, maga is több önéletrajzi novelláskötet írójává vált. Szarkasztikus humorú történetei több kiadást is megértek.

Miközben olykor elérzékenyülve, máskor megdöbbenve olvassuk Cebula Anna sorait, kirajzolódik a markáns, szenvedélyes emberi karakter. A többször citált kérdésre is, miszerint „Mi köze van magának Szombathelyhez?", megkapjuk a választ: Salamon Nándor (1935–2014) a Szombathelyi Képtár egykori igazgatója volt az első, aki az 1980-as évek új művészei, művészettörténészei által perifériára szorított idősödő Szántó Piroska iránt érdeklődést és tiszteletet nyilvánított, és ezzel megnyerte a „szívét". Mi félegyháziak későn ismertük fel mulasztásainkat. A szülőváros nem csak akkor okozott fájdalmat, mikor édesanyja halálát, az anyagi jólét hiányát, a nagynéni zsarnokoskodását, beleégette a gyermekkor emlékeibe – ezeket kárpótolta az alföldi flóra és fauna minden szépsége és a csavargások szabadsága. A háború végén rokonait keresve csak a kifosztott lakást találta „itthon". Míg nagymamáját és nagynénjét a haláltáborok egyikébe, öccsét munkaszolgálatra vitték, addig a helyiek széthordták mindenüket. Ezt követően több mint 20 évig nem jött Kiskunfélegyházára. Akkor is egy roszszul szervezett kiállítása apropóján járt itt, de a vasárnap délben nyíló rendezvényen közönséget nem talált. Újabb 20 év telt el, mikor Rosta Ferenc – annak a gimnáziumnak a rajztanára, ahol egykor érettségizett – meglátogatta és szépen lassan oldani kezdte a jeget a művésznő és a szülőváros között fagyossá vált kapcsolaton. Az 1998. év tavaszán Kiskunfélegyháza képviselőtestülete a város díszpolgárává választotta. Piroska néni hazalátogatott, a helyi televízió riportfilmet forgatott, az egykori Szent László Gimnázium (ma: Móra Ferenc Gimnázium) diákjai ölükben vitték fel az emeletre, mert lépcsőt járni már nem tudott, de az önfeledt kacagása újra betöltötte az iskola folyosóját. Ekkor nem lehettem ott, utólag Rosta Ferenc lelkesen mesélte nekem, hogy Piri néni „megbocsájtott" szülővárosának. Készültem az augusztus 20-ai találkozásra, a kiállítás-megnyitóra, a díszpolgári cím átadására. Augusztus 2-án délután az asztalom fölé görnyedve rajzoltam Szántó Piroska díszpolgári oklevelét. Mellettem a televízióban a híreket sugározták … megállt a levegőben a kezem, mert a műsorvezető bemondta: Meghalt Szántó Piroska Kossuth- és Munkácsy-díjas festő, grafikus, illusztrátor, Vas István költő özvegye.

A Kiskun Múzeum Szántó Piroska műveiből állandó tárlatot hozott létre, de alkotásainak jelentős része saját akaratából Szombathelyre került, így 2013-ban születésének 100. évfordulóján centenáriumi életmű kiállítását Kiskunfélegyháza csak a Szombathelyi Képtár anyagának kölcsönzésével rendezhette meg. Emlékezetének őrzéséért mindkét város külön–külön is munkálkodik, de együttműködésünk záloga maga a művész. Ennek jegyében, és a kivételes, példaértékű női sorsok iránti figyelem fontossága miatt is ajánlom önöknek nagy szeretettel ezt a kiadványt.

Szabó Ildikó

JUDIT BODÓ:
SOZIALE SENSIBILISATION AUS DEM 20. JAHDHUNDERT ODER DIE SOMMERFERIENAKTION VON KARL IV. FÜR DIE KINDER

Das Leben und Schicksal der zukünftigen Generation und Kinder gelangten bereits mit der Escheinung der Kinderschutzrechtsregeln vor dem I. Weltkrieg und des lokalen sozialen Netzes in den Mittelpunkt. In den Kinderurlaubsgabenaktionen des Königs Karl wurde ein Tauschbetreuungsprogramm verwirklicht, das als ein schönes Beispiel zur gesellschaftlichen Opferbereitschaft galt. Es wurde dadurch eine doppelte Zielsetzung abgefasst. Einerseits wurde die Seeküste den bedürftigen ungarischen Kindern verholfen, andererseits kamen die österreichischen Jugendlichen in ländliche, ungarische Umgebung. All dies wurde aus Mildtätigkeit und mithilfe von Freiwilligen durchgeführt. Das mit Schwierigkeiten des Krieges kämpfende Komitat Vas nahm 2838 österreichische Kinder an, um sie zu verstärken und ihre Traumata zu lösen, die die Kriegslage hervorrufte. Das kreative Tätigwerden von Karl IV. verstärkte weiter die Sympathie der „Ungarn aus dem Komitat" fürs Herrscherpaar. Darauf weisen wahrnehmbar das Gemälde von Gyula Éder aufs königliche Ehepaar aus den 1920-er Jahren sowie die Gedenktafel zu Szombathely hin, die die Erinnerung an den Besuch des Königs aufbewahrt.

ISTVÁN MAGYARICS:
DIE GRÜNDUNG DER ZISTERZIENSERABTEI IN SZENTGOTTHÁRD UND IHRE VORGESCHICHTEN. Teil 2.

Die Zisterzienserabtei wurde von Béla III. 1183 in Szentgotthárd gegründet. Die zugunsten der Abtei geleisteten Donationen der sich zu der königlichen Gründung anschließenden Privatpersonen wurden im Privileg aus dem Jahre 1198 aufgezählt. Die Analyse der hier aufgezählten Personen führt uns zu dem im Raum mehrfachen Besitzer, dem Geschlecht Héder. Die königliche Gründung verwendete einen bereits existierenden Herrensitz, der zu einem königlichen Waldbesitz neben dem Flussübergang der Raab gehörte, wo der die königlichen Herrensitze im größeren Raum verbindender Königsweg den Fluss kreuzte. Ein Teil der Siedlung gelangte bereits früher in Besitz des Geschlechtes Heder und ist mit dem 1157 ausgefertigten Gründungsurkunde der Abtei von Küszén vorkommenden Praedium namens Chegge identisch. Der unter den Wundern des Bischofs Sankt Gotthard erwähnte ungarländische Fall ist mit den Mitgliedern des Geschlechtes Heder zu verbinden. Unter der Einwirkung dieses Wunders konnte die Sankt Gotthardkirche gegründet werden, die der Siedlung den heutigen Namen verlieh.

LÁSZLÓ FÜLÖP:
ISTVÁNNÉ MAYLÁTH, ANNA NÁDASDY DIE GEMAHLIN DES WOIWODEN

Im Beitrag werden die Briefe von Anna Nádasdy aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts bekannt gemacht, die sie aus Transsylvanien, meist aus der Burg Fogaras an ihren Bruder, den Palatin Tamás Nádasdy zwischen 1542–1562 geschrieben hatte. Die Briefe wurden mit der Rechtsschreibung des Zeitalters handgeschrieben abgefasst, in denen viel archaische und dialektische Elemente verwendet wurden. Die Hochadlige verheiratete István Mayláth, der Woiwode von Transsylvanien geworden ist. Der Ehegatte wurde später verhaftet und in die Türkei geschleppt. Er ist dort

im Gefängnis von Jedikula verstorben. Die meisten Briefe sind mit der Befreiung ihres Ehegatten verbunden. Diese sind heute bereits wertvolle sprachhistorische Dokumente.

GYÖRGY TILCSIK:
AUS NORDITALIEN NACH SZOMBATHELY. ANSIEDLUNG UND TÄTIGWERDEN DES FERENC ZANELLI IM KOMITATSSITZ DES KOMITAT VAS IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS. Teil 2.

Im Beitrag werden teils die Vorgeschichte und Umstände der 1800 erfolgten Ansiedlung des im Sitz des Komitates Vas, in Szombathely eingetroffenen Händlers Ferenc Zanelli, teils die Familiengründung des Gewürz- und Mittelwarenhändlers, weiters seine öffentliche Tätigkeit vor allem anhand archivalischer Quellen vorgelegt. Mittels seiner Geschicklichkeit wurde Ferenc Zanelli bald einer der wohlhabendsten Händler von Szombathely, dessen Geschäftsverbindungen sich nicht nur über die Grenzen des Komitates und der westtransdanubischen Region, sondern auch über die des Landes hinaus erstreckten. Nachdem er 1854, in seinem 79. Lebensalter verstarb, ging die Zanellische Handlung unter der Leitung des an seine Stelle tretenden weniger talentvollen Sohnes, József 1866 Bankrott und geriet – mitsamt den von seinen Eltern erworbenen Liegenschaften – in Besitz von Benedek Zittritsch.

ZOLTÁN NAGY:
ÄNDERUNGEN DER VERZIERUNGEN DER TÖPFEREI IN DER WART. DIE FORMELLEN ZEICHEN, DAS SYSTEM DER VERZIERUNGSELEMENTE DER ZAPFENWEINKRÜGE MIT JAHRESZAHLEN, NAMENSINSCHRIFTEN ZWISCHEN 1831–1934

Es wurde die ausführliche sich auf sämtliche Elemente erstreckende Beschreibung und Vergleichsuntersuchung der sieben formellen und dreizehn Verzierungselemente der festlichen Weinkrüge in Wart zwischen 1831–1934 an 34 Gefäßen mit Jahreszahlen und an 18 Gefäßen mit Inschrift aus dem Zweck durchgeführt, um die Charakteristika der Töpferei aus dem 19. Jahrhundert zu bestimmen. Zu der typologischen Untersuchung wurden – in Kenntnis der Personalien von 13 Töpfern – auch das tatsächlich nachweisende Lebensalter der Hafner im Jahre der Anfertigung der angegebenen Krüge verwendet, was den Nachweis der bisher unerschlossenen persönlichen Beziehungen, der Änderungen der Verzierungselemente, der Verbreitung binnen der gegebenen Zeitgrenze ermöglicht.

MARTIN MOLL:
VOM ÜBERMURGEBIET BIS ZUR NEUEN WELT. AUSWANDERUNG AUS DEM UNGARISCHEN KÖNIGREICH UM 1900. FALLSTUDIEN, RAHMENBEDINGUNGEN, NACHLEBEN. Teil 2.

Der Beitrag versucht dem Schicksal von zahlreichen Auswanderern auf der Spur zu folgen, die in den Jahrzehnten vor dem I. Weltkrieg ihre damalige ungarischsprachige – jedoch vorwiegend slowenischspra-

chige – Heimat verließen. Es gibt zwei Gründe dafür, warum eben die slowenische Auswanderung vom Übermurgebiet untersucht wird. Die Wirtschaftskriese im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts wurden erstens die auf den landwirtschaftlichen Gebieten des heutigen Sloweniens Lebenden am besten heimgesucht. Mehr als das Fünftel der in der Donau-Monarchie lebenden slowenische Bevölkerung von annähernd 1,25 Millionen verließ zwischen 1875–1941 ihre Heimat. Die Mehrheit wanderte in die Vereinigten Staaten aus. Der andere Grund dafür ist, daß der Verfasser in Verbindung mit den in seinem Besitz befindlichen Rückerinnerungen einer Mehrgenerationsfamilie eine Antwort darauf zu geben versucht, was die Vorfahrer der Familie zwischen 1906–1912 dazu bewegte, ihre Heimat zu verlassen und in die USA, in ein für sie völlig unbekanntes Land zu emigrieren. Es ergibt sich die Frage, welche gesellschaftlichen und rechtlichen Umstände ihre Entscheidung in zunehmendem Maße bestimmten.

ISTVÁN PÁL:
ZOLTÁN NEUMARK, DER RECHTSANWALT AUS NEW YORK. SOHN EINES VETERANS DER ARBEITERBEWEGUNG IM MITTELPUNKT DES INTERESSES DES GRUPPENKOMMANDOS III/I. (NACHRICHTENDIENST)

Das Gruppenkommando III/I (Nachrichtendienst) begann ab 1964 zu Anwerbungsweck den Rechtsanwalt Zoltán Neumark aus New York zu analysieren. Grund dafür war das ziemlich bescheidene Tätigwerden seines Vaters in der Arbeiterbewegung sowie sein sich ab 1958 jährlich wiederholender Heimbesuch trotz der bis 1963 gültigen amerikanischen Beschränkungen. Der Nachrichtendienst sollte sich letzten Endes enttäuschen, bei „der Tapferkeit“ des Juristen ging es nämlich nicht um die Ehrenbezeichnung für das Kádár-System.

ANDRÁS MÉSZÁROS:
IN DER ÜBERSETZUNG VON JÁNOS PUSZTAY ERSCHIEN DAS ESTNISCHE (SETUKESISCHE) HELDENEPOS, DER GESCHLOSSENE SELBSTLAUT Ë IM EPOS PÄKO

Die Verwendung des geschlossenen Selbstlautes ë in den Wortstämmen und Bindelauten im Epos der setukesisch-estnischen Anne Vabarna stimmt fast völlig mit dem allgemeinen System der Verwendung des geschlossenen ë überein (ëëR). Durch die Präfixe, das Genitivpersonalsuffix in 3. Person der Einzahl, durch insgesamt 6 Zeitwörterformen in 3. Person der Einzahl, den Auslaut ë des Partizips wird die geschlossene Selbstlaut ë bereichert. Die Verwendung des geschlossenen Selbstlautes ë im Pëko mit dem von eëR verglichen stellt sich heraus, daß es bei Suffigieren sowohl die Übereinstimmungen als auch die Abweichungen eine Systemartigkeit aufweist. Die reichvolle Verwendung vom geschlossenen Selbstlaut ë in der ungarischen Kunstübersetzung des Dichters–Schriftstellers–Sprachprofessors János Pusztay veranschaulicht kunstvoll die Abweichung des setukesischen Dialektes von der estnischen Gemeinsprache.

JUDIT BODÓ:
A 20TH-CENTURY SOCIAL SENSITIZATION, OR THE ACTION OF CHARLES I FOR THE SUMMER VACATION OF CHILDREN, 1918

Even before the First World War, with the emergence of child protection legislation and local social networks, the life and fate of the future generation became central. In 1918, the King Charles' summer vacation operation for children was an exchange programme that was a fine example of social sacrifice. It had a dual objective, to send Hungarian children in need to the seaside and to place young Austrians in a rural Hungarian environment. All this was achieved through donations and volunteers. The war-torn Vas County took in 2,838 Austrian children to empower them and relieve the trauma of the war situation. Charles I's charitable activities further strengthened the sympathy of the "Hungarians of Vas" for the ruling couple. A tangible local manifestation of this is the painting of the royal couple by Gyula Éder in the 1920s, and the commemorative plaque in Szombathely remembering the royal visit.

ISTVÁN MAGYARICS:
THE FOUNDATION AND HISTORY OF THE CISTERCIAN ABBEY OF SZENTGOTTHÁRD. Part 2

III. King Béla founded a Cistercian abbey in Szentgotthárd in 1183. A charter of 1198 listed the donations made to the abbey by individuals who had joined the royal foundation. An analysis of the identity of the persons listed here leads us to the Héder clan, which was held several estates in the region. The royal foundation used an existing royal manor house, which belonged to a royal forest estate near the crossing point of the Rába, where the royal road connecting the royal manors of the wider area crossed the river. Part of the settlement had already belonged to the Héder clan, and is identical to the predium of Chegge mentioned in the foundation charter of the Küszén Abbey of 1157. The Hungarian case mentioned among the miracles of Bishop Saint Gotthard is related to members of the Héder clan. It was this miracle that led to the foundation of the church of St Gotthard, which gave the village its present name.

LÁSZLÓ FÜLÖP:
MRS. MAYLÁTH ISTVÁN, NÁDASDY ANNA, THE VOIVODE'S WIFE

In this article, the author describes the letters written by Anna Nádasdy, who lived in the first half of the 16th century, to her brother, Palatin Tamás Nádasdy, from Transylvania between 1542 and 1562, most of them from the castle of Fogaras. The letters were all written in her own handwriting, using the still-unformed Hungarian spelling of the time. In them he used many archaic and dialect elements. She married István Mayláth, who became Voivode of Transylvania. The husband was later captured and deported to Turkey. There he died in the Yedikule Dungeons. Most of the letters relate to her husband's release. They are now valuable documents of linguistic history.

GYÖRGY TILCSIK: FROM NORTHERN ITALY TO SZOMBATHELY FERENC ZANELLI SETTLES AND COMMENCES OPERATION IN THE COUNTY SEAT OF VAS COUNTY IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY. Part 2

The study presents, on the one hand, the antecedents and circumstances of the set-

tlement of Ferenc Zanelli, a merchant who arrived in Vas County from Northern Italy in 1800, and on the other hand, how he established a family, his activities as a spice merchant and public figure, primarily based on archival sources. Ferenc Zanelli's skills quickly made him one of the most prosperous merchants of Szombathely, whose business connections extended not only beyond the borders of the county and the Western Transdanubian region, but also beyond the borders of the country. After his death in 1854, at the age of 79, he was succeeded by his less talented son. Under József's management, the Zanelli dealership went bankrupt in 1866 and, together with the properties acquired by his parents, became the property of Benedek Zittritsch.

ZOLTÁN NAGY:
CHANGES IN THE ORNAMENTATION OF THE POTTERY OF THE VAS REGION. FORMAL FEATURES AND DECORATIVE ELEMENTS OF WINE JUGS WITH YEAR NUMBERS AND NAMES BETWEEN 1831 AND 1934

A detailed description and a comparative study of seven formal and 13 decorative elements of the festive wine jugs of the potters of Vas Region was carried out between 1831 and 1934 on 34 jugs with year numbers, 18 jugs with name inscriptions, in order to determine the character of 19th century pottery. For this typological study, we also used the actual identifiable age of the potters in the year of production of the jugs in question, based on the personal data of 13 of them, which provides a new opportunity to detect hitherto unexplored personal relationships and changes in the distribution of decorative elements within a given time frame.

MARTIN MOLL: FROM PREKMURJE TO THE NEW WORLD EMIGRATION FROM THE HUNGARIAN KINGDOM AROUND 1900. CASE STUDIES, FRAMEWORK CONDITIONS, FOLLOW-UP. Part 2

The study attempts to trace the fate of the countless emigrants who left their then-Hungarian - but predominantly Slovenian-speaking - homeland in the years before World War I. There are two reasons why you are looking at Slovenian emigration from the Prekmurje region. One is that the people living in the agricultural areas of present-day Slovenia were hit hardest by the economic crisis of the last quarter of the 19th century. More than a fifth of the Slovenian population of around 1.25 million living in the Danube-Monarchy left their homeland between 1875 and 1914. Most of them emigrated to the United States of America. The second reason is that the author uses the multi-generational memoirs of a family in the Prekmurje Region in his possession to try to find an answer to the question of what prompted between 1906 and 1912 the family's ancestors to leave their homeland and emigrate to the USA, a country they were completely unfamiliar with. What were the social and legal circumstances that significantly influenced their decision?

ISTVÁN PÁL:
NEUMARK ZOLTÁN, THE NEW YORK LAWYER. THE SON OF A VAS COUNTY LABOUR MOVEMENT VETERAN AT THE CENTRE OF THE INTEREST OF THE III/I (INTELLIGENCE) GROUP

From 1964, the Ministry of the Interior's Group III/I (Intelligence) Bureau began to study the New York lawyer Zoltán Neumark for recruitment purposes, based on

his father's modest labour movement activities and his annual visits to the country from 1958, despite the US restrictions until 1963. The intelligence services were ultimately disappointed, however, because the lawyer's 'courage' was not a sign of respect for the Kádár regime.

ANDRÁS MÉSZÁROS: THE CLOSED Ë OF THE ESTONIAN (SZETU) HEROIC POEM, THE PËKÓ, TRANSCRIBED BY JÁNOS PUSZTAY

The use of the ë sound in word stems and conjunctions in the Setu-Estonian Anne Vabarna's epic poem Pëko is almost identical to the general system of closed ë sounds (eëR). The ë sounds are augmented by adverbs, verb conjunctions, the possessive 3rd person singular person infinitive, a total of six 3rd person singular verbs and the ë final sound of the adverbial participle. A comparison of Pëkó's ë sound with the eëR shows that there is a systematic similarity and a systematic differences in the suffixation. János Pusztay, a poet–writer–linguist professor, in his Hungarian translation with rich ë sound use, artistically captures the difference between the Setu and Estonian vernacular.

SZERZŐINK

DR. BARISKA ISTVÁN (1943) történész, ny. levéltárvezető, Kőszeg
BIRÓ ZSOLT (1969) fordító, tanár, Szombathely
BODÓ JUDIT (1960) középiskolai tanár, Vas Megyei Szakképzési Centrum Puskás Tivadar Szakképző Iskola és Kollégium, Szombathely
DR. FÜLÖP LÁSZLÓ (1944) nyelvész, ny. főiskolai tanár, Kaposvár
MAGYARICS ISTVÁN (1958) helytörténeti kutató, Magyarlak
MÉSZÁROS ANDRÁS (1953) ny. tanár, Bicske
DR. MARTIN MOLL (1961) egyetemi docens, Karl-Franzens-Universität, Geisteswissenschaftliche Fakultät, Institut für Geschichte, Graz
DR. NAGY KORNÉL (1973) történész–armenológus, tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
DR. NAGY ZOLTÁN (1952) néprajzkutató, Budapest
DR. PÁL ISTVÁN (1974) történész, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest
SZABÓ ILDIKÓ (1967) képzőművész, középiskolai tanár, Móra Ferenc Gimnázium, Kiskunfélegyháza
DR. SZÉL GYŐZŐ (1958) entomológus, muzeológus, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest
DR. TILCSIK GYÖRGY (1952) levéltáros, ny. levéltárigazgató, Szombathely

his father's modest labour movement activities and his annual visits to the country from 1958, despite the US restrictions until 1963. The intelligence services were ultimately disappointed, however, because the lawyer's 'courage' was not a sign of respect for the Kádár regime.

ANDRÁS MÉSZÁROS: THE CLOSED Ë OF THE ESTONIAN (SZETU) HEROIC POEM, THE PËKÓ, TRANSCRIBED BY JÁNOS PUSZTAY

The use of the ë sound in word stems and conjunctions in the Setu-Estonian Anne Vabarna's epic poem Pëko is almost identical to the general system of closed ë sounds (eëR). The ë sounds are augmented by adverbs, verb conjunctions, the possessive 3rd person singular person infinitive, a total of six 3rd person singular verbs and the ë final sound of the adverbial participle. A comparison of Pëkó's ë sound with the eëR shows that there is a systematic similarity and a systematic differences in the suffixation. János Pusztay, a poet–writer–linguist professor, in his Hungarian translation with rich ë sound use, artistically captures the difference between the Setu and Estonian vernacular.

SZERZŐINK

DR. BARISKA ISTVÁN (1943) történész, ny. levéltárvezető, Kőszeg
BIRÓ ZSOLT (1969) fordító, tanár, Szombathely
BODÓ JUDIT (1960) középiskolai tanár, Vas Megyei Szakképzési Centrum Puskás Tivadar Szakképző Iskola és Kollégium, Szombathely
DR. FÜLÖP LÁSZLÓ (1944) nyelvész, ny. főiskolai tanár, Kaposvár
MAGYARICS ISTVÁN (1958) helytörténeti kutató, Magyarlak
MÉSZÁROS ANDRÁS (1953) ny. tanár, Bicske
DR. MARTIN MOLL (1961) egyetemi docens, Karl-Franzens-Universität, Geisteswissenschaftliche Fakultät, Institut für Geschichte, Graz
DR. NAGY KORNÉL (1973) történész–armenológus, tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
DR. NAGY ZOLTÁN (1952) néprajzkutató, Budapest
DR. PÁL ISTVÁN (1974) történész, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest
SZABÓ ILDIKÓ (1967) képzőművész, középiskolai tanár, Móra Ferenc Gimnázium, Kiskunfélegyháza
DR. SZÉL GYŐZŐ (1958) entomológus, muzeológus, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest
DR. TILCSIK GYÖRGY (1952) levéltáros, ny. levéltárigazgató, Szombathely